

**GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE
ŞANLIURFA'DA DİNİ HAYAT**

EDİTÖR: PROF. DR. YUSUF ZİYA KESKİN

Eserin Adı:GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE ŞANLIURFA'DA DİNİ HAYAT

Editör : Prof. Dr. Yusuf Ziya KESKİN (Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)

İletişim : yzkeskin@gmail.com

Baskı : Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Mat. ve Tic. İşl.

Örnek Sanayi Sitesi 1. Cad.358 Sok.

No:11, Ostim/Ankara

Tel: 0312 354 91 31

Fax: 0312 354 91 32

1. Baskı, Şubat 2011, Ankara

Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları

ISBN : 978-605-363-801-8

İletişim : Şanlıurfa İl Müftülüğü,

ŞANLIURFA sanliurfamuf@diyanet.gov.tr 0 414 313 13 53

“Yazıların hukuki ve bilimsel sorumluluğu yazarlarına aittir.”

VI. DİNİ MEKANLAR

CİHAT KÜRKÇÜOĞLU*

CAMİLER

Çevrede ağaç malzemenin bulunmayışı, Şanlıurfa mimarisinde ana malzeme olarak taşın kullanılmasına yol açmıştır. Urfa taşının kolay işlenebilmesi ve yüzyıllardan beri yerleşip süregelen taşçı geleneği de Urfa yapılarında ağaç malzemenin kullanılmayışına yol açmıştır. Diyarbakır'daki bazalta karşılık, Urfa yöresinde açık renkli (Ocre Jaune) sarımsı kalker taşı mimariye hâkimdir.¹ Kolay işlenen ve ocaktan çıktıktan bir süre sonra sertleşen bu kireçli oluşum, Urfa yapılarının her devrinde rahatlıkla kullanılmış ve günümüzde de kullanılmaktadır.

Halk arasında "Hevara Daşı" olarak adlandırılan bu taşın yüz yıllardan beri kentin güneybatısındaki dağlık bölgeden getirildiği, bu bölgeye yayılmış çok sayıda antik taş ocağından anlaşılmaktadır. Dağın bir yamacının delinerek diğer yamacından çıkılan taş ocakları (Delikli Mağara) yanında, uzunluğu 50-75 metre, eni 25-30 metreyi bulan büyük taş ocaklarına; Kanlı Mağara Deresi, Kasarcı Deresi ve Ehber Deresi'nde yoğun bir şekilde rastlanılmaktadır.

Halk arasında yaygın bir efsanesi olan Kanlı Mağara ile yüzyıllardan beri mesire yeri olarak kullanılan Şakşak, İpek, Direkli, Nalbant Harabası, Şahan Yuvası, Hammam Mağarası, Köko'nun Mağarası, Yıkık Mağara, Dabbak Mağarası, Göncü Ma-

97

1890 Yıllarında Urfa (İ.Ü. Kütüphanesi Yıldız Sarayı Albümlerinden)

* Yrd. Doç. Dr., Harran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü.

1 Ara Altun, *Mardin'de Türk Devri Mimarisi*, 1971, s. 15.

ğarası, Ceylan Mağarası, Şekerli Mağara, Savuh Mağara, Ağaçlı Mağara, Dede'nin Sarnıcı Mağarası, Hacı Abbas'ın Mağarası, Develik Mağarası, Hacı Kâmillerin Mağarası, Dip Karlık Mağarası ve daha isimsiz yüzlerce mağara, bölgedeki önemli taş ocakları arasında yer almaktadır. Taş ocaklarının yoğun olduğu bu bölgede yaptığımız araştırmalarda taşçı arabalarının kayalıklar üzerinde açmış oldukları derin teker izlerinin meydana getirdiği antik yollara rastlanılmıştır.

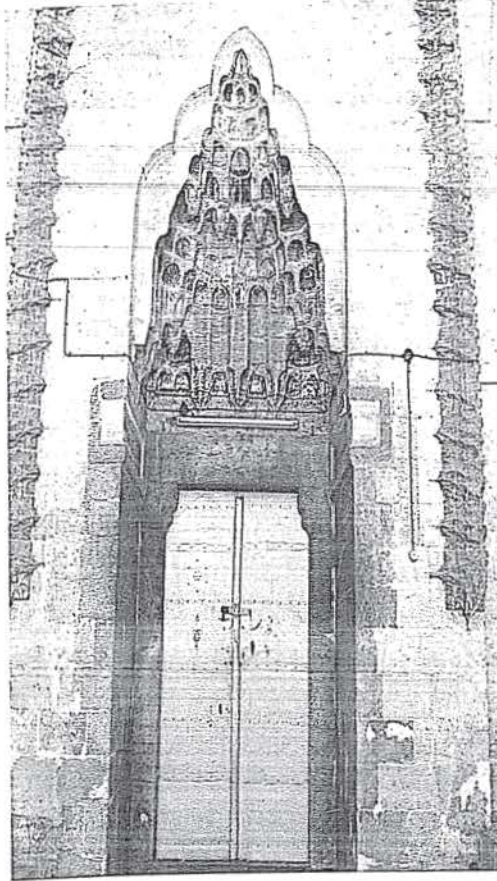
Taşın bu kadar yaygın olarak kullanılmasına karşılık, duvarları ve tavanları 'Bağdati Tekniği'nde yapılmış bir iki ev dışında Urfa yapılarında ahşap malzeme pek rastlanılmaz.

Şanlıurfa'daki mimari eserlerin inşasında çalışan ustalar, yaptıkları işlere göre; taşçılar, yonucular ve yapıcılar olmak üzere üç gruba ayrılırlar. Taşçılar, taşı ocaktan kesen gruptur ki, bunlar dağlardaki taş ocaklarında çalışırlardı. Ocaktan gelen taşları işleyen yonucu ustaları inşaat alanının bir köşesinde çalışırlardı. Yapıcılar ise, yapının tasarımını yapan mimar pozisyonunda ustalardı. Bugün bile Türkiye'nin birçok yerindeki eski eser onarımlarında Urfalı yonucu ve yapıcı ustalar çalışmakta ve aranmaktadır.

Urfa'daki mimari eserlerde, evler dışında mimari süslemeye pek önem verilmediği söylenebilir. "Urfa Evleri"ndeki zengin taş işçiliğine karşılık cami, han, hamam ve medrese gibi anıtsal yapılarda çini süslemeye hiç, taş süslemeye ise nadir

olarak yer verilmiştir. Dabbakhâne Camii minaresindeki çini panolar, Urfa'daki çini süslemenin tek örneğini teşkil eder. Yusuf Paşa, Hızanoğlu ve Nimetullah Camileri dışında mihrapları taş süslemeli cami yoktur. Nimetullah Camii, Klasik "Osmanlı portalleri" tarzındaki mukarnas süslemeli kapısıyla da Urfa camileri arasında ayrı bir yere sahiptir. Dabbakhâne Camii'nin batı ve güney avlu kapılarındaki geometrik geçmeler ile Gümrük Hanı mescidinin doğu pencerelerinin dışarıya bakan lentolarındaki geometrik süslemeler Urfa camilerinde nadir olarak rastlanılan taş işçiliklerindedir. Ayrıca Karameydan'daki Hüseyin Paşa Camii, Hasan Padişah Camii ve Yusuf Paşa Camii gibi bazı camilerin minber korkuluklarında şebekeli oyma tekniğinde taş işçiliği dikkati çekmektedir.

Ağaç süsleme de, anıtsal eserler arasında yok denecek kadar azdır. Rızvaniye Camii'nin inşa tarihinden kal-

Nimetullah Camii Portalı

ma (1736) ahşap oyma kapıları, müezzin mahfilinin renkli kalem işleri ile Hasan Padişah Camii minberinin kapı kanatları, camilerdeki ağaç işçiliğinin tamamını temsil ederler.

Şanlıurfa il merkezinde halen 46 adet tarihi cami ve mescid bulunmaktadır. Bunlardan Şeyh Mes'ud Zaviyesi Mescidi Selçuklu dönemine, Ulu Cami ve Pazar Camii Zengiler dönemine (XII. yüzyıl), Halilu'r-Rahman Camii Eyyûbiler dönemine (1211), Hasan Padişah Camii ve Nur Ali Mescidi Akkoyunlular dönemine (XV. yüzyıl), bunların dışında kalan 37 cami Osmanlı dönemine aittir. Selahaddin Eyyubi, Circis Peygamber ve Fırfırlı camileri Osmanlı dönemine ait kiliselerden çevrilmişlerdir.

YAZILI KAYNAKLARDA GEÇEN ŞANLIURFA CAMİLERİ

Sivrekli Ali Camii, Hacı Korkmaz Camii, Çine Camii, Tarihli Mescid-i Şerifi, Şah Hüseyin Camii, Mahkeme Mescid-i Şerifi, Hacı Mihman Camii, Meşarkiye Mescid-i Şerifi, Hacı Sadıka Mescid-i Şerifi, Sakıbiye Camii, Gelen Mescidi, Musa Efendi Camii, Kutbiye Camii günümüzde mevcut olmayan, ancak Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde vakfiyeleri bulunan Şanlıurfa camileridir.¹

Bunlardan Mahkeme Mescid-i Şerifi'nin Mahkeme Mahallesi'nde (Bugünkü Yıldız Meydanı) olduğu vakfiyesinde belirtilmiştir. Sakıbiye Camii'nin şair ve mutasavvıf Sakıp Efendi tarafından Akarbaşı mevkiinde H.1279/M.1862 yılında inşa edilen medrese, tekke, kütüphane ve sıbyan mektebi gibi yapılardan oluşan külliye içinde bulunduğu H.1286/M.1869 tarihli Sakıp Efendi Vakfiyesi'nden anlaşılmaktadır. Cami dâhil, bu külliyenin tamamı günümüzden 40-50 yıl kadar önce yıktırılmıştır. Sultan Abdülhamid tarafından çektirilen ve "Yıldız Albümleri" adıyla İstanbul Üniversitesi kütüphanesinde muhafaza edilen albümlerde bu caminin bir fotoğrafı yer almakta ve minaresinin "minber minare" tipinde olduğu görülmektedir.² Musa Efendi Camii'nin sur dışında taşra mahalde olduğu vakfiyesinden anlaşılmaktadır. Kutbiye Camii'nin de "Yengi Çarşı" içerisinde olduğu M. 1780 tarihli Ömer Paşa Vakfiyesi'nde kayıtlıdır

XVI. yüzyıl vakıf tahrirlerinde Ruha (Urfa) sancağında 34 cami ve mescidin bulunduğu kayıtlıdır. XVII. yüzyıl ortalarında Urfa'yı ziyaret eden Evliya Çelebi, 22 cami ve 67 kadar mahalle mescidinin bulunduğunu belirtmektedir.

Evliya Çelebi, Urfa camilerinden şu cümlelerle bahsetmektedir: "... Urfa'da 22 cami vardır. İçkalede eski bir mabed olan Minaresiz Camii vardır. Paşa Sarayı yakınında kalabalık cemaati olan Kızıl Cami, Nemrud zamanından kalma eski bir kilise imiş. Harun Reşid fethinde kiliseden camiye çevrilmiştir. Hala minarelerinde erganunhaneleri vardır. Ak Camii de eski bir mabeddir. İbrahim Halil Camii'ni ilk yaptıran Halife Me'mûn'dur. Pazar Camii'nin cemaati çoktur. Sultan Hasan Camii, Ahaveyn Camii, Debbaghâne Camii de meşhur camileridir. Bu son 6 camiye, İbrahim Halil suyu uğrayıp havuz ve şadırvanları canlandırır ve fiskiyelerden bol su fişkirir. Öteki camileri; Beykapısı Camii, Hekim Dede Camii, Karameydan Camii, Uğurlu Meydan Camii'dir. Bu sonuncusu da

1 Vakıflar Genel Müdürlüğü, Kültür ve Tescil Daire Başkanlığı, Şanlıurfa Fihristi, Defter No: 2344.

2 A. Cihat Kürkçüoğlu, *Yıldız Albümlerinde Urfa*, (Metin Düzeltmeleri ve İngilizce Çeviri: Zuhal Karahan Kara), Ankara 2009, s. 42.

eski bir mabeddir. 67 kadar mahalle mescidi vardır.”

Evliya Çelebi'nin yukarda sözünü ettiği camilerden büyük bir kısmı bugün ayakta. Bunlardan içkalede olduğunu belirttiği cami günümüze ulaşmamıştır. Ahaveyn (Ahırvan) Camii'nin de büyük bir kısmı yıkılarak ev haline getirilmiştir. Son olarak sözünü ettiği Uğurlu Meydan Camii'nin ise bugünkü mevcut camilerden birinin değişik bir adı mı olduğu veya yıkılmış eski bir cami mi olduğu bilinmemektedir.

1876 tarihli Halep Vilâyet Salnâmesi'nde Şanlıurfa merkez kazada 24 cami, 2 mescidin; 1887 tarihlide 31 cami, 31 mescidin; 1893 tarihlide 77 cami ve mescidin; 1894 tarihlide ise 58 caminin (bir önceki yıla göre eksik verilmiş) mevcut olduğu belirtilmektedir.

Son 40-50 yıl içerisinde Şanlıurfa'da; Meşarkiye, Sultan Bey, İhlasiye (Kardeşler), Kamberiye, Damat Süleyman Paşa (Vakfiyesinde “*Ruha kazası haricinde Dergezenli mahallesinde Süleyman Ağa Camii*” olarak geçiyor) ve Kubbe Mescid-i Şerifi yıkılarak yerlerine betonarme camiler yapılmıştır.

Bunlardan, Türk Meydanı yakınında yer alan Meşarkiye Camii, 1950 yıllarında yıktırılarak yerine Çarhoğlu Camii adıyla yeni bir cami yaptırılmıştır. Ahmet adında bir şahıs, Şevval 1124 (M.1712) tarihli dilekçesinde, Urfa'daki Meşarkiye Camii'nin mütevelliliğinin 200 seneden beri dedelerinde olduğunu, kendisinin müteveli olarak yevmiye dört akçe aldığını belirtmektedir.¹ Bu dilekçeden, caminin 16. yüzyıl başlarında Urfa'nın Osmanlı topraklarına katıldığı yıllarda yapıldığı anlaşılmaktadır. Kubbe Mescid Sokak'ta yer alan (Bugünkü Demokrasi Caddesi) ve vakfiyesinde H.1338/M.1929 tarihli olduğu belirtilen Kubbe Mescid-i Şerifi'nin diğer bir adı Hacı Abdülvahid Hoca Tekkesi idi. Bu mescid 1980 yılında yıkılarak betonarme bir şekilde yapılmış, 2005 yılında bu da yıkılarak yerine bugünkü İmam Aslan Camii yapılmıştır.

Sultan Bey Camii ile Kardeşler Camii'nin kitabeleri korunmuştur. Sultan Bey Camii'nin kitabesinde; H. 995/M.1587 yılında Sultan III. Murad Han zamanında Sultan Ahmed Bey adında bir vali tarafından yaptırıldığı yazılıdır.² Caminin kuzey yanında bulunan Sultan Hamamı'nın da aynı şahıs tarafından yaptırıldığı tahmin edilmektedir.

Kunduracı Pazarı'ndaki Kardeşler Camii'nde yer alan kitabede ise, H. 1032/M.1623 yılında Molla Musa tarafından “İhlasiye Camii” adıyla yaptırıldığı yazılıdır. Molla Musa'nın Bediüzzaman Mezarlığı'nın Tılfındır Tepesi kesiminde yer alan pembe mezar taşında: “*Bâni-i Câmî-i İhlâsiye el Hac Molla Musa*” yazılıdır.

Molla Musa Camii'nin yapılması ve halk arasında “Kardeşler Camii” adıyla anılmasına aşağıdaki olayın neden olduğu anlatılmaktadır:

“Zamanın birinde bir köyde çiftçilikle uğraşan üç kardeş varmış. Günün birinde bu üç kardeş, harman zamanı hasat ettikleri buğdayı paylaşıp üç eşit kümeye bölerler. Gece yarısı küçük kardeş, “Ağabeyim evlidir, çok çocuğu vardır. Benden çok onun ihtiyacı vardır” diyerek kendi kümesini büyük ağabeyinin kümesine katar. Aynı gece ağabeyi “Benim

1 Ziya Kazıcı, “Osmanlı Belgelerine Göre Urfa'daki Vakıf Hizmetleri”, Güneydoğu Gazetesi, 8-10 Haziran 1998 sayıları, Şanlıurfa.

2 Mahmut Karakaş, *Şanlıurfa ve İlçelerinde Kitabeler*, Ankara 2001, s. 132.

ihtiyacım yok, bekâr kardeşim evlensin” diyerek kendi buğdayını küçük kardeşin kümesine katar. En büyük kardeş de buna benzer bir düşünce ile kendi kümesindeki buğdaydan bir kısmını kardeşlerinin kümesine katar. Sabahleyin ortada bir küme buğdayın olduğu görülür. Kardeşlerden hiç biri bu kümeyi almak istemez. Sonunda, buğdayın satılarak parasıyla bir cami yaptırılmayı kararlaştırırlar. Böylece İhlasiye Camii yapılmış olur.”¹

Bunlardan başka son yıllarda Arabî Camii'nin (Alihan Bey Camii) kubbeli, Ey-yub Peygamber Camii'nin tonozlu örtü sistemleri yıkılarak düz betona dönüştürülmüş; temelinden yıkılan Kutbeddin Camii ile Kıbrıslı Tekkesi Mescidi bazı farklılıklarla asıllarına uygun olarak yeniden yapılmıştır.

Bugünkü Urfa Pasajı'nın yerinde bulunan ve günümüzden 40-50 yıl önce yıktırıldığı söylenen Bilal-ı Habeşi Camii'nin nasıl bir plana sahip olduğu bilinmemektedir.

ŞANLIURFA CAMİLERİNİN PLAN TIPLERİ VE ÖZELLİKLERİ

Şanlıurfa'daki camilerde zengin bir plan çeşitliliği göze çarpar. Binlerce yıllık mimari gelenekten beslenen bu yörenin mimarları, kendilerinden önceki çeşitli devirlerden kalan mimari eserlerden etkilendiklerinden, yapılarında değişik plan uygulamalarına gitmişlerdir. Milattan önceki çağlardan Osmanlı dönemine kadar çeşitli milletlerin hâkimiyetine giren Urfa'da, bütün bu devirlerin birbirlerini etkilemelerinden doğan yapı planları, birbirlerinin kopyaları olmaktan ziyade, yeni arayışlar içerisinde varyasyonlar meydana getirecek şekilde zenginlik göstermiştir. Mimarının her şubesindeki çeşitli örneklerde bu zenginliği izlemek mümkün olabilmektedir.

Urfa'nın Anadolu'da kurulan çeşitli Türk-İslam devletlerine ve beyliklerine başkentlik yapmamış olması, devlet sanatçısı mimarların kente uğramayışına neden olmuştur. Bu nedenle Urfa mimarisinde “Devlet Üslûbu” yerine “Yerel Üslub” kendini göstermiş; böylece camiler plan zenginliğine rağmen anıtsallık ve süslemeden yoksun olarak sadelik içinde, mütevazı ölçülerde gelişmiştir. Sadece Zengi hükümdarı Nureddin Zengi'nin 1170-1175 yıllarında yaptırdığı kabul edilen Ulu Cami ile Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan'ın 15. yüzyıl ortalarında yaptırdığı Hasan Padişah Camii anıtsal özellikleri ile dikkati çeker. Nimetullah Camii'nin (Ak Cami) “*Ben Osmanlıyım*” diyen planını ve portalini, Edirne Üç Şerefeli (1437-1447), Manisa İvaz Paşa (1448), Manisa Hatuniye (1490) ya da Manisa Hafza Sultan (1522) camilerini gören bir mimar uygulamış olmalıdır.

Osmanlı mimarisinin ters “T” planlı cami şeması ile orta kubbenin yanlara doğru yarım kubbelerle genişletildiği şemanın dışında Urfa camilerinde Osmanlı cami mimarisinin tüm plan tipleri uygulanmıştır.

Şanlıurfa camileri; mihrap önü kubbeli iki sahnalı tonozlu camiler (2 adet), orta kubbenin yanlara doğru genişlediği camiler (8 adet), eş değerde çok kubbeli camiler (5 adet), tek kubbeli kübik camiler (5 adet), kare mekânlı tonozlu camiler (3 adet), mihraba paralel tek sahnalı tonozlu camiler (9 adet), mihraba paralel iki sahnalı tonozlu camiler (4 adet), mihraba dikey tek sahnalı tonozlu camiler (2 adet), mihraba dikey iki sahnalı tonozlu camiler (2 adet), kiliseden çevrilen bazili-

1 Adil Saraç, *Şair Abdi*, Şanlıurfa 1986, s. 5.

kal planlı camiler (3 adet), mağara mescitler (üç adet) olmak üzere başlıca 11 plan çeşidine sahiptir.

Urfa Ulu Camii'nin 13 gözlü son cemaat yeri, Anadolu camilerindeki son cemaat yerinin ilk örneği olması bakımından önem taşımaktadır. Dabbakhane Camii'nin mükebbiresi, Toktemur mescidinin ahşap mihrabının kapı şeklinde açılarak üzerindeki minber görevi gören kısma çıkması da Urfa camileri içerisinde tek örnektir.

Urfa camilerinde duvar içerisinden merdivenle çıkılan, duvara asılı balkon şeklindeki minber tipleri de dikkati çeker. Rıdvaniye Camii minberi bu tip minberlerin güzel örneklerindedir. Bazı camilerde bu minberler simetrik bir biçimde mihrabın iki yanında yer almakta, bunlardan mihrabın doğusunda olanı vaaz amaçlı kullanılmaktadır. Bu tipin en güzel örneği Kazancı pazarındaki Eski Ömeriye Camii'nde görülür.

Kutbeddin ve Rıdvaniye camileri mihraplarının iki yanında yer alan şamdan nişlerinin havalandırma bacalarında islerin toplanması sağlanmış ve bu isler mürekkep imalatında kullanılmıştır. Bu iki örnek, bazı İstanbul camilerindeki is odalarının bir benzeri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Urfa Camilerinin minareleri de plan tipleri gibi biçim bakımından zenginlik gösterir. Arabî Camii'nin yağışlı havalarda kullanılan üzeri kapalı ve çevresi sütunlu şerefesi ve bunun üzerindeki açık havalarda kullanılan üzeri açık ikinci şerefesi Urfa camileri içerisinde tek örnektir. Kadıoğlu Camii ile Narıncı Camii'nin minareleri portal üzerinde yer almalarıyla dikkati çekerler. Bundan dolayı Kadıoğlu Camii'nin halk arasındaki diğer bir adı da "*Dipsiz Minare Camii*"dir. Hasan Padişah ve Narıncı camilerinin poligonal gövdeli minareleri dışında silindirik gövdeli minaralara da yer verilmiştir. Pazar ve Dabbakhane camilerinin minarelerinin gövdesi ise sekizgen, onikigen ve silindirik formların bir arada kullanılmış olmasıyla dikkati çeker. Ayrıca "*Minber Minare*" şekli de Eski Ömeriye, Şehbenderiye, Miskinler, Mevlid-i Halil camileri başta olmak üzere Urfa camilerinde sıklıkla kullanılmıştır.

MİHRAP ÖNÜ KUBBELİ, SAHINLARI MİHRABA PARALEL TONOZLU CAMİLER

1. PAZAR CAMİİ

Haşimiye meydanı mevkiindedir. İnşa kitabesi bulunmadığından ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Minare üzerinde yer alan ve Zengiler devrinin süsleme özelliklerini yansıtan düğümlü kaval silmeler ile minare gövdesindeki kelime-i tevhid yazılarının hat üslubu, caminin Zengiler döneminden (XII. y.y. ikinci yarısı) kalmış olabileceği fikrini vermektedir.

1523 tahririnde vakfiyesi "Cami-i Hoca Ahmed" olarak geçmektedir.¹ Ayrıca; Hacı Abdülfettah bin Şaban Vakfı'na ait H.1038/M.1628, Rıdvan Ahmed Paşa Vakfı'na ait H.1153/M.1740 tarihli vakfiyelerde ve H.1238/M.1822 tarihli başka bir vakfiyede Eskici Pazarı yakınında olduğu belirtilerek "Hoca Ahmed Camii"

1 Halit Çal, "Urfa'daki Taşınmaz Eski Eserler Hakkında Bir Ön Araştırma", *Yeni Harran Çevresi*, 1.

adıyla geçer. Ayrıca Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğü'ndeki kayıtlardan caminin diğer bir adının "Narincili Mescid-i Şerifi" (Akarbaş şisindeki Narıncı Camii'nden ayrı) olduğu anlaşılmaktadır. Camideki tüm kitabeler onarımlarla ilgilidir.

Enine dikdörtgen planlı yapı mihraba paralel iki sahnalıdır. Mihrap önündeki sahnada; ortada kasnaksız bir mihrap önü kubbesi, yanlarında birer çapraz tonoz bulunur. İkinci sahnada; ortada bir yıldız tonoz, yanlarda birer çapraz tonoz yer alır. Tüm örtü sistemi ortada iki payeye, yanlarda duvarlara oturmaktadır. Teknik ve sanat özelliği bakımından Urfa'da tek örnek olan yıldız tonozun ortası geometrik geçme süslemelidir. Yapıda inşa malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır.

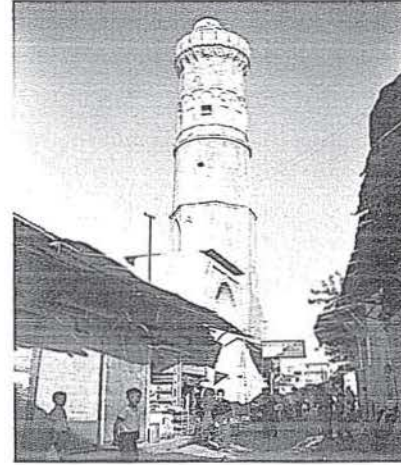
At nalı kemerli ve kavsarası mukarnaslı mihrabın iki yanında, mukarnas başlıklı mermer sütunçeler bulunur. Sütunçelerin başlıkların mihraba bakan yan yüzlerine, simetrik bir şekilde girift rumeli bir kompozisyon kabartma olarak işlenmiştir. Başlıkların solda olanının ön yüzünde "Muhammedün Resulullah" yazısı okunur. Sağda olanında yazılmış olması gereken "La ilahe İllallah" yazısı ise, esas minberin H.1275/M.1858 tarihinde kaldırılarak yerine duvar içerisinden merdivenle çıkılan "muallâktaki" minberin yapılması sırasında "hutbeyi okuyanın ayakları altında kalmasın" düşüncesiyle kazınmıştır.

Üç gözlü son cemaat yeri, önde iki payeye, yanlarda duvarlara oturan üç çapraz tonozla örtülü iken son yıllarda beton tabliye ile bölünerek iki katlı şekle getirilmiştir.

Avlunun kuzey batı köşesindeki kesme taştan yapılmış tek şerefeli minarenin gövdesi üç bölüme ayrılmıştır. Alttaki bölüm sekizgen, orta bölüm silindirik, şerefeye kadar olan üstteki bölüm ise onikigendir. Onikigen bölümün her yüzünde Zengiler devri süslemelerini anımsatan, kaval silmelerden meydana gelmiş düğüm- lü sathi kemerler bulunur. Ayrıca bu bölümde şerefe mukarnaslarının altında; bir tarafı açık, birbirine bağlı sekiz adet çemberin dairesel bir eksen etrafında dönerek oluşturduğu bir rozet ve uçlarında palmetler bulunan dört kollu iki yıldızın iç içe geçmesinden oluşmuş sekiz kollu ikinci bir yıldız rozet yer almaktadır.¹

Pazar Camii

Pazar Camii

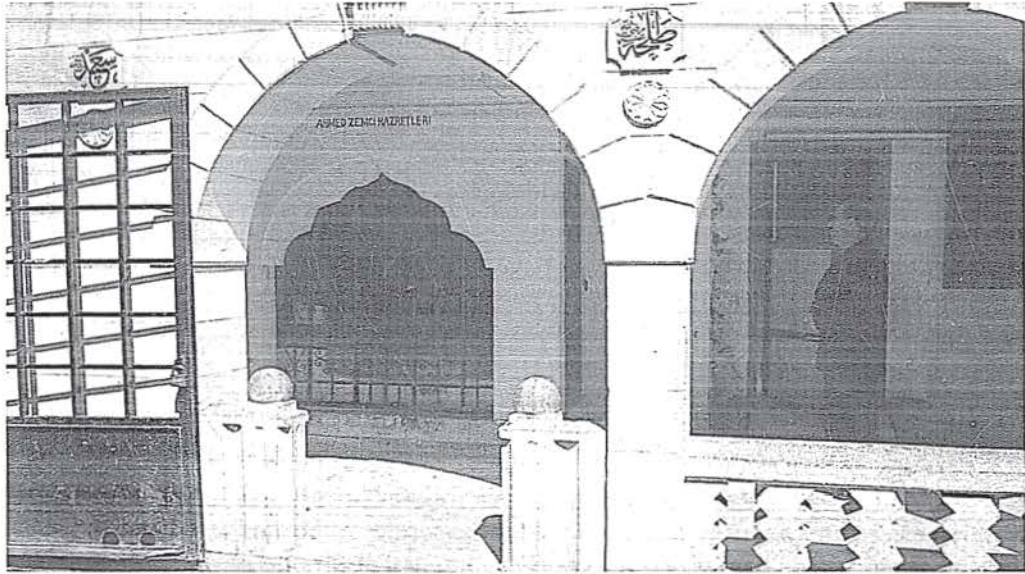

1 A.Cihat Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa İslam Mimarisinde Taş Süsleme*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 1998, s. 46.

Avlunun kuzeyindeki yarım kubbeli taş portalin kemeri yan yana sıralanmış kabartma palmet motifleriyle çevrelenmiş, palmetlerin aralarındaki boşlukta negatif ters palmetler oluşmuştur. Kapının çevresini kabartma tekniğinde Rumili bir bordür dolaşmakta, iç yan duvarlarda ters palmetlerden oluşan bir bordür yer almaktadır.¹ Bu portal şekli, bazı farklılıklarla ve daha küçük ölçülerde Şanlıurfa'daki Dabbakhane Camii avlusu batı portaline ve Kadioğlu Camii avlu portaline örnek olmuştur.

Son yıllarda yapılan eklemelerle cami iç mekânı, son cemaat yeri ve avlu orijinalliğini kaybetmiştir. Cami iç mekânındaki yıldız tonozun doğusundaki ve batısındaki bölümler betonarme tabliyelerle ikiye bölünmüş, bu tabliyelerin betonarme kirişleri caminin tüm örtü sistemini taşıyan ortadaki iki payeye gömülmüştür. Avlunun ortasından geçen balıklıgöl suyunun üzeri kapatılmış ve buradan caminin tuvaletlerine su aktaran dönme dolap kaldırılmıştır. Avlunun kuzey ve doğu cephelerine iki katlı odalar inşa edilmiştir.

Cami avlusunun doğusuna bitişik Pazar Değirmeni bulunmaktadır. Avludan geçen su ile çalışan ve girişi Eskici Pazarı'ndan olan Pazar Değirmeni'nin camiye bakan kısmı 1995 yılında şadırvana, eskici pazarına bakan kısmı ise dükkânlara dönüştürülmüştür. Evliya Çelebi seyahatnamesinde bu değirmenin günde 50 kile un öğüttüğünü ve gezilecek bir değirmen olduğunu söyler.² Avlunun kuzey batı köşesinde Ahmed Zemci hazretlerinin mezarı yer almaktadır.

Ahmet Zemci mezarı

1 A.Cihat Kürkçüoğlu, a.g.t, s. 46.

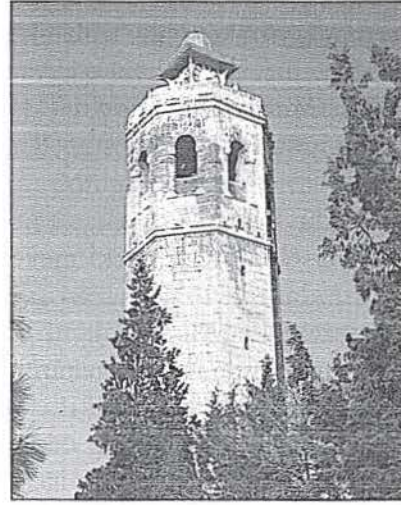
2 Atsız (Hazırlayan), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi Seçmeler*, İstanbul 1972, II, 219.

Ulu Camii

2. ULU CAMİ

Camii-kebir mahallesindedir. Eski bir Sinagog iken M.S.435-436'da ölen piskopos Rabula tarafından St. Stephan Kilisesi'ne dönüştürülen ve kırmızı renkteki mermer sütunlarının çok olması nedeni ile "Kızıl Kilise" olarak da adlandırılan Hıristiyan kilisesinin yerine inşa edilmiştir.¹ Bu kilisenin avlu duvarları, avluya açılan kuzey (Karanlık Kapı) ve doğu kapıları ile günümüzde minare olarak kullanılan çan kulesi halen ayakta. Avluya açılan doğu kapısı lentosunun doğu cephesindeki yuvarlak rozet içerisinde yer alan haç motifinin sonradan kazındığı mevcut izlerden anlaşılmaktadır. Ayrıca kiliseden kalma bazı mermer sütun ve sütun başlıkları cami avlusunda görülebilmektedir. Bu sütunlardan önemli bir miktarının, cami avlusunun kuzeyindeki Karanlık Kapı'ya çıkan yolun altına konularak üzerinin örtüldüğü söylenmektedir.²

Ulu Camii Minaresi

Caminin kilisenin avlusuna mı, yoksa esas mekânı üzerine mi inşa edildiği konusu kesinlik kazanmamıştır. 1979 yılında müze, vakıflar ve turizm müdürlüklerinin işbirliği ile caminin güney duvarı ortaları altında yapılan araştırma kazısında, kuzeye doğru uzayan ve kiliseye ait olduğu anlaşılan 6-7 m. uzunluğunda bir koridor ortaya çıkartılmıştır. İleride bir duvarla kesilen bu koridorun devam edeceği, sağa ve sola ayrılarak kilisenin mahzenine veya katakompuna (yeraltı mezar odaları) açılacağı tahmin edilmiştir.³ Buna göre, caminin kilisenin esas mekânı üzerine inşa edilmiş olabileceği fikri ağırlık kazanmıştır. Kiliseye ait kırmızı sütunlardan

1 J. B. Segal, *Edessa: The Blessed City*, Oxford 1970, s. 263.

2 Bu bilgi Urfalı şair ve yazar A. Naci Pek'ten alınmıştır.

3 A. Cihat Kürkçüoğlu, "Şanlıurfa'da Yapılan Arkeolojik Araştırmalar, Kazılar ve İl Sınırları İçindeki Sit Alanları", *Şanlıurfa Uygarlığın Doğduğu Şehir*, Hazırlayanlar: A. Cihat Kürkçüoğlu, Müslüm Akalın, S. Sabri Kürkçüoğlu, Selahattin Güler, Ankara 2002, s. 125.

4 tanesi cami iç mekânı kuzey duvarının batı kesiminde tonozların oturduğu duvar payelerinin ikisinin önünde birer çift olarak kullanılmıştır.

Ulu Cami'nin inşa kitabesi bulunmadığından ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. H.786/M.1384 tarihli Hasan bin Alâeddin Vakfiyesi'nde adının geçmesi caminin o yıllarda mevcut olduğunu göstermektedir. Ayrıca, 1523 tahririnde "Evkaf-ı Kızıl Mescid nam Cami-i Kebir" adıyla geçmektedir.¹

Nureddin Zengi tarafından tamir ettirilerek bugünkü şeklini alan Halep Ulu Camii ile benzer bir plan gösteren Urfa Ulu Camii'nin Zengiler zamanında XII. yüzyılın ikinci çeyreğinde (1170-1175) yaptırılmış olabileceği tahmin edilmektedir.²

Ayrıca, Güneydoğu Anadolu bölgesindeki enine dikdörtgen ve mihrap önü kubbeli Artuklu Camileri planına dayanılarak Urfa Ulu Camii'nin Artuklu eseri olabileceğini söylemek mümkündür.

Anadolu'daki Artuklu camilerinde görülen mihrap önü kubbeli enine plan tipinin ilk örnekleri Gazneli ve Büyük Selçuklu camilerinde görülmektedir. Gaznelilerin XI. yüzyıl başına ait Leşker-i Bazar Ulu Camii'nde mihraba paralel iki sahını kesen mihrap önü kubbesi Anadolu'da; Silvan (Meyyafarikin) Ulu Camii (1152-1157), Mardin Ulu Camii (1176-1186) ve Kızıltepe (Dunaysır) Ulu Camii'nde (1184-1200) uygulanmıştır. Yine bir Artuklu eseri olan Harput Ulu Camii'nde (1156-1157) ise, mihrap önü kubbesi Urfa Ulu Camii'nde olduğu gibi sahnı kesmektedir.

Urfa Ulu Camii'ndeki mevcut kitabeler onarım dönemlerine aittir. Batı avlu kapısındaki H.1096/M.1684 tarihli kitabede caminin Ali Paşa tarafından onarıldığı yazılıdır. Ali Paşa, aynı tarihte Şeyh Mes'ud zaviyesini de onarmıştır. Son cemaat yerinden cami mekânına giriş kapıları üzerinde bulunan H.1193/M.1779 ve H.1194/M.1780 tarihli iki onarım kitabesinden 1194/M.1780 tarihli olanında onarımın Hacı Firuz Beg tarafından yaptırıldığı yazılıdır. H.1193/M.1779 tarihli kitabede ise isim yeri kırık olduğu için okunamamış, ancak bu onarımı yapan şahsın da Firuz Bey olduğu tahmin edilmiştir. Son cemaat yerindeki H.1287/M.1870 tarihli üçüncü kitabe, Urfa Evkaf Müdürü Mustafa Efendi tarafından buraya yaptırılan şadırvan ile ilgilidir.³ Bu şadırvan (çanak havuz) 1950'li yılların başlarında cami avlusuna yaptırılan havuz içerisine konulmuş, 1995 yılında ise, Şanlıurfa Kültür Sanat Eğitim ve Araştırma Vakfı'nın (ŞURKAV) Hasan Padişah Camii karşısındaki merkezinin avlusuna taşınmıştır

Düzyük kesme taşlardan inşa edilmiş olan cami; her sırada 11 adet olmak üzere iki sıra payenin taşıdığı çapraz tonozlarla örtülü mihrap duvarına paralel üç sahınlı dikdörtgen bir plana sahiptir. Sadece, orta eksenden biraz doğuya kaymış olan mihrap önü bölümü sivri kemerler üzerine oturan tromplu bir kubbe ile örtülmüştür. Payelerin kalın ve alçak tutulması, cami içerisinde basık bir havanın doğmasına neden olmuştur. Düz toprak dam olan caminin örtüsünde dıştan sadece mihrap önündeki kubbe yükselmektedir.

Taş mihrap ve minber sade ve süslemesizdir. Minberin özgün olmayıp sonra-

1 Halit Çal, a.g.m. s. 49-70.

2 Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1973, II, 16-19.

3 Mahmut Karakaş, s. 139-142.

dan yapıldığı tahmin edilmektedir. Mihrap ve minber üzerindeki taşa işlenmiş ayetler H.1381/M.1964 tarihinde Urfalı hattat Behçet Arabî tarafından yazılmıştır. Mihrap nişi dışarıdan dikdörtgen bir payanda ile vurgulanmıştır. Caminin batı kesimi Şafiilere tahsis edilmiş olup bu bölümün ayrıca bir mihrabı bulunmaktadır. Bu bölümün 50 cm. yüksekte olan zemin kotu, 1960'lı yıllarda yapılan restorasyon sırasında kaldırılarak caminin esas zemin kotu düzeyine getirilmiştir. Ortadaki giriş kapısının üzerinde olan müezzin mahfiline, giriş kapısının batısından, duvar içerisindeki merdivenle çıkılmaktadır. Orijinalinde ahşap olan müezzin mahfili son yıllarda betonarmeye dönüştürülmüştür.

Ortadaki giriş kapısının cami içerisinden doğusuna bitişik niş içerisinde bir kuyu bulunmaktadır. Halk arasındaki yaygın bir inanışa göre; İsa Peygamber'in, Urfa kralı Abgar Ukama'ya (V. Abgar) gönderdiği ve üzerinde mucizevî portresinin bulunduğu kutsal mendil (Hagion Mandylion) bu kuyuya düşmüştür. Diğer bir söylenceye göre bu mendil, şehir merkezindeki Eyüp Peygamber kuyusuna düşmüştür. Payeler üzerine oturan ve her biri çapraz tonozlarla örtülü, farklı boyutlardaki on dört sivri kemerle avluya açılan son cemaat yeri, Anadolu'da bilinen en erken tarihli son cemaat yeri olmasıyla, Anadolu-Türk mimarisi içinde ayrı bir konuma sahiptir.¹ Son cemaat yerinin batıdaki on dördüncü gözü, H.1096/M.1684 tarihinde Ali Paşa tarafından yaptırılan batı avlu kapısının girişine katılarak son cemaat yeri işlevini kaybetmiştir. Bu gözden camiye açılan bir kapı da örülerek iptal edilmiştir.

Son cemaat yerinin orta göz döşemesindeki renkli mermerden yapılmış kakma kompozisyon, camideki tek süsleme örneğidir. Gri renkli mermerden dikdörtgen çerçeve içerisine kolları ve ara boşlukları sarı, siyah, beyaz ve gri renkli mermer parçalardan oluşan sekiz kollu bir yıldız motifi ve bunun da içerisine beyaz mermerden ikinci bir yıldız motifi yerleştirilmiştir.² Renkli mermer kakma süslemeler Zengilerin Suriye yapılarında ve Artukluların Diyarbakır iç kalesi şadırvanında görülmektedir.

Avlunun kuzey doğu köşesinde yer alan ve camiden epey uzakta bulunan, çevresi yüksekliğine eşit sekizgen çan kulesi günümüzde minare olarak kullanılmaktadır. Semavi Eyice, İstanbul Mimar Sinan Mescidi minaresi ile Urfa Ulu Camii minaresini karşılaştırarak şunları yazmaktadır: "Bu minare adeta Urfa Ulu Camii'nin muazzam minaresinin şayan-ı hayret bir minyatür modelidir. Öyle zannediyorum ki büyük ölçüde yapıldığı zaman kaba ve ağır bir manzara arzeden bu minarenin, ufak ölçüde olan bu benzeri biblo gibi zarif bir eser teşkil etmektedir."³

Kızıl Kilise'ye ait kalın duvarlarla çevrili cami avlusunun kuzey batı kesimi mezarlıktır. Bu mezarlıkta Haçlılara karşı şehit düşen yedi komutanın mezarı ile Mevlana Halid Bağdadi'nin küçük oğlu Şahabeddin Ahmed'in türbesi bulunmaktadır. Şahabeddin Ahmed, H.1239/M.1823 yılında vefat etmiş olup, türbesi H.1263/M.1845 yılında Halep Valisi Şeyhzade Osman Nuri Paşa tarafından yaptırılmıştır.

1 Aynur Durukan, "Şanlıurfa Ulu Camii", *Türkiye İş Bankası Kültür Sanat Dergisi*, Sayı 14, Ankara 1992, s. 8-10.

2 A. Cihat Kürkçüoğlu, a.g.t, s. 45.

3 Erdem Yücel, "Mimar Sinan Mescidi", *Sanat Tarihi Yılığ III*, İstanbul 1970, s. 49-50.

Mezarlıkta ayrıca; Hafız İbrahim Halil Efendi, Muhammed Şerif Buhari, Harranşeyhizade Ömer Sabri Efendi, Hacı Osman Nuri Efendi, Rakka Valisi Kadızade Hüseyin Paşa, Hüseyin Vasfi Paşa, Kaplamazade Ömer Ağa, Yengiceağasızade Ali Ağa, Şeyh Muhammed Ali Efendi, Hüseyinpaşazade Ali Yaver Beg, Hacıhızırzade Muhammed Reşid Efendi, Urfa Mutasarrıfı Germiyanolu Süleyman Rüşdü Bey gibi şahısların mezarları yer almaktadır.¹ Mezarlığın kuzey kesiminde bir kuyu bulunmaktadır. Mezar şahidelerinde Osmanlı dönemi şiir ve hat sanatının güzel örnekleri yer almaktadır. Bu mezarlığa yeni gömüler yapılmadığından şahideler günümüze kadar sağlam bir vaziyette gelebilmişlerdir.

Şahabeddin Ahmed türbesinin ön kısmında yazlık namazgâh yer alır. Mermer mihraplı namazgâhın zemin kotu cami avlusundan yaklaşık 1 m. yüksektedir.

Avlunun kuzey-doğu kesiminde yer alan, hamama gidecek parası bulunmayan yoksul kişilerin gusletmesi amacıyla yapılmış olan kare mekânlı, tek kubbeli "Çimecek" (Gusülhane), Urfa su mimarisinde tek örnektir.²

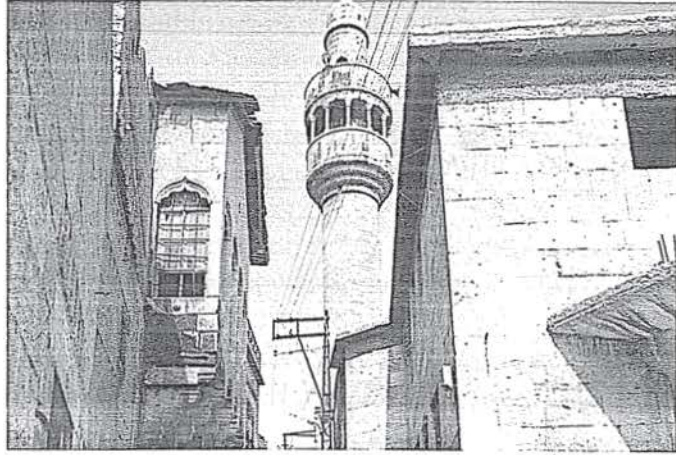
Avlunun kuzey kesiminde ince sütunlara oturan, basık konik çatılı taş şadırvan, 1995 yılında Konya Mevlana Dergâhı'nın ahşap şadırvanı örnek alınarak hayırsever Hacı Emin Uslusoy tarafından yaptırılmıştır. Şadırvanın mimari projesi Mimar Cevher İlhan tarafından çizilmiştir. Kalem işi süslemeleri Dr. Burhan Vural tarafından tasarlanmış, uygulaması ressam Abdurrahman Birden tarafından gerçekleştirilmiştir. Şadırvan çevresindeki kitabeler hattat Mehmet Ali Caduk tarafından yazılmıştır.

ORTA KUBBENİN YANLARA DOĞRU GENİŞLEDİĞİ CAMİLER

1. ARABİ CAMİİ

Kaleboynu Mahallesindedir. Bizans dönemine ait Aziz Michael Kilisesi'nin yerine yapıldığı belirtilmektedir.³ Minare kaidesinin batı tarafındaki H.1156/M.1743 tarihli kitabede caminin Muhammed Fazili tarafından yaptırıldığı belirtilmiştir.

Caminin esas adının Ali Han Bey Camii olduğu, bu kitabelerin Ali Han Bey Camii'nin onarımı sırasında yazıldığı Arabizade Muhammed Fazili Efendi'nin cami için hazır-

Arabi Camii

1 Mahmut Karakaş, *Şanlıurfa Evliya ve Âlimleri*, Şanlıurfa 1996, s. 36, 56, 92, 134.

2 Cihat Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa Su Mimarisi*, Ankara 1992, s. 68-69.

3 J. B. Segal, a.g.e. s. 190, 263.

lattığı H.1157/M.1743 tarihli vakfiyeden anlaşılmaktadır. Zira Muhammed Fazlı Efendi bu vakfiyesinde, Urfa'da Ali Han Bey Camii'ni onararak minber, minare ve yanına bir de kütüphane yaptırdığını belirtmektedir. Muhammed Fazlı Efendi, onardığı Ali Han Bey Camii'ne kendi adını vermiş, ancak cami halk arasında onun lakabı olan "Arabi Camii" adıyla anıla gelmiştir.

H.1138/M.1725 ve H.1139/M.1726 tarihli vakfiyelerden; Muhammed Fazlı Efendi'nin, Dabbakhane Camii avlusunun kuzeyindeki İbrahimiye Medresesi'ni yaptıran Şeyh Hacı Kasım Efendi oğlu Hacı İbrahim Efendi'nin en büyük oğlu olduğu anlaşılmaktadır.

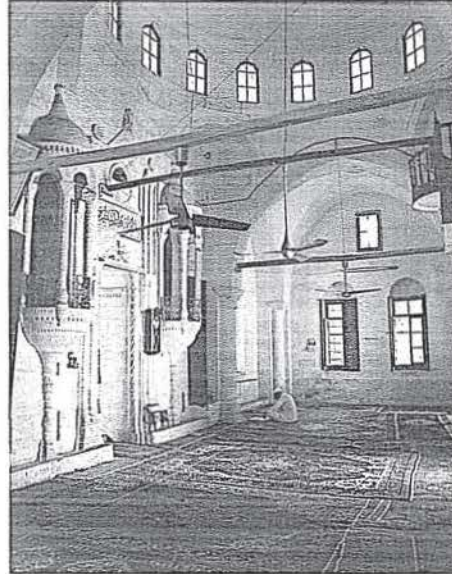
Düzen kesme taşlardan inşa edilen caminin esas, orta kubbenin yanlara doğru tonozlarla genişlediği enine dikdörtgen plana sahip iken, 1953 yılındaki onarım sırasında örtü sistemi tamamen yıkılarak betonarme tabliye ile örtülmüştür. Bu onarım sırasında çapraz tonozla örtülü iki gözlü son cemaat yerine ve minareye dokunulmamıştır. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde muhafaza edilen II. Abdülhamid'in 1890 yıllarında yaptırdığı ve "Yıldız Albümleri" olarak tanınan albümlerdeki "Urfa'da Ali Han (Han) Bey Cami-i Şerifi" alt yazılı bir fotoğrafta bu cami kubbeli şekli ile görülmektedir.¹

Taş mihrap süslemesizdir. Minber, duvar içerisinden taş merdivenle çıkılan balkon şeklindedir. Kuzey batı köşedeki silindirik gövdeli, iki şerefeli minarenin birinci şerefesi ince sütunlar üzerine oturan sivri kemerlerle çevrelenmiştir. Üzeri kapalı olan bu şerefe kışın yağmurdan, yazın güneşten korunmak, bunun üzerindeki ikinci şerefe ise açık olup yağışsız ve güneşsiz havalarda kullanılmak amacıyla yapılmıştır. Kûlah kısmı küçük bir taş kubbe ile örtülü olan bu minare şekli Urfa'da tek örnektir.

2. ESKİ ÖMERİYE CAMİİ

Kazancı Pazarı mevkiindedir. Halk arasında Hz. Ömer zamanına ait olduğu söylenen caminin mevcut kitabeleri onarım devirlerine ait olduğundan inşa tarihi bilinmemektedir. Halk arasında adına dayanılarak Hz. Ömer zamanında yapıldığı fikri hâkimdir. 1539 tahririnde geçen "Ömer Mescidi"nin bu cami olduğu düşünülmektedir.²

Son cemaat yerinin doğu duvarında yer alan kitabede H.701/M.1301 tarihinde Ahmed el-Hac Durmuş Siraceddin oğlu Muhammed Ağa tarafından onarıldığı yazılıdır. Bu kitabedeki tarih, Ömeriye Camii'nin Urfa'nın en eski camilerinden biri olduğu

Eski Ömeriye Camii

1 A.Cihat Kürkçüoğlu, *Yıldız Albümlerinde Urfa*. (Metin Düzeltilmeleri ve İngilizce Çeviri: Zuhal Karahan Kara), Ankara 2009, s. 50.

2 Halit Çal, a.g.m, s. 49-70.

nu göstermektedir. Cami avlusunun bir kenarına bırakılmış H.1186/M.1772 tarihli bir kitabede ise caminin Ali Beyoğlu Firuz Bey tarafından onarıldığı yazılıdır. Son cemaat yerindeki H.1330/M.1911 tarihli iki kitabeden birinde Arapça bir şiir, diğerrinde caminin Hz.Ömer'in ruhuna ithafen Sultan Reşat devrinde onarım gördüğü yazılıdır.¹

Kuzeydeki avlu kapısı üzerindeki H.1382/M.1962 tarihli kitabede caminin Hz. Ömer'in hilafeti zamanında yapıldığı ifade edilmiştir.

Mihrap duvarı boyunca enine dikdörtgen planlı yapıda orta kısım kubbe, yanlar birer çapraz tonoz ile örtülüdür. İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Kubbeye geçişi sağlayan tromplar üzerindeki şebekeli oyma altı kollu çiçek motifli havalandırma delikleri Şanlıurfa'da ilk kez bu camide görülmektedir. Sekizgen kubbe kasnağı 16 pencerelidir. Kubbe ve tonozlar, duvarlarda ve köşelerde kaideleri süslemeli yarım sütunlara otururlar. Bu tip duvar sütunları Şanlıurfa Fırfırlı Cami'de de (kilise) görülür. Eski Ömeriye Camii'nin bu planı, Şanlıurfa Harran Kapı'daki Hacı Lütfullah Camii planına öncülük etmiş olmalıdır.

Eski Ömeriye Camii'nin plan özelliklerine bakıldığında Hz. Ömer zamanı (VII. yüzyılın ilk yarısı) ile ilgisinin olmadığı anlaşılır. Ancak, Hz. Ömer zamanından kaldığı söylenen caminin H.1186/M.1772 tarihinde Ali Beyoğlu Firuz Bey tarafından onarıldığı sırada yıkılarak bu günkü şeklini aldığı söylenilebilir.

H.1330/M.1911 tarihli mihrabın iki yanı taş örgü süslemeli ve çift yarım sütunçelidir. Mihrabın iki yanında simetrik olarak duvardan balkon şeklinde taşan, önde ikişer tam, arkada ikişer yarım sütunlu balkon şeklindeki çıkmaların sağda olanı minber, solda olanı vaaz amaçlı olarak kullanılmaktadır. Üzerleri taştan yarım kubbeli, korkulukları demir şebekeli bu minber ve vaiz kürsüsü Urfa camilerinde görülen balkon şeklindeki minberlerin en zarif örnekleridir.

Cami mekânına giriş kapısı üzerindeki ahşap müezzin mahfili, iki taş konsol üzerine atılmış ağaç kirişlere oturmaktadır. Müezzin mahfiline çıkış duvar içerisindeki merdivenle olmaktadır. Önde iki payeye oturan üç gözlü son cemaat yeri çapraz tonozlarla örtülüdür. Son cemaat yerinin kuzey doğu köşesinde yer alan altı sütunla çevrelenmiş minber minare Şanlıurfa Şehbenderiye Camii minaresini etkilemiştir.

3. ÇAKERİ CAMİİ

Pınarbaşı Mahallesi, Karapınar mevkiindedir. Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde bu camiden "Caygırlı Camii" olarak bahseder ve içerisinde Halilu'r-Rahman suyunun geçtiğini söyler.² Bizans döneminde caminin yerinde bir

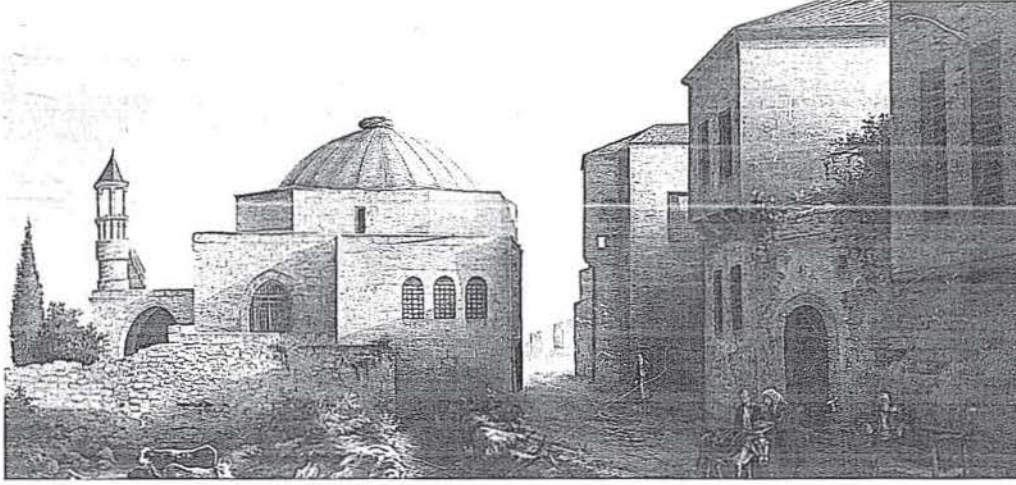
tiyatro bulunmakta ve bundan dolayı yakınındaki sur kapısı "Tiyatro Kapısı" olarak adlandırılmaktaydı.³

Cami mekânına giriş kapısının sağındaki H.930/M.1524 tarihli kitabede mescidin onarımının Muhammed Çakeri'nin oğlu Hacı Ali'nin yardımı ile yaptırıldığı yazılıdır. Cami mekânına giriş kapısı üzerindeki iki kitabeden altta olanında ca-

1 Mahmut Karakaş, s. 119-122.

2 Atsız (Hazırlayan), s. 216.

3 J. B. Segal, s. 263

Çakeri Camii (Yağlıboya Tablo:Nihat Kürkçüoğlu)

minin H.1044 Zilkade/M.1635 Nisan tarihinde Ayaş oğlu Hacı Hüseyin tarafından tamir ettirildiği belirtilmiştir.

Avlunun güney kapısı üzerindeki H.1044 Zilkade/M.1635 Nisan tarihli kitabe de caminin önce Şeyh Seyyid Muhammed Çaker tarafından, daha sonra ise Sultan Ahmed (1603-1617) oğlu Sultan IV. Murad Han (1623-1640) devrinde Ayaş oğlu Hacı Hüseyin tarafından onarıldığı belirtilmiştir.¹

Harran Kapı mezarlığındaki H.1007/M.1598 tarihli bir mezarın baş şahidesinde; mezarda Çakeri Hacı Eyyub oğlu Hacı Muhammed'in yattığı yazılıdır. "Çakeri", köle anlamına gelmektedir. Bu mezar taşından "Çakeri" ailesinin 16.-17. yüzyılda Urfa'da yaşadığı anlaşılmaktadır.²

Düzenli kesme taşlardan inşa edilen cami, mihrap duvarı boyunca enine dik-dörtgen planlı yapıda orta kısım tromplu büyük bir kubbe, bunun doğusu pandantifli iki küçük kubbe ile örtülüdür. Kubbeler ortada mihrap ekseninden doğuya kaymış "T" şeklinde bir payeye, diğer yanlarda duvarlara oturmaktadır. Caminin bu planı Urfa Nimetullah Camii'ne benzemekte, ancak Nimetullah Camii'nde ortada iki payeye oturan ana kubbenin batısında yer alan iki kubbe, Çakeri Camii'nde yoktur.

Dilimli kemerli ve mukarnas kavsaralı mihrap son zamanlarda fayansla kaplanmış, ancak Vakıflar Genel Müdürlüğünce 2001 yılında yapılan restorasyon sırasında tekrar orijinaline dönüştürülmüştür. Balkon şeklindeki minbere kible duvarı önündeki ahşap merdivenle çıkılmaktadır. Cami mekânına giriş kapısı üzerindeki betonarme müezzin mahfili 2001 yılındaki restorasyon sırasında orijinal şekli olan ahşaba dönüştürülmüştür.

Çapraz tonozlarla örtülü dört gözlü son cemaat yeri önde dört bağımsız payeye, doğuda duvar payesine oturmaktadır. Cami kapısı son yıllarda fayanslarla kaplanmış, ancak bu fayanslar 2001 restorasyonunda kaldırılmıştır. Sivri külahlı minber minare, son cemaat yerinin batı payesi üzerinde yer almaktadır.

1 Mahmut Karakaş, s. 51,52.

2 Mahmut Karakaş, s. 53.

4. HACI LÜTFULLAH CAMİİ

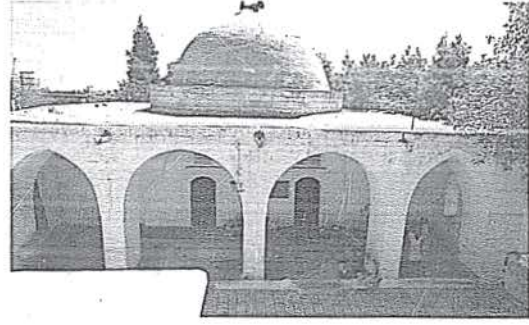
Harran kapısının 50 M. güneyinde ve şehir surlarının dışında yer alır. Şehir kapısının kapalı olduğu sırada şehre gelen yolcular için yapılmıştır. İnşa tarihi bilinmemektedir. Cami mekânına açılan iki kapıdan doğuda olanının üzerindeki kitabede, H.1133/M.1720 tarihinde Mustafa oğlu Hacı Abdurrahman Efendi tarafından onarıldığı yazılıdır. Mevlana el-Hac Abdurrahman Efendi b. Mustafa Çelebi H.1137/M.1724 tarihli vakfiyesinde; bu onarımı "Harran kapı haricinde iki büyük kubbe üzerine bir camii şerif inşa ettim" cümlesi ile belirtmiştir.

Son cemaat yerinin doğu bölümündeki H.1270/M.1853 tarihli kitabe, cami ile ilgili olmayıp 1958 yılında Yıldız meydanındaki Eski Paşa Hamamı ile birlikte yıktırılan bir otelden (ev) getirilmiştir.

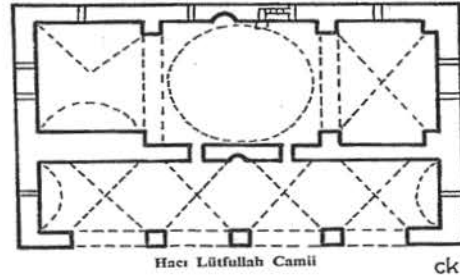
Vakfiyesinde iki kubbeli olduğu belirtilen yapı, sonraları esaslı bir onarım geçirerek ortada büyük bir kubbe, yanlarda birer çapraz tonozla enine dikdörtgen planlı şekle getirilmiştir. İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Sekizgen kasnaklı kubbeye geçiş pandantifleridir. Kesme taş mihrabın köşe sütunçelerinin başlığına ve kavsarasına basit taş süslemeler işlenmiştir. Balkon şeklindeki minbere yan taraftaki pencere içerisinden merdivenle çıkılmaktadır. Minberin orijinalde ahşap olan döşemesi son yıllarda betonarmeye dönüştürülmüş, ahşap korkulukları orijinal olmayıp son yıllarda basit bir biçimde yapılmıştır. Cami iç mekânının doğu duvarında müsenna (aynalı) tarzında yazılmış "Maşallah" yazısı yer almaktadır.

Dört gözlü son cemaat yerinin her gözü birer çapraz tonozla örtülüdür. Tonozlar önde üç bağımsız payeye, yanlarda duvar payelerine oturmaktadır. Son cemaat yerinin ortadaki iki gözünden birer kapı camiye açılmaktadır. Doğudaki kapının iki yanında sade ve süslemesiz birer mihrap nişi bulunur.

Caminin kible duvarının dış cephesinde ve mihrabın altına gelen kısımda eyvan şeklinde, beşik tonozlu iki mekân selsebildir. Balıklıgöl suyunun tarihi yeraltı kanalları vasıtasıyla ulaştığı bu selsebillere Hacı Mehmet Kâmiloğlu Hacıkâmilzade Hacı Mehmet Efendi tarafından 1299/1882 tarihinde vakfiye hazırlanmıştır. Zamanla tıkanan bu su yolu, 1920'li yıllarda Urfa eşrafından Nebozade Hacı İmam Efendi tarafından içerisine adamlar indirilerek temizletilip yeniden hizmete açılmıştır. 1970 yılı başlarına kadar açık olan bu selsebiller, tarihi su kanalının tekrar tıkanması sonucunda 1980'li yıllarda örülerek iptal edilmiştir. Ayrıca, caminin güneyinde bulunan bahçenin zemin kotunun yükseltilmesi ile selsebil nişlerinin

Hacı Lütfullah Camii

Hacı Lütfullah Camii Planı

bir bölümü toprak altında kalmıştır. Selsebillerin açığa çıkarılması için dolgu toprağının kaldırılması gerekmektedir.

Avlunun kuzey kenarı ortasındaki avlu kapısı üzerinde 30-40 yıl önce betonarme olarak yapılmış minber minare yer almaktadır. İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde muhafaza edilen II. Abdülhamid'in 1890 yıllarında çektiği ve "Yıldız Albümleri" olarak tanınan albümlerdeki "Urfa'da Harran Kapısı'nın resmidir" alt yazılı bir fotoğrafın ön planında altı adet yuvarlak sütuna oturan, üzeri kubbeli kesme taş minber minarenin orijinal şekli görülmektedir.¹

Avlunun kuzey doğu köşesine son yıllarda yaptırılan betonarme abdestlik ile kuzey batı köşesindeki imam odası avluyu daraltmıştır.

Caminin güneyindeki geniş bahçesine son yıllarda taziye evi olarak kullanılan betonarme yapılar inşa edilmiştir.

5. HALİLÜ'R-RAHMAN CAMİİ

Halilü'r-Rahman Gölü'nün güney batı köşesinde yer alan bu cami; medrese, mezarlık ve Hz. İbrahim'in ateşe atıldığında düştüğü yer olarak inanılan mekândan oluşan bir külliye halindedir.

Halk arasında "Döşeme Camii" veya "Makam Camii" olarak da adlandırılır. Caminin güney doğu köşesine bitişik kare gövdeli kesme taş minarenin batı ve

Halilü'r-Rahman Camii

kuzey cephelerindeki kitabelerde caminin H.608/M.1211 yılında Meyyafarikin Eyyubilerinden Melik Eşref Muzafferüddin Musa'nın emri ile yaptırıldığı yazılıdır. Osmanlı döneminde, medrese, mezarlık ve Hz. İbrahim'in ateşe atıldığında düştüğüne inanılan makamdan oluşan bir külliyeye dönüştürülmüştür.

Cami, M.504 tarihinde (Bizans dönemi) Urbisyus'un maddi yardımlarıyla monofizitler adına yaptırılan Meryem Ana Kilisesi üzerine inşa edilmiştir.² Camiye dönüştürme sırasında kare gövdeli kesme taş, çan kulesi minare olarak değerlendirilmiştir. Minarenin orta kuşağındaki yatay silmede yer alan iki sıra inci dizisi bordürünün arasına yan ve baş aşağı sıralanmış kabartma palmetler ve şerefedeki sütunların akantüs yapraklı başlıkları Bizans devri süsleme özelliklerini yansıtmaktadır. Minarenin batı ve kuzey cephelerindeki Eyyubi dönemi kitabeleri camiye dönüştürme işlemi sırasında işlenmiştir.

Caminin doğu kapısı üzerindeki Arapça kitabede "Peygamberlerin atası Halilü'r-Rahman'ın makamı olan bu cami, H.1225/M.1810 tarihinde yaptırılmıştır" yazılıdır. Caminin batısına bitişik İbrahim Peygamber'in ateşe atıldığında düştüğüne

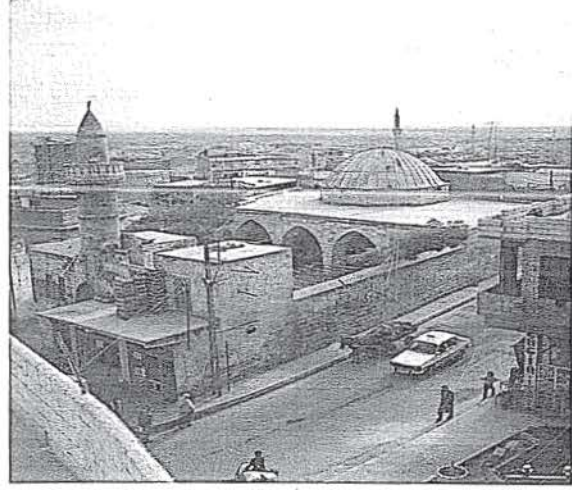
1 A.Cihat Kürkçüoğlu, s. 29.

2 J. B. Segal, s. 213

inanılan mekânın batıya bakan kapısı üzerindeki H.1228/M.1871 tarihli kitabede Hz. İbrahim'in ateşe atılması ile ilgili ayet-i kerime yazılıdır.

Eyyubiler devrinde inşa edilen cami, zamanla harap bir duruma gelince 1810 tarihinde temelden başlanılarak önemli değişiklikler geçirmiş olmalıdır. Kareye yakın dikdörtgen planlı cami, merkezde dört ayak tarafından taşınan bir kubbe ve bunu dört yandan çevreleyen çapraz tonozlarla örtülüdür. İnşaat malzemesi olarak düzgün

Kadıoğlu Camii

kesme taş kullanılmıştır. Cami bu planıyla M.1606-1611 yıllarında inşa edilmiş olan Diyarbakır Nasuh Paşa Camii ile büyük bir benzerlik gösterir.¹ Sekiz çapraz tonozun ve ortada bir kubbenin oluşturduğu bu plan, merkezi kubbeli özellik taşır.

Eyyubi tarzı sivri kemerin içerisinde sade ve süslemesiz mihrap yer alır. Sivri kemerin iki yanı köşe sütunçelidir. Caminin sade ve süslemesiz kesme taş minberi 1990'lı yılların başlarında camiyi daralttığı gerekçesiyle kaldırılarak yerine mihrap duvarı önünden ahşap merdivenle çıkılan balkon şeklindeki minber yapılmıştır.

Evliya Çelebi, Seyahatnamesinde bu camiden "İbrahim Halil Tekkesi" olarak bahseder ve şöyle der: "Tekkenin içinde bir kaynak vardır ki, Nemrud, Hz. İbrahim'i atmak için yakıtırdığı ateşin olduğu yerden çıkmıştır. IV. Sultan Murad, Bağdat seferine giderken bu tekkeyi ziyaret edip iki balık yakalatarak kulaklarına birer altın küpe takmıştır." Evliya Çelebi şöyle devam eder: "Bir adam yedi gece, yedi gün bu tekkeyi ziyaret etse muradı olur" derler. Saf suyundan içenler Allah'ın emri ile çarpıntı illetinden kurtulurlar. Bunun için Urfa halkında çarpıntı olmayıp sağlam olurlar." Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği kaynak, caminin batısına bitişik tromplu kubbeli mekânda bulunan su olup Şanlıurfa halkı burasını "Ağ Balık" adıyla ziyaret etmektedir. Eskiden dilek yazılı kâğıtlar buradaki suya atılır, Ak Balık'ın bu kâğıdı kapıp götürmesi halinde o dileğin gerçekleşeceğine inanılırdı. Evliya Çelebi, İbrahim Halil Tekkesi'nin bir de imaretinin bulunduğu olduğunu belirtmektedir.

Camii'nin doğusuna bitişik olarak küçük bir mezarlık bulunmaktadır. Şahidelelerinde Osmanlı şiir ve hat sanatının güzel örnekleri yer alan bu mezarlıkta, Şazeli Şeyhi Ali Dede ve Urfalı din bilgini Buluntu Hoca'nın (Abdurrahman Buluntu Efendi) türbeleri, Urfalı âlim ve evliyalarından Miftahizade Abdurrahman Efendi, Miftahizade Hacı Muhammed Efendi, Müderris Muhammed Efendi, Hacı Hafız Mustafa Efendi'nin mezarları ve Osmanlı dönemine ait diğer mezarlar bulunmaktadır.²

1 Metin Sözen, *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul 1971, s. 254.

2 Mahmut Karakaş, *Şanlıurfa Evliya ve Âlimleri*, Şanlıurfa 1996, s. 26, 180, 189, 239, 240, 261, *Şanlıurfa Mezar Taşları*, Şanlıurfa 1996, s. 119-121.

6. KADIOĞLU CAMİİ

Kadioğlu mahallesi, su meydanı mevkiindedir. İnşa kitabesi yoktur. Vakfiyesinde H.1106/M.1694 tarihinde Kadızade Hüseyin Paşa tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Bundan dolayı “Kadioğlu Hüseyin Paşa Camii” adıyla da anılmaktadır.

Cami avlusunun kuzeye bakan giriş cephesindeki şair Nidayî tarafından yazılmış H.1138/M.1725 tarihli çeşme kitabesinde çeşmenin “Mencekzade” lakabında biri tarafından yaptırıldığı yazılıdır.¹ Portal üzerindeki minarenin kaidesindeki kitabede H.1260/M.1844 tarihinde Bahri Paşa tarafından yaptırıldığı (Camiden 150 yıl sonra) belirtilmiştir.²

İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılan Kadioğlu Camii, doğusundaki sokağın şekline bağlı kaldığından bu kesiminde eğrilik meydana gelmiştir. Dört payeye oturan sekizgen kasnaklı orta kubbe yanlara doğru çapraz tonozlarla genişletilmiştir. Kadioğlu Camii, XV. yüzyıla ait Diyarbakır Şeyh Safa Camii örnek alınarak yapılmış; ancak onun ölçülerine ulaşamamıştır. Caminin planı ayrıca Şanlıurfa Nimetullah Camiine benzemektedir. Yalnız Nimetullah Camii’nden farklı olarak merkezi kubbe ortada iki paye yerine dört payeye oturmaktadır ve kubbenin iki yanı çifte kubbe yerine çapraz tonozlarla örtülmüştür.

Sade ve süslemesiz kesme taş mihrap, beş köşeli niş şeklindedir. Balkon şeklindeki minbere duvar içerisinden merdivenle çıkılmaktadır.

Dört gözlü son cemaat yeri, önde üç payeye, yanda duvarlara oturan dört çapraz tonozla örtülüdür.

Avlunun kuzeyinde, ortada üzeri yarım kubbeli avlu portali ve bunun üzerinde silindirik gövdeli, tek şerefeli minare yer alır. Minare kaidesinin kuzeye bakan cephesindeki kitabede H.1260/M.1844 tarihinde Bahri Paşa tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Minare, portal üzerine oturduğundan alt kısmı boştur. Bu nedenle halk arasında bu camiye “Dipsiz Minare Camii” de denilmektedir.

Portalin doğusunda zikzak kemerli, 1725 tarihli Mencekzade Çeşmesi, bunun arkasında beşik tonozlu abdest alma yeri bulunur. Çeşme, eskiden mahallelere su taksim edilen “Taksimiyi” olarak kullanılmaktaydı. Bundan dolayı caminin yer aldığı meydana “Su Meydanı” adı verilmiştir.

Camiyi yaptıran Kadızade Hüseyin Paşa’nın mezarı Ulu Cami haziresindedir. Mezar şahidesinde Hüseyin Paşa’nın babasının kadı olduğu anlaşılmaktadır. Hüseyin Paşa ise askeri paşa olmayıp vali paşadır. Hüseyin Paşa’nın adına 15 Temmuz 1691 tarihli bir fermanla rastlamaktayız. Rakka devresindeki eşkiyanın halka saldırarak halkı taciz etmesi üzerine çevre halkı padişaha şikâyette bulunmuş; Padişah da Rakka Beylerbeyi Hüseyin Paşa’ya bir ferman göndererek eşkiyanın temizlenmesini emretmiştir.³

Mezar taşında 1695 tarihinde öldüğü belirtilen Hüseyin Paşa’ya 1696 yılının Ocak ayında ferman yazılmış olması, kendisinin 1695 yılının son ayında vefat etmiş olabileceğini düşündürmektedir. Vefatından sonra 6 Mart 1696 tarihinde Rakka valiliğine Ahmet Paşa getirilmiştir.

1 Bedri Alpay, *Şanlıurfa Şairleri*, Şanlıurfa 1986, s. 256.

2 Mahmut Karakaş, s. 84.

3 Mahmut Karakaş, s. 86-87. (Ahmet Vefik, *Anadolu Aşiretleri*, 1930, s. 93).

Kadızzade Hüseyin Paşa'nın ermiş bir kişiliğe sahip olduğu ve caminin inşası sırasında aşağıdaki kerameti gösterdiği halk arasında rivayet edilmektedir: “Kadıoğlu Hüseyin Paşa bu camiyi yaptırırken, mihrabın yönünü tayin etmekte yanlışlık gösteren gayrimüslim ustayı uyarır ve kiblenin doğru yönünü kendisine gösterir. Fakat usta elindeki alete göre kiblenin kendi dediği yönde olduğunu ısrar eder. Bu tartışma bir iki kez tekrarlanınca Kadıoğlu, elini ustanın gözüne sürerek “Bak gör, kible bu taraftır” der. Gayrimüslim usta karşısında Kâbe’yi görür. Bunun üzerine usta kelime-i şahadet getirerek Müslüman olur.”

7. KUTBEDDİN CAMİİ

Kadıoğlu mahallesindeki bu caminin inşa tarihi bilinmemektedir. Adına ilk defa, “Kutbeddin Mescidi” olarak Rıdvan Ahmet Paşa Vakfına ait H.1153/M.1740 tarihli vakfiyede rastlanılmaktadır. Ümmü Gülsüm Hatun tarafından Kutbeddin Camii’ne bağlı olarak Rızaiye Medresesi yaptırılmış ve aynı hanım tarafından bu medreseye H.1193/M.1779 tarihinde vakıfta bulunulmuştur.¹ Medrese bugün yoktur. Ümmü Gülsüm Hatun, Ömer Paşa’nın hanımıdır.² H.1194/M.1780 tarihli Ömer Paşa Vakfiyesinde; “Yengi Çarşı” içerisindeki “Kutbiye Camii”ni harap bir durumda iken onardığını belirterek camiye vakıfta bulunulmuştur. Ömer Paşa, Rıdvaniye Camii’ni yaptıran Rakka Valisi Rıdvan Ahmet Paşa’nın oğludur. Cami mekânına açılan kapı üzerindeki H.1192/M.1778 tarihli onarım kitabesinde Ömer Paşa’nın adı Hz. Ömer’e izafeten “*Nam-ı Faruki*” (Ömer Faruk) olarak geçmektedir. Son cemaat yeri mihrabı üzerindeki H.1293/M.1876 tarihli kitabe, son cemaat yerinin (eyvan) Bican Ağa ve Hacı Osman Ağa tarafından yükseltilmesi ile ilgilidir. Ayrıca H.1304/M.1887 tarihli Vakfiye ile Ahmet Bican Efendi tarafından camiye vakıfta bulunulmuştur.

1977 yılındaki incelemelerim sırasında caminin planı tarafımızdan çizilmiş ve fotoğrafları çekilmiştir. Cami, Sekizgen kasnaklı tek kubbeli kare planı ile Şanlıurfa’daki Hızanoğlu, Hüseyin Paşa ve Mevlevîhane camilerini hatırlatmaktadır. Ancak, bu camilerden farklı olarak kubbeli mekân burada yanlara doğru enli bir kemerle genişletilmiştir. Yapıda İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Sade ve süslemesiz kesme taş mihrabın iki yanında dam ile bağlantılı kandil nişleri yer almaktadır. Bu nişler Rıdvaniye Camii mihrabı iki yanındaki nişler örnek alınarak yapılmıştır. İki gözlü son cemaat yeri çapraz tonozlarla örtülü olup, tonozlar önde bir payeye, yanlarda duvarlara oturur.

Cami, 1979 yılında temele kadar yıktırılıp yeniden yapılmıştır. Ancak yeniden yapım sırasında, esasında kubbeyi doğuya ve batıya doğru genişleten geniş kemerler kaldırılmış, kubbe mekânın tamamını örtmüştür. Yine orijinalinde caminin kuzey batı köşesinde yer alan minber minare yeniden yapım sırasında yerine konulmayarak kaybolmuştur.

Şanlıurfa’daki Eski Ömeriye ve Şehbenderiye camilerinin minareleri benzerindeki çevresi sütunlu, üzeri kubbeli minber minare, son cemaat yerinin kuzey batı köşesinde yer almakta iken, 1979 yılında caminin temelden yenilenmesi sırasında

1 Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğü arşivi.

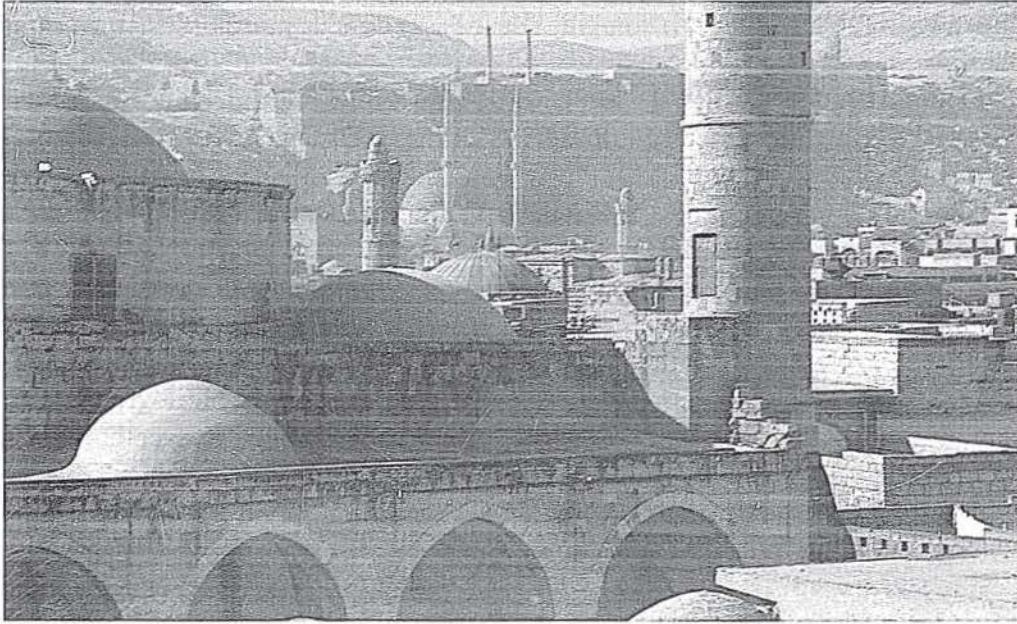
2 Mahmut Karakaş, s. 100.

yerine konulmamış, ayrıca bu yenilenme sırasında orijinalinde iki çapraz tonozlu olan son cemaat yeri değiştirilerek betonarme üç kubbeli şekle dönüştürülmüştür.

B. NİMETULLAH CAMİİ

Nimetullah mahallesi Ellisekiz Meydanı mevkiindedir. İnşa tarihi bilinmemektedir. Cami; avlusunun kuzeyindeki Abbas Ağa Medresesi ile Ruz Bey ve Lütfü Bey oğlu Ali Bey türbesinin bulunduğu bir külliye halindedir.

Cami avlusunun kuzeyindeki kubbeli mekânın altında yer alan mezar odasındaki üç mezardan kuzeyde olanı Nimetullah Bey oğlu Ruz Bey'e ait olup ölüm tarihi H.927/M.1520'dir. Güneydeki mezar H.1003/M.1594 yılında ölen Lütfü Bey oğlu Ali Bey'e aittir. Ortadaki mezarın yazıları silik olduğundan tam okunamamakta, ancak okunabilen kısmından burada Ruz Bey'in soyundan birinin yattığı tahmin olunmaktadır. Ruz Bey'in 1520 tarihli mezarındaki süslemelerle, caminin portal

Nimetullah Camii

ve mihrabı üzerindeki süslemelerin aynı üslupta olmalarına dayanılarak caminin 1500'lü yılların başlarında, Ruz Bey'in ölümünden az önce yapılmış olabileceğini söylemek mümkündür.

Cami avlusunun kuzeyindeki medrese odaları, kitabesine göre M.1695 yılında Abbas Ağa tarafından yaptırılmıştır. Minare kaidesinin batı cephesindeki kitabe caminin 1756 yılında Hacı Haydar Ağa tarafından tamir ettirildiği yazılıdır. Minarenin kuzeyine bitişik yapılan hücre içerisindeki kitabe burasının malını hayır işlerine su gibi sebil ettiği belirtilen Firuz Bey tarafından çeşme (sebil olmalı) olarak yaptırıldığı yazılıdır. Sebilin batı cephesindeki kitabe caminin kiliseden çevrilerek Ak Cami adını aldığı ve Firuz Bey tarafından onarıldığı yazılıdır. Ebcet hesabı ile düşürülen tarihten bu onarımın H.1174/M.1760 senesinde yapıldığı an-

laşılmaktadır. Kitabede ismi geçen kilise St. Sergius kilisesidir.¹

Düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş olan Nimetullah Camii, mihrap boyunca enine dikdörtgen bir plana sahiptir. Orta bölüm merkezi büyük bir kubbe, her iki yan bölüm kuzey güney yönünde ardı ardına ikişer küçük kubbe ile örtülüdür. Kubbeler ortada "T" şeklindeki iki payeye oturur. Bu plan Edirne Üç Şerefeli (1437-1447), Manisa İvaz Paşa (1448), Manisa Hatuniye (1490) ve Manisa Hafza Sultan (1522) camileriyle aynı özellikleri taşımaktadır. Aynı plan, batıdaki iki kubbenin kaldırılması ile Urfa Çakeri Camii'nde (1530) yarım olarak uygulanmıştır.

Üç dilimli kemer içerisinde yer alan mukarnas kavsaralı mihrap nişinin çevresinde farklı büyüklükte tam ve yarım sekizgenlerin kesişmesinden üreyen bir bordür ve bunun da çevresinde mukarnas bordürü dolaşır. Avlunun kuzeyindeki kubbeli mekânın altında bulunan Ruz Bey'in mezarı üzerine de işlenmiştir. Aynı kompozisyon Şanlıurfa Hızanoğlu Camii mihrabında ve az farkla Yusuf Paşa Camii mihrabında da kullanılmıştır.² Bazı basit süslemeli mihraplar hariç, bu üç camiden başka (Nimetullah, Hızanoğlu, Yusuf Paşa) Urfa'da mihrabı süslemeli cami bulunmamaktadır.

1562 tarihinde Behram Paşa'nın emri ile Şanlıurfa Gümrük Hanı'nı inşa eden mimarlar, Nimetullah Camii mihrap modelini ve süslemelerini Diyarbakır'da Behram Paşa adına yaptıkları camide de uygulamışlardır.

Nimetullah Camii'nin portalı klasik Osmanlı portalleri tarzındadır. Üç dilimli kemer içerisinde yer alan portal kavsarası mukarnaslıdır. Portal süsleme yönünden mihrabın tekrarıdır. Çevresinde bir sıra mukarnas, bir sıra farklı büyüklükte tam ve yarım sekizgenlerin kesişmesinden üreyen kabartma geometrik bordür dolaşmaktadır. Ancak bu bordürün üzeri sıvanarak kapatılmış, yer yer de tahrip olmuştur. Portalin her iki iç yanında iki şeritli örgü motifinin bir ters, bir doğru yaba biçimi oluşturduğu geometrik çerçeve bordürü yer alır. Yazıyı çevreleyen bordürün aynısı Ruz Bey'in mezarı üzerinde de görülmektedir.

Bu levhaların hattatının Hattat Lobuk Beyzade Ahmet Vefik Efendi (1860-?) olduğu söylenmektedir. Ölüm tarihini bilmediğimiz Ahmet Vefik Efendi'nin, vilayet kavşağındaki Harb-ı Umumi Şehitleri anıtına yazdığı yazıdan 1917 yılında sağ olduğu anlaşılmaktadır. Ahmet Efendi'nin H.1325 (M.1907) tarihli "*Küllema de hale aleyhâ Zekkeriye'l mihrab*" yazılı bir levhası, Nimetullah Camii'nin kışık bölümünde mihrap olarak kullanılan pencere üzerinde yer almaktadır. Ayrıca kendisinin icazet verdiği öğrencisi Muhammed Behçet Arabi'nin de (1893-1965) çok sayıda hat levhası Cami'nin duvarlarını süslemektedir.

Beş gözlü son cemaat yerinin orta gözü kubbe, yanlardaki ikişer gözü çapraz tonozlarla örtülüdür. Kubbe ve tonozlar öndeki payeler üzerine oturmuştur.

Caminin kuzey batı köşesindeki silindirik gövdeli tek şerefeli minare, Urfa camileri arasında en uzun olanıdır.

1 J. B. Segal, a.g.e. s. 36-40.

2 A. Cihat Kürkcüoğlu, *Şanlıurfa İslam Mimarisinde Taş Süsleme*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya, 1998, s. 51.

EŞ DEĞERDE ÇOK KUBBELİ CAMİLER

1. DABBAKHANE CAMİİ

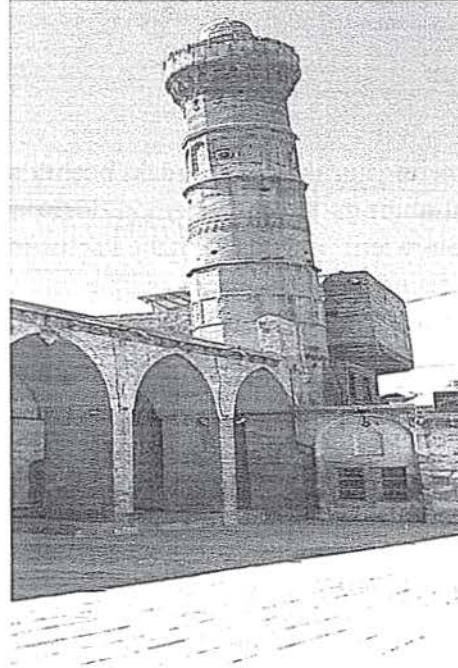
Dabbakhane mahallesindedir. Cami avlusunun batı kapısı üzerinde yer alan ve son yıllarda araştırmacı yazar Mahmut Karakaş tarafından fark edilerek üzerindeki sıvası temizlenen kitabede; “Bu mübarek cami-i şerif Sultan Süleyman (1520-1566) oğlu Sultan Selim II. (1566-1574) zamanında H.975 (M.1568) tarihinde yaptırılmış ve tamamlanmıştır” yazılıdır. Avlunun kuzey-doğusundaki şadırvan eyvanının güneyindeki örülmüş olan kapının H.970/M.1562 tarihli kitabesinde Behram Paşa'nın adı geçmektedir. 1563 tarihinde Diyarbakır Beylerbeyi olan Halhalı Behram Paşa, 1560 tarihinde Urfa Gümrük Hanı'nı yaptırmıştır. Kanaatimize göre Behram Paşa tarafından 1562'de inşasına başlanılan cami 1568'de tamamlanmıştır. 1523 tahririnde aynı adla bir cami geçmektedir. Ancak bu caminin Dabbakhane mahallesinde, bu gün mevcut olmayan başka bir cami olduğu düşünülmektedir.

Caminin güney cephe duvarı üzerindeki kitabede Sultan Murad'ın oğlu Sultan Mehmed Han zamanında (1595-1603) Abdullah oğlu Ramazan Ağa tarafından onarıldığı yazılıdır. Avlunun güney kapısı üzerindeki H.1173/M.1759 tarihli kitabede kapının Bihsevi Ağa tarafından onarıldığı belirtilmiştir. Diğer bir onarım kitabesi de H.1305/M.1887 tarihli olup son cemaat yerinin onarımı ile ilgilidir.

Enine dikdörtgen planlı yapı mihraba paralel sıralanmış eşdeğerde üç kubbe ile örtülüdür. Kubbelere geçiş pandantiflerledir. İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Cami mekânının doğu tarafında kadınlar mahfili yer almaktadır. Buraya çıkış, son cemaat yerinin doğudaki gözünden merdivenli bir kapı ile olmaktadır. Kapının üzerinde okunamayan bir kitabe bulunmaktadır. Kadınlar mahfili ahşap bir kafes ile camiden ayrılmış iken 1990'lı yılların başlarında yapılan restorasyon sırasında bu kafes kaldırılarak yerine duvar örülmüş ve oda haline getirilen mahfilin cami ile ilişkisi kesilmiştir.

Kesme taş mihrap sade ve süslemesiz olup kavsarası mukarnaslıdır. Balkon şeklindeki minbere duvar içerisinden merdivenle çıkılmaktadır. Harim kapısı üzerindeki ahşap müezzin mahfilinden son cemaat yerine açılan mükebbire, Urfa camilerinde tek örnektir. Çapraz tonozlarla örtülü altı gözlü son cemaat yeri ön tarafta beş payelidir.

Caminin kuzey batı köşesinde tek şerefeli minare yer almaktadır. Bu minare, Urfa minareleri içerisinde en çok taş süslemeli minare olma özelliğine sahiptir. Minarenin alt bölümü sekizgen, orta bölümü silindirik, yukarı bölümü onikigen

Dabbakhane Camii

formdadır. Üst bölüm yatay bir kaval silme kuşakla ayrıca ikiye ayrılmıştır. Alt-taki sekizgen gövdeyi, iki şeritli yatay örgülerin minare köşesinde dikey ve düşey şekilde birleşerek oluşturdukları dört şeritli kabartma bir örgü çevreler. Silindirik olan orta bölümde, kabartma iki palmet bordürü arasına negatif oyma tekniğinde sekizgen yıldızlar işlenmiştir. Yukarıdaki onikigen gövdenin alt bölümü, onikigenin her yüzünde sıçandışi bordürün çevrelediği sağır kemerlerle dekore edilmiştir. Yatay kaval silme kuşağın üzeri balıksırtı motifi ile süslenmiştir. Balıksırtı motifi ile şerefe mukarnaslarının arasına, sekizgenin her yüzünde, bir sürahidenden çıkan haşhaş dalları (hayat ağacı) kabartmasına yer verilmiştir.

Minare gövdesine yer yer altıgen çini panolar yerleştirilmiştir. Dabbakhane camiinin minaresinde ve son cemaat yerinde yer yer altıgen çini panoların kullanılmış olması, Osmanlı çini sanatının dorukta olduğu 16. yüzyılın bir özelliğinin yansımaları olarak değerlendirilebilir.

Dabbakhane Camii minaresi ile Siverek Ulu Camii minaresi arasında bazı benzerlikler dikkati çekmektedir. H.982 /M.1574 tarihli Siverek Ulu Camii minaresi üzerindeki altıgen çini panolar, bir sürahidenden çıkan haşhaş bitkisi kompozisyonları, minarenin aşağı bölümünün onikigen oluşu bu benzerliğin başlıcalarıdır. Buna dayanarak, Dabbakhane Camii minaresini 1568’de yapan ustanın bundan altı yıl sonra 1574 yılında Siverek Ulu Camii minaresini yaptığı söylenebilir. Dabbakhane Camii minaresine Zengiler dönemine ait (12.yüzyıl) Şanlıurfa Pazar Camii minaresi öncülük etmiş olmalıdır.

Cami avlusuna, batıdan ve güneyden üzerleri geometrik taş süslemeli kapılardan girilir. Esas kapı batı kapısıdır. Eyvan şeklindeki bu kapının kemer taşlarında yan yana dizilmiş palmetlerden oluşan bir süsleme yer almaktadır. Her iki palmetin yaprakları arasındaki boşluklarda ters vaziyette palmetler oluşmuştur. Kapı alınlığında ma’kûlî tarzında dört defa “Ali” yazılı kare bir rozet bulunmaktadır. Bu rozetin altındaki kitabe kartuşunun iki yanına, simetrik çatallı rumilerin geçmesinden oluşan birer palmet motifi işlenmiştir. Kapı eyvanının iki yanındaki mihrabiyelerin üzerinde, yan yana sıralanmış ters palmetlerden oluşan bir bordür vardır. Güneydeki mihrabiye üzerinde ayrıca, dikey ve çapraz kırık çizgilerin kesişmesinden altı kollu yıldızlar ve altıgen boşlukların oluştuğu bir kompozisyon yer alır. Kuzeydeki mihrabiye üzerinde ise yarım sekizgenlerin kesişmesinden üreyen kabartma bir süsleme bulunur.

Avlunun küçük ölçüdeki güney kapısı lentosu üzerine, aynı boydaki tam ve yarım sekizgenlerin kesişmesinden üreyen kabartma tekniğinde bir kompozisyon işlenmiştir.

Cami avlusunun kuzey-doğusunda çapraz tonozlu, batıya bakan eyvan şeklinde şadırvan bulunur. 1890 tarihli Yıldız Albümleri’nde yer alan bir fotoğrafta bu mekânın üzerinin kesme taştan kaburgalı kubbe ile örtülü bir oda olduğu görülmektedir.¹ Kubbeli bu oda H.1398/M.1977 tarihinde yıkılarak çapraz tonozlu eyvan şadırvana dönüştürülmüş, odanın güney taraftaki kitabeli kapısı örülerek iptal edilmiştir.

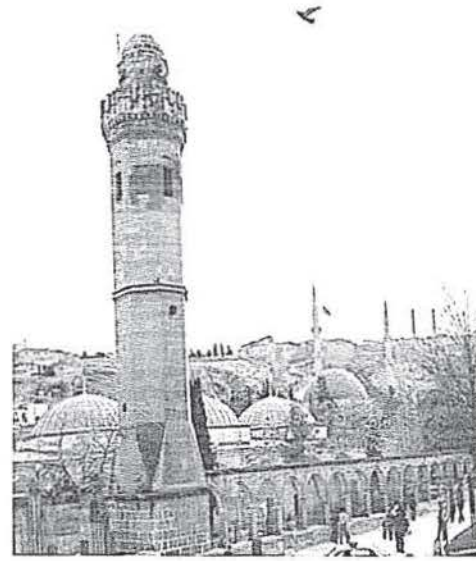
1 A.Cihat Kürkçüoğlu, *Yıldız Albümlerinde Urfa*, (Metin Düzeltmeleri ve İngilizce Çeviri: Zuhale Karahan Kara), 2009, s. 52.

Cami avlusunun güney batı köşesinde, avlunun batı kapısının güneyinde Hafız Muhammed Selim Efendi'nin türbesi bulunur. Türbenin kitabesinde Mevlana Halid-i Bağdadi'nin halifelerinden olan Hafız Muhammed Selim Efendi'nin H.1277/M.1860 tarihinde vefat ettiği, türbesinin H.1298/M.1880 tarihinde Hüseyin Feriduddin Efendi tarafından yaptırıldığı yazılıdır.

Bu türbenin batısına bitişik çeşme de, kitabesine göre aynı zat tarafından yaptırılmıştır.

2. HASAN PADİŞAH CAMİİ

Akarbaşı mevkiindedir. Eski bir Sinagog üzerine inşa edilmiştir.¹ Son cemaat yeri mihrabı üzerindeki kitabede H.982/M.1574 tarihinde Sultan Süleyman Han oğlu Sultan Selim Han (Selim II) zamanında (M.1566-1574) Şeyh Abdülkadir oğlu Hacı Yakub tarafından tamir ettirildiği yazılıdır. 1927 tarihli Salnamede caminin Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan tarafından yaptırıldığı belirtilmektedir. Evliya Çelebi bu camiden "*Sultan Hasan Camii*" adıyla söz etmektedir. Caminin günümüzde "*Hasan Padişah Camii*" adıyla anılmış olması, 1404-1514 tarihleri arasında bölgeyi ellerinde tutan Akkoyunluların sultanı Uzun Hasan tarafından yaptırılmış olabileceğini düşündürmektedir. Uzun Hasan adının Şanhurfa kalesindeki H.965/M.1460 tarihli bir onarım kitabesinde geçmesi bu caminin de aynı tarihte yapılmış olabileceği düşüncesini güçlendirmektedir.

Hasan Padişah Camii

Son cemaat yeri cephesindeki H.1211/M.1796 tarihli kitabe, Haseki Ağası Hacı Musa Ağa'nın yaptığı onarımla ilgilidir. Bu cephedeki daha uzun olan H.1291/M.1874 tarihli diğer kitabe, Küpelizade şöhretiyle nam bulmuş Hacı Ömer'in onarımına aittir.

H.1302/M.1885 tarihli vakfiyede Hacıkâmilzade el-Hac Mehmet b. Mehmet Kâmil tarafından Hasan Padişah Camii'ne ve doğusuna bitişik Toktemur Mescidi'ne vakıfta bulunulmuştur.

Kible duvarı boyunca sıralanmış eş değerde üç büyük kubbe ile örtülü cami, enine dikdörtgen bir plana sahiptir. İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Kubbeler orta bölümde dört bağımsız payeye, doğu ve batıda ikişer duvar payesine, kuzey ve güneyde duvarlara oturur. Bu plan, 1694 tarihli Şanhurfa Kadioğlu Camii ile büyük benzerlik gösterir. Ancak Hasan Padişah Camii'ndeki yan kubbeler yerine Kadioğlu Camii'nde çapraz tonozlar kullanılmıştır.

Mihrap duvarı boyunca sıralanmış üç kubbeli plan M.1562 tarihli Dabbakhane

¹ J. B. Segal, s. 263.

Camii'nde ve daha küçük ölçüde M.1716 tarihli Rıdvaniye Camiinde uygulanmıştır. Ancak Hasan Padişah Camii'nde orta kubbenin oturduğu dört bağımsız paye bu camilerde bulunmayıp, kubbeler duvarlara oturmaktadır.

Hasan Padişah Camii, doğusuna bitişik olan Toktemur Mescidi'nden sonra inşa edilmiş ve bu mescidi içerisine almıştır.

Yerden yarı yüksekliğe kadar sarı ve pembe renkli mermer taşların alması sıralanmasıyla, yarıdan sonra kalker taşından yapılan mihrabın kavsarası mukarnasıdır. Mihrap üzerindeki H.1388/M.1968 tarihli kitabe, onarım sırasında konulmuştur.

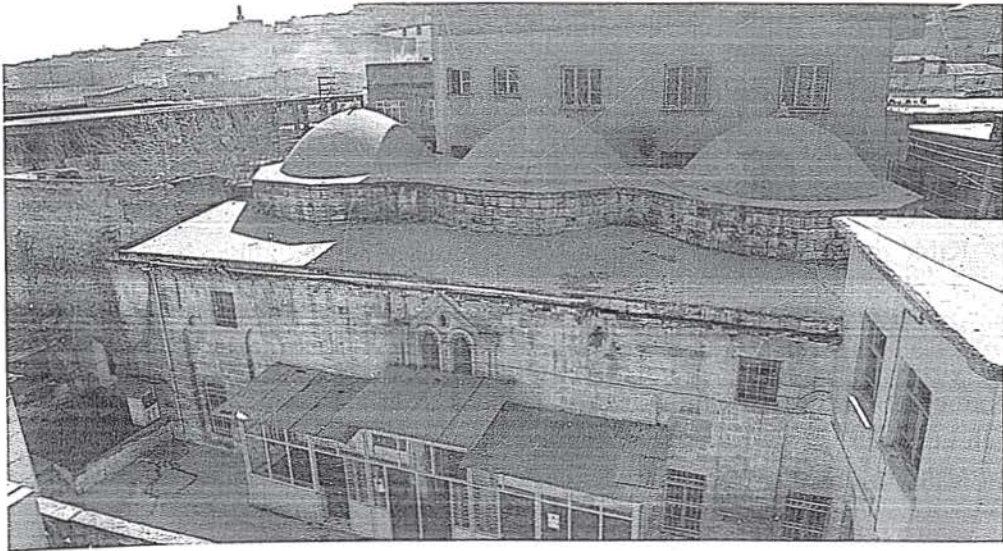
Pembe, beyaz ve sarı mermerden inşa edilmiş olan minberin yan duvarlarında yer alan şebekeli iki motiften üstte olanında, çapraz eksenlere göre kesişen kırık çizgilerin iki farklı konumda kırılıp kesişmesiyle gamalı haç ve ok ucu şekillerinin meydana geldiği kompozisyon, altta olanında üçerli üç sıra kare çerçeve içerisinde birer kolu uzatılmış karelerden oluşan çark-ı felek motifleri yer almaktadır. Minberin iki kanatlı ahşap kapısı bitkisel oyma süslemelidir. Urfa camilerinde orijinal tek minber kapısı olan bu kapı, son yıllarda yağlıboya ile boyanarak orijinalliyini kaybetmiştir.

Caminin son cemaat yeri, önde 7 paye üzerine oturan çapraz tonozlarla örtülü 8 gözlüdür. Doğudaki göz Toktemur Mescidi'ne aittir.

Avlunun kuzeyinde yer alan tek şerefeli ve poligonal gövdeli minare, camiye bağlı medrese odalarının yol açımı sırasında yıktırılmasından sonra cadde kenarında kalmıştır. Kapısı üzerindeki kitabede minarenin H.1276/M.1859 tarihinde onarıldığı yazılıdır. Kalker taşının iki farklı tonunun alması olarak sıralandığı minare gövdesi bu özelliği ile Diyarbakır'daki Akkoyunlu yapılarını çağrıştırır.

3. NARINCI CAMİİ

Narınca Mahallesi Akarbaşı mevkiindedir. İnşa tarihi bilinmemektedir. 1523 tahririnde "Camii Narıncelu" adıyla geçmektedir. Buna dayanarak 1523'ten önce, muhtemelen Akkoyunlular döneminde inşa edilmiş olabileceğini söylemek müm-

Narınca Camii

kündür.

Caminin kuzey cephesindeki Şair Sakıb tarafından yazılmış kitabede, devrin Müşir Paşası (Mareşal) Hafız Muhammed Paşa tarafından H.1255/M.1839 tarihinde onarıldığı yazılıdır. Cami 1967 yılında onarılmış, bu esnada kuzey cephedeki kapısı üzerine Urfalı hattat Muhammed Behçet Arabî tarafından bir kitabe yazılmıştır.

Mihraba paralel iki sahnı enine dikdörtgen camide inşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Birinci sahn kible duvarı boyunca sıralanmış eş değerde üç kubbe, ikinci sahn üç çapraz tonoz ile örtülüdür. Birinci sahn daha genişçe olup kubbe çapraz tonozlara göre büyüktür. Çapraz tonozlu ikinci sahnın, aslında son cemaat yeri olduğu, H.1255/M.1839 onarımında camiye dâhil edildiği tahmin edilmektedir.

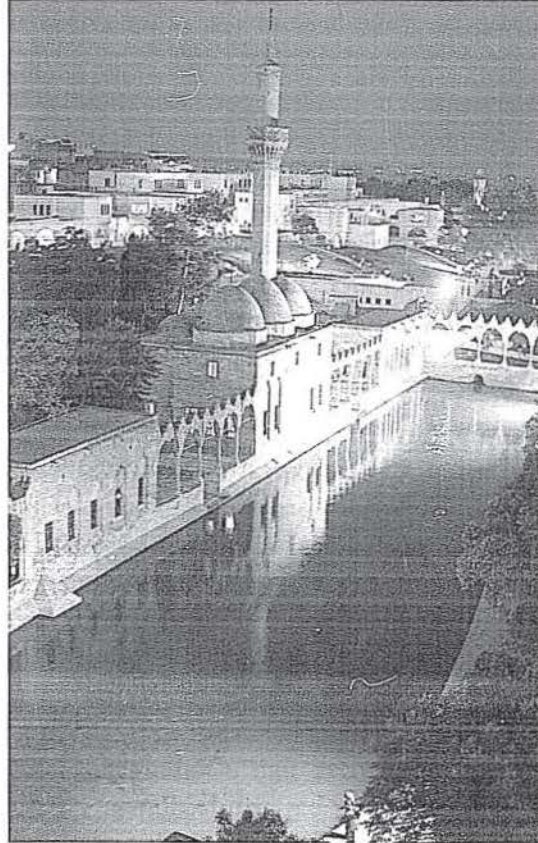
Yuvarlak nişli taş mihrap süslemesizdir. Sanat özelliği olmayan ve son yıllarda yapılmış olan ahşap minber 1996 yılındaki restorasyon sırasında kaldırılmış ve duvardan balkon şeklinde taşan taş minber yapılmıştır.

Cami avlusunun doğu ve kuzeyindeki kapılar ile kuzey kapı üzerindeki minare son yıllarda yenilenmiştir. Yine son yıllarda cami avlusunun doğusuna iki katlı bir bölüm eklenmiştir.

4. RIDVANIYE CAMİİ

Halilu'r-Rahman Gölü'nün kuzey kenarı boyunca uzamaktadır. Bizans dönemine ait Aziz Thomas kilisesinin yerine inşa edilmiştir.¹ Avluyu çevreleyen medresesi ile birlikte bir külliye halindedir. Harim kapısı üzerindeki ve avluyu çevreleyen medresenin derşane mesceidi çevresindeki H. 1149 (M.1736) tarihli kitaphanelerde camii ve medresenin Rıdvan Ahmet Paşa tarafından yaptırılışı yazılıdır. Rakka valisi olan Rıdvan Ahmet Paşa'nın sert karakterli bir kişiliğe sahip olmasından ve inşaat sırasında işçilere baskı yaparak çalıştırmasından dolayı cami halk arasında "Zulumiye Camii" olarak anılmaktadır.

İnşa malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Enine dikdörtgen planlı yapı mihrap duvarı boyunca sıralanan üç kubbe ile örtülüdür. Mihrap önü kubbesi yuvarlak, yan kubbe ovaldir. Üç gözlü

Rıdvaniye Camii

1 J. B. Segal, s. 169, 263.

son cemaat yeri, önde iki sütuna, yanlarda duvarlara oturan üç kubbe ile örtülüdür. Yanlardaki kubbeler yarım kubbelerle genişletilmiştir. Son cemaat yerinin orta göz döşemesinde; gri, pembe ve beyaz renkteki mermer plakalardan oluşan mozaik kakma tekniğindeki kare panoda sekiz kollu yıldız kompozisyonu yer almaktadır.

Mihrap, kahverengi mermer ve beyaz kalker taşlarının alması sıralanması ile inşa edilmiştir. Mihrap nişi, yine bu taşların zikzak şekilde alması sıralanması ile dekore edilmiş, kavsara beyaz kesme taş mukarnaslarla süslenmiştir. Taç kısmında yüksek kabartma oyulmuş palmet dizisi yer almaktadır. Mihrap kemerinin köşe dolgularındaki şebekeli oyma iki kabara rozetten solda olanında, dairesel bir eksen etrafında dönen palmet motiflerinden oluşan bir kompozisyon, sağda olanında düşey eksene dikey ve çapraz kırık çizgilerin eşit uzunlukta 120 derecelik açılarla kırılarak kesişmesinden altı kollu yıldızlar ve altıgen boşlukların meydana geldiği bir süsleme bulunmaktadır. Mihrabın iki yanındaki is odasıyla sonuçlanan kandil nişleri, Urfa camilerinde ilk örnektir. Rıdvan Ahmet Paşa'nın oğlu Ömer Paşa, H.1194/M.1780 tarihinde "Yengi Çarşı" içerisindeki "Kutbiye (Kutbeddin) Camii"ni onarıırken, babasının yaptırdığı Rıdvaniye camiindeki kandil nişlerini bu caminin mihrabının iki yanına uygulamıştır.

Balkon şeklindeki minbere duvar içerisinden merdivenle çıkılmaktadır. Minberin kesme taş korkuluğu, aynı boydaki tam ve yarım sekizgenlerin çakışarak ve kesişerek aralarda kareler ve altıgenler oluşturduğu şebekeli oyma süslemelidir.

İnşa tarihinden kalma ahşap müezzin mahfilinin alt kısmında ince çıtaların çakılmasıyla geometrik şekiller oluşturulmuş, çıtaların araları kalem işi renkli çiçeklerle süslenmiştir.

Caminin geçme ve kakma tekniklerinde yapılmış ahşap kapısı üzerinde yer alan panolardaki bir saksıdan çıkan dallar ve rumili kompozisyonlar XVIII. yüzyıl süsleme özelliklerini yansıtmaktadır. Yapının inşa tarihinden kalmış olan bu kapı, Urfa camileri içerisinde tek örnektir.

Caminin doğu duvarına bitişik onikigen gövdeli, tek şerefeli kesme taş minare, sonraları inşa edilen Karameydan Hüseyin Paşa Camii minaresine örnek olmuştur. Minaredeki süslemeler şerefede yoğunlaşmıştır. Şebekeli şerefe korkuluğu, yan yana birleşerek petek biçimi oluşturan altıgenler, merkezlerinden geçen dik ve çapraz hatlarla altı parçaya bölünmüştür. Şerefe mukarnaslarının aralarındaki boşluklara, başları yukarıya doğru kabartma balık figürleri işlenmiştir. Mukarnasların altındaki yatay kuşakta kabartma palmetlerden oluşan bir bordür dolaşır.

Avlu kapısı ile caminin iç mekânına giriş kapısı Diyarbakır camilerinde olduğu gibi alması sıralanmış iki renkli taşlardan yapılmıştır. Koyu kahverengi ve beyaz mermerlerin alması sıralanması ile inşa edilmiş olan cami portalinin alınlığında dört sıra halindeki elips kartuşlar içerisine kitabe yazılmıştır. Koyu kahve ve beyaz mermerin alması örüldüğü portalin pahlarına birbirine zincirleme dolanmış kabartma iki yılan figürü kabartma olarak işlenmiştir. Gövdeleri 15 düğümünden oluşan yılanların başlarında detaya yer verilmemiştir. Bu kabartmalar, kiliseden camiye dönüştürülen Selahattin Eyyubi Camii'nin pencere pahlarındaki kabartmaların benzeridir. Ancak buradaki yılanbaşları Selahattin Eyyubi pencerelerinde ejder başı şeklindedir.

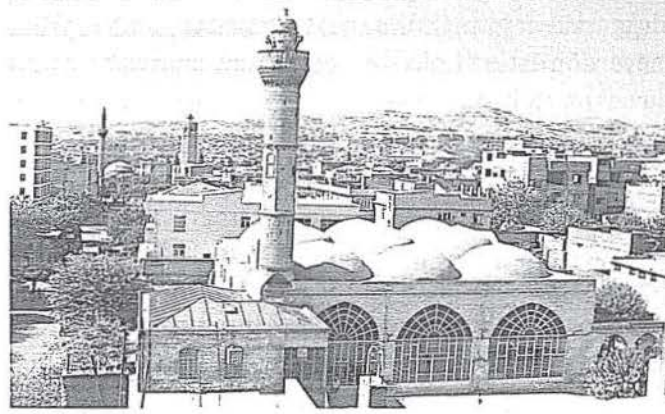
5. YUSUF PAŞA CAMİİ

Yusuf Paşa Mahallesi, Sarayönü mevkiindedir. Bizans dönemine ait Aziz Cyriacus kilisesinin yerine yapılmıştır.¹ Minber korkuluğunda süslemeler arasına gizlenmiş H.1121/M.1709 tarihi, caminin inşa tarihini vermektedir. Urfalı divan şairi Nabi, Divanında Yusuf Paşa Camii'nin yapılışı ile ilgili yazdığı manzumede aynı tarihi düşürmüş ve caminin Vezir Yusuf Paşa tarafından yaptırıldığını belirtmiştir. Cafer Paşa'nın kardeşi olan Yusuf Paşa, bu cami için hazırlattığı H.1122/M.1710 tarihli vakfiyede caminin doğusunda bir hamam (Bugünkü Vezir Hamamı), kuzeyinde "Valiler Sarayı" ve Ulu Cami yakınında "Mahkeme-i Şerif" yaptırdığını söylemektedir. Vakfiyede geçen Valiler Sarayı bugünkü Sarayönü semtine adını veren ve günümüzden 50 yıl kadar önce yıktırılan "Eski Saray" (Osmanlı Hükümet Konağı) olmalıdır. Ulu Cami yakınında yaptırdığını söylediği "Mahkeme"nin yeri bilinmemektedir.²

Cami avlusunun kuzeydoğu köşesindeki hücrenin batı cephesindeki kitabede burasının H.1266/M.1849 yılında Abdülvahap adında biri tarafından onarıldığı yazılıdır. Her iki hücre Yusuf Paşa medresesinin dershaneleridir.

Son cemaat yerinin önünde yer alan musalla taşı mihrabı üzerindeki kitabede cami avlusunun H.1267/M.1850 yılında Hacı Esad tarafından onarıldığı yazılıdır.

Bu kitabelerden başka, cami avlusuna kuzeyden ve güneydoğudan girişi sağlayan beşik tonozlu dehlizlerin kapıları üzerinde birer kitabe daha bulunmaktadır. Kuzeydeki dehliz kapısının kuzey cephesi üzerindeki kitabe silik olduğundan okunamamıştır. Güneydoğudaki dehliz kapısı üzerindeki kitabe ise, 1932 yılında Urfa'da yayınlanan bir gazetenin; Mevlid-i Halil Camii minaresine yazılan Arapça yazıyı hedef göstererek yaptığı "*Arapça harflerle yazılmıştır, harf inkilabına aykırıdır*" yayını üzerine, emniyet müdürünün görevlendirdiği bir polis memuru tarafından Mevlid-i Halil Camii minaresi kaidesindeki kitabe ile birlikte keserle kazınarak silinmiştir. Silinme işleminin başka kitabelere de uygulanmak istenmesi üzerine, halk arasında; bu yazıların devrimle bir ilgisinin olmadığı, bunların birer tarihi belge olduğu, silinmekle de tarihin silineceği konusunda tepkiler baş göstermiş,

Yusuf Paşa Camii

1 J. B. Segal, s. 190, 263.

2 Eskiler halen Ulu Cami doğusundaki Yıldız Meydanı'na "Mahkeme Önü" demektirler. Ayrıca Yıldız Meydanı'ndan Ellisekiz Meydanı'na inen Güven Sokağın (Kazancı Bedih Sokak) ortalarından güneye doğru inen sokağın adı da "Mahkeme Sokak"tır.

bunun üzerine emniyet müdürü silme işlemini durdurmak zorunda kalmıştır.¹

Urfalı divan şairi Nabi, Yusuf Paşa Camii kitabesi için bir şiir yazmış, ancak bu şiir kitabeye işlenmeyerek şairin divanında kalmıştır.²

Bedri Alpay, “Şanlıurfa Şairleri” adlı eserinde Yusuf Paşa Camii’nin kuzeyindeki avlu kapısının yanında, kitabesi H.1298/M.1881 tarihinde Şair Abdi tarafından yazılmış bir çeşmeden söz etmektedir.³ Ancak bu çeşme ve kitabesi günümüze ulaşmamıştır.

Yusuf Paşa Camii, düzgün kesme taşlardan inşa edilmiştir. Enine dikdörtgen planlı yapı, kibleye paralel iki sahna ayrılmış, her sahnın üzeri eş değerde üçer kubbe ile örtülmüştür. Kubbeler ortada iki payeye, yanlarda duvarlara oturlar.

Üç gözlü son cemaat yeri, önde iki payeye, yanda duvarlara oturan üç kubbe ile örtülüdür.

Son cemaat yerinin doğusundan duvar içerisine açılan bir kapıdan merdivenle ahşap müezzin mahfiline çıkılmaktadır. 1980’li yıllarda müezzin mahfili betonarmeye dönüştürülmüş ve betonarme tabliyeler caminin yan duvarlarından kible duvarına doğru uzatılarak ikinci bir kat elde edilmiştir. Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğü’nün son yıllarda yaptığı başarılı bir restorasyonla beton tabliyeler yıkılmış, müezzin mahfili ağaç direkler üzerine oturan orijinal ahşap şekline dönüştürülmüştür.

Kalker taşından yapılmış mukarnas kavsaralı mihrabın çevresinde mukarnas bordürü ve farlı boylardaki tam ve yarım sekizgenlerin kesişmesinden üreyen geometrik bir bordür dolaşır. Mihrabın köşe sütunçeleri burmalı olup başlıkları mukarnaslıdır. Her iki sütunçe başlığının yukarısındaki ikişer adet yuvarlak rozet bulunur. Soldaki rozetlerde altı kollu yıldız kompozisyonu, sağdakilerde ise birbirine teğet dönen yarım dairelerin oluşturduğu sekiz kollu yıldız kompozisyonu yer alır.

Yusuf Paşa Camii mihrabındaki süslemeler bazı küçük farklılıklarla Şanlıurfa Nimetullah Camii ve Hızanoğlu Camii mihraplarında da görülmektedir.

Caminin minberi Urfa camileri içerisinde en zengin taş süslemeli minber olma özelliğine sahiptir. Minber kapısının tac kısmı kıvrık Rumili dallardan oluşan girift bir kabartma kompozisyonla süslenmiştir. Şebekeli oyma minber korkuluğu, üst üste iki sıra halinde uçları pahlı haç motiflerinin çakışarak aralarda oluşturduğu şebekeli oyma sekiz kollu yıldızlardan meydana gelmiştir. Minberin yan duvarında, büyükten küçüğe doğru sıralanan üç adet kemerin köşe dolgularında kıvrık Rumilerden oluşan girift kompozisyonlar yer almıştır. Ayrıca bu dolgulardaki iki rozetten birine, alttan ve üstten geçerek bir merkez çevresinde dönen çizgilerin ortada oluşturduğu sekiz kollu yıldız motifi, diğerine kırık çizgilerin kesişmesinden oluşan sekiz kollu yıldız motifi işlenmiştir.

Mihrap ve minber yağlıboya ile çok renkli boyalı iken son yıllardaki restorasyon sırasında beyaz yağlıboya ile boyanarak orjinaline yaklaştırılmaya çalışılmıştır.

Silindirik gövdeli tek şerefeli minare son cemaat yerinin doğu köşesindedir. Üç

1 Bu bilgiler Urfalı şair Mehmet Hulüsi Kılıçarslan’dan (1905-1990) alınmıştır.

2 Nabi, *Divan*, 1992, s. 101-102.

3 Bedri Alpay, *Şanlıurfa Şairleri*, 1986, s. 256.

bölüme ayrılmış olan minare gövdesinin alt ve üst bölümleri silindirik, orta bölümü sekizgen biçimdedir. Süslemelerin yoğunlaştığı sekizgen bölümün çevresinde, üç boyutlu ve aşağıya sarkan palmetlerden oluşan bir bordür dolaşır. Palmetlerin aralarındaki boşluklarda negatif birer palmet oluşmuştur. Bu bölümde ayrıca, sıçandışi bordürlerin çevrelediği pencereler ve sağır kemerler yer almaktadır. Pencereler ve kemerler arasındaki boşluklara çark-ı felek ve sekiz kollu yıldız motiflerinin yer aldığı sekizgen rozetler yerleştirilmiştir.

Caminin batısına bitişik olarak bulunan hazirede; Urfa eşrafından ve ulemasından Miralay Mustafa Bey, Saraçzade Halil Efendi, Abdülkerim Bey, Muhammed Bozan Efendi, Hafız Ahmed Efendi gibi şahısların mezarları ve Osmanlı dönemine ait diğer mezarlar yer almaktadır.¹

Yusuf Paşa Camii haziresindeki mezar şahidelerinde Osmanlı dönemi şiir ve hat sanatının güzel örnekleri yer almaktadır. Bu mezarlığa yeni gömü yapılmadığından şahideler orijinalliklerini muhafaza ederek günümüze kadar gelebilmişlerdir.

TEK KUBBELİ KÜBİK CAMİLER

1. HIZANOĞLU CAMİİ

Pınarbaşı Mahallesi Hızanoğlu sokaktadır. Camiin inşa kitabesi olmayıp, mevcut kitabeler onarım devirlerine aittir. 1523 tahririnde adının geçmesi caminin bu tarihten önce yapıldığını göstermektedir. Caminin avlu kapısı ve iç mekânına giriş kapısı üzerindeki manzum kitabelerde H.1142/M.1729 tarihinde Hacı Halil Ağa tarafından caminin onarıldığı yazılıdır. Minare kaidesinin batı tarafındaki şair Zahir tarafından yazılmış kitabede isim olmayıp, ebced hesabı ile H.1142/M.1729 tarihi düşülmüştür.²

Hızanoğlu Camii'nin diğer bir adının "Karaburç Mescidi" olduğu "Vakf-ı Mescid-i Karaburç" adındaki vakfiyesinden anlaşılmaktadır.³

Kare planlı caminin üzeri tromplu büyük bir kubbe ile örtülmüştür. İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Sekizgen kubbe kasnağının iç tarafında sekiz pencere ve 32 adet sağır yonca kemer bulunmaktadır.

Caminin ön tarafının sokağa rastlaması nedeniyle üç gözlü son cemaat yeri, caminin güney batı köşesine, mihrap duvarı hizasına alınmıştır. Kare mekânli, tek kubbeli Hızanoğlu, Şanlıurfa'daki Hüseyin Paşa ve Mevlevihane camilerine benzerdir.

Hızanoğlu Camii

1 Mahmut Karakaş, *Şanlıurfa Evliya ve Âlimleri*, Şanlıurfa 1996, s. 164, 203, 220.

2 Bedri Alpay, s. 240.

3 Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğü arşivi.

Düzgün kesilmiş kalker taşından yapılmış olan mihrabın çevresinde bir sıra mukarnas bordürü, bunun iç kısmında bir sıra, farklı büyüklükte tam ve yarım sekizgenlerin kesişmesinden üreyen kabartma bir bordür dolaşmaktadır. Bu süslemenin aynısı Şanlıurfa'daki Nimetullah Camii portal ve mihrabında, Nimetullah Camii avlusunun kuzeyindeki kubbeli hücrenin altındaki Ruz Bey'in mezar sandukasında ve az farklılıkla Yusuf Paşa Camii mihrabında uygulanmıştır. Üç dilimli kemer içerisindeki mihrap kavsarası mukarnaslıdır. Mihrap son yıllarda renkli yağlıboya ile boyanarak orijinalliyini kaybetmiştir.

Duvar içerisinde merdivenle çıkılan ve iki konsola oturan balkon şeklindeki minberin korkuluğu, aynı boydaki tam ve yarım sekizgenlerin çakışarak ve kesişerek aralarda kare ve altıgen şekiller oluşturduğu geometrik şebekelidir. Bu süsleme son yıllarda, sıva üzerine beyaz yağlıboya ile boyanarak orijinalliyini kaybetmiştir.

Silindirik gövdeli ve tek şerefeli minare caminin kuzey batı köşesindedir. Minarenin şerefesi mukarnas süslemelidir. Minare gövdesi dört yatay kuşağa bölünmüştür. En alttaki kuşakta yan yana dizilmiş palmetlerden oluşan bir bordür dolaşmaktadır. İkinci kuşakta, kaval silmeli altı adet sağır kemerin arasında dairesel bir eksen etrafında kesişerek dönen dairelerin oluşturduğu rozet ve çark-ı felek motifinden üreyen altı kollu yıldız rozeti yer almaktadır. Üçüncü kuşakta minareyi çevreleyen kaval silmeden aşağıya sarkan kabartma palmetler, bunun üzerindeki dördüncü kuşakta minareyi çevreleyen altı kollu yıldız kabartmalar yer almaktadır.

2. HÜSEYİN PAŞA CAMİİ

Kara Meydan mevkiindedir. Bizans döneminden kalma Melkitlere ait Meryem Ana Kilisesi üzerine inşa edilmiştir.¹ Cami mekânına giriş kapısı üzerindeki şair Zahir tarafından yazılmış H.1142/M.1729 tarihli kitabede caminin Ali Paşa tarafından onarıldığı yazılıdır. Yusuf oğlu Darendeli Hüseyin Paşa H.1141/M.1728 tarihli vakfiyesinde; "*Medine-i Ruha'da Kara Meydan nam mahalde bina ve tamir eylediğim camii şerif'e*" cümlesiyle bu camiye kendisinin bina ve tamir ettiğini söylemektedir. Ali Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın oğlu olup Darendeli Hüseyin Paşa'nın kayınpederidir ve oğlu yoktur.² 1728 tarihinde camiye yaptıran Hüseyin Paşa, bir yıl sonra camide bazı küçük onarımlar ve değişiklikler yaptırırken merhum kayınpederi Ali Paşa'nın adının yaşatılması amacıyla kitabeye onun adını yazdırmış olmalıdır.

Darendeli Hüseyin Paşa, Ahmed Han oğlu Yusuf Ziyaeeddin'in oğludur. Ahmed Han, Horasan'dan geçerek Anadolu'ya gelmiştir. Hüseyin ve kardeşi Hasan, XVIII. yüzyıl başlarında İstanbul'da yeniçeri ocağında görevli iken çıkan bir ayaklanmaya adları karıştığından İstanbul'dan ayrılarak Urfa'da hemşehrileri Mirahur Mehmet Ağa'nın yanına gelirler. O tarihlerde II. Sultan Mustafa'nın kızı Safiye Sultan'ın kocası ve Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın oğlu Ali Paşa Urfa valisidir. Hüseyin Paşa, Mirahur Mehmet Ağa'nın yardımıyla vali Ali Paşa'ya damat ve kethuda (yardımcı) olur. Ali Paşa, 1721-1722 tarihlerindeki hac yolculuğun-

1 J. B. Segal, s. 213, 263.

2 Cemil Cahit Güzelbey, *Gaziantep Camileri Tarihi*, Gaziantep 1984, s. 92,93.

da Emirü'l-Hac görevinde iken vefat eder. Hüseyin Ağa bu durumu kimseye duyurmadan yolculuğu başarıyla yürütür. Onun bu tutumu padişahın beğenisini kazandığından rütbesi paşalığa yükseltilir ve Urfa valiliğine tayin edilir.¹

H.1156/M.1743 tarihinde vefat eden Hüseyin Paşa Urfa'dan başka; İzmir, Darend ve Antep'te de birçok hayır işleri yapmıştır. Antep'teki Hüseyin Paşa Camii ve Hüseyin Paşa Hamamını yaptırmıştır.²

Kare planlı caminin üzeri tromplu büyük bir kubbe ile örtülüdür. İnşaat malzemesi olarak duvarlarda düzgün kesme taş, kubbenin oturduğu duvar payelerinde yarı yüksekliğe kadar bazalt taş kullanılmıştır. Kubbe kasnağının iç tarafında 24 adet sağır yonca kemer dolaşmaktadır. İç mekândaki toplam on pencere camiye aydınlık ve ferah bir hava vermiştir.

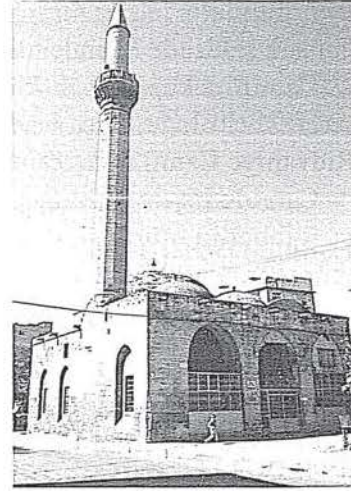
Kalker taşından yapılmış olan mihrapta, kavsara mukarnasları ve köşe sütunçelerinin mukarnaslı başlıkları dışında süsleme bulunmamaktadır.

Kesme taş minberin korkuluğu, yan yana çakışarak petek biçimi oluşturan altıgenlerden meydana gelmiş şebekelidir. Minberin iki yanında şebekeli oyma birer kompozisyon bulunur. Bu kompozisyonlardan birinde, aynı boydaki bir tam ve dört yarım sekizgenin çakışarak ve kesişerek oluşturduğu kompozisyon, diğerinde birer kolu uzatılmış karelerden oluşan beş adet çark-1 felek motifinin meydana getirdiği kompozisyon yer almaktadır. Minber üzerindeki H.1297/M.1878 tarihi onarım dönemine aittir.

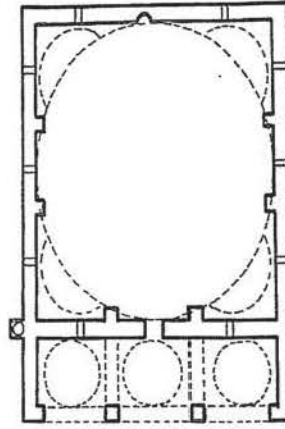
Camiye giriş kapısı üzerinde yer alan müezzin mahfiline kapının batısındaki duvar içerisinden taş merdivenle çıkılmaktadır. Orijinalinde ahşap olması gereken müezzin mahfili son yıllarda betonarmeye dönüştürülmüştür.

Üç gözlü son cemaat yerinin her gözü birer kubbe ile örtülüdür. Son cemaat yerinin orta göz kemeri, "Bursa Kemeri" olarak bilinen tipte olup Urfa camilerinde tek örnektir. Kubbeler önde iki payeye, yanlarda duvarlara otururlar. Bu plan şeması Şanlıurfa Hızanoğlu ve Mevlevîhane camileri ile benzerlik gösterir. Her üç cami son cemaat yerleri bakımından birbirlerinden ayrılırlar. Hüseyin Paşa Camii'nde ön tarafta yer alan üç gözlü son cemaat yeri, Hızanoğlu Camii'nde ön tarafın sokağa rastlaması nedeniyle caminin güney batısına alınmış, Mevlevîhane Camii'nde ise son cemaat yeri yapılmamıştır.

Cami kapısının iki yanı ve kemeri bazalt ve kalker taşların alması sıralanması

Hüseyin Paşa Camii

Karameydan Hüseyin Paşa Camii

Hüseyin Paşa Camii Planı

1 Cemil Cahit Güzelbey, s. 92, 93.

2 Cemil Cahit Güzelbey, s. 93.

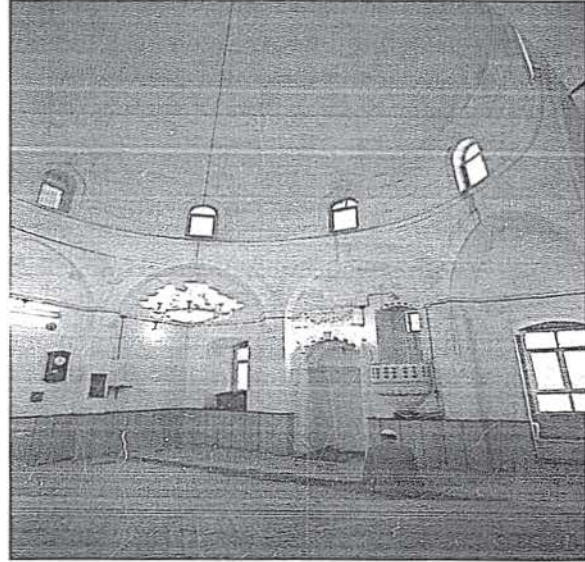
ile örülmüştür. Kapı alınlığındaki kalker taşlar, ortadaki bitkisel bir rozetten yayılan ışık şeklinde biçimlendirilmiştir.

Caminin kuzey doğu köşesindeki tek şerefeli ve poligonal gövdeli minarenin şerefe korkuluğu, iç içe geçen sekizgenlerden şebekeli oymalıdır. Minare, Şanlıurfa Rıdvaniye Camii minaresini örnek almıştır.

Camide inşaat malzemesi olarak beyaz kesme taş kullanılmıştır. Sadece iç tarafta, kubbenin oturduğu duvar payeleri yarı yüksekliğine kadar bazalt taşından yapılmıştır. Caminin doğu tarafından geçen yolun bahçe olduğu, 1940'lı yıllarda bu bahçenin yerinden bu günkü yolun açıldığı eski fotoğraflardan anlaşılmaktadır.

3. KIBRISLI MESCİDİ

Yıldız Meydanı ile Ellisekiz Meydanı arasındadır. Halk arasında "Kıbrıs Tekkesi" olarak anılmaktadır. İnşa kitabesi yoktur. Vakf-ı Mescid-i Hacı Mihman, Hacı Mihman Mehmed ve Münevver Hanım Vakfı'na ait H.1339/M.1920 tarihli vakfiyede "Hacı Mihman Mescidi, nam-ı diğer Kıbrıslı Mescidi" olarak geçmektedir. 1523 tahririnde "Mescid-i Hacı Mihman" olarak adının geçmesi 1523'de mevcut olduğunu göstermektedir. "Mihman" misafir demektir. Mescidin, Kıbrıs'tan misafir olarak gelen, sonraları "Hacı Mihman" adıyla tanınan bir zat tarafından yaptırılmış olması nedeniyle bu adla anıldığı söylenilmektedir.¹

Kıbrıslı Mescidi

1940'lı yıllarda satılarak uzun yıllar ev olarak kullanılan mescid, 1980 yılında Hacı Şükrü Saatçı tarafından camiye dönüştürülmek üzere satın alınmış, kubbe ve duvarlarında açılmalar olduğundan dolayı temelden itibaren orijinaline uygun bir biçimde yeniden inşa edilmiştir. Kare planlı mescidin üzeri tromplu bir kubbe ile örtülüdür. Kubbe kasnağı sekiz pencerelidir.

Taş mihrap ve üzerindeki süslemeler 1980 onarımında yapılmıştır. Duvara asılı balkon şeklindeki minbere batıdan duvar içerisindeki merdivenle çıkılır.

Mescidin kuzey, güney ve batı cephelerinde ikişer pencere yer alır. Doğu cephenin bitişiğinde ev olduğu için bu cepheye pencere açılmamıştır.

¹ Mescitte uzun yıllar imamlık yaparak dersler vermiş olan Halil Taşkın Efendi, mescitle ilgili şu bilgileri vermiştir: "Bu Mescit, Kıbrıs'tan misafir olarak Urfa'ya gelen adını bilmediğimiz, ancak sonraları Hacı Mihman adıyla tanınan bir zat tarafından Kadiri tekkesi olarak inşa edilmiştir. 19. yüzyıl sonlarında Kerkük'ten gelen Şeyh Abdurrahman Kerküki burayı Nakşi tekkesine dönüştürmüştür. Arap Hoca Efendi (Muhammed Tokmak 1923-1991) bu mescitte uzun yıllar tefsir, hadis ve fıkah dersleri vermiştir."

Üç gözlü son cemaat yerinin üzeri, eskiden çapraz tonozlarla örtülü iken yeni-
den inşa sırasında betonla örtülmüştür.

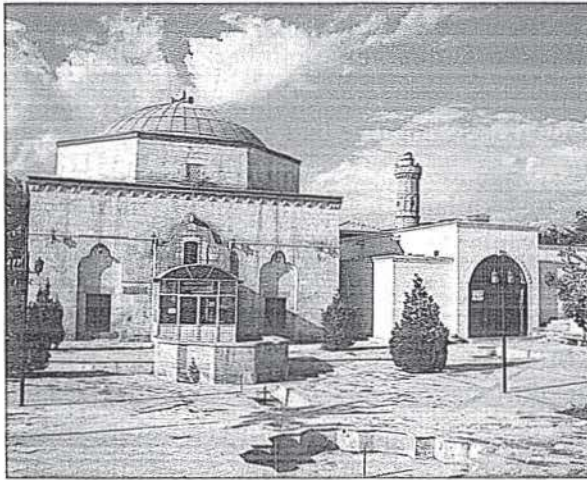
Kıbrıs Mescidi'nin planı, Şanlıurfa'daki Hüseyin Paşa, Mevlevîhane ve Hızanoğlu camilerinin küçük ölçüde bir tekrarıdır. Mescid avlusunun batısındaki odaların eskiden tekke olarak kullanıldığı söylenmektedir.

4. MEVLEVÎHANE CAMİİ

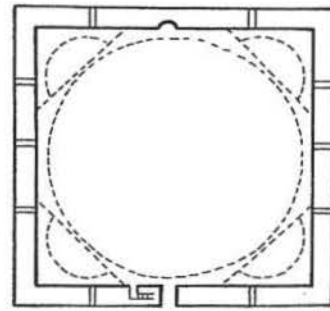
Haşimiye Meydanı mevkiindeki Mevlevîhane çarşısındadır. Kitabesi bulunmadığından inşa tarihi bilinmemektedir. 1650 yıllarında Urfa'yı ziyaret eden Evliya Çelebi, Urfa'daki cami ve tekkeleri saydığı seyahatnamesinde Mevlevîhane'den söz etmemektedir. Yapı ile ilgili elimizdeki en eski belge, Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivlerindeki 491 nolu defterin 374. sayfasının 65. sırasında kayıtlı H.1172 (M.1758) tarihli Mevlevîhane Vakfı şahsiyet kaydı kopyasıdır. Bu belgede, Medine-i Ruha'da Abdülkerim adındaki zatın H.1118 (M.1705) tarihinde Mevlevîhane vakfına ilk görevli olarak tayin edildiği belirtilmiştir. Vakfiye günümüzde yoktur.¹ Abdülkerim Efendi'nin ilk görevli olmasına dayanılarak yapının 1700'lü yılların başlarında inşa edilmiş olabileceği söylenebilir.

H.1153/M.1740 tarihli Rıdvan Ahmed Paşa Vakfiyesinde bir yer tarifi nedeniyle Mevlevîhane'nin adı geçmektedir. Ayrıca, 1890 tarihli Halep salnamesinde Mevlevîhane'den söz edilmektedir.

3 Mart 1856 tarihli bir inha ve arzda, Urfa'da Halil-i Rahman Mevlevi Zaviyesi'nin şeyhliğine ve seccadenişliğine Mehmet Veliyüddin adında bir zatın tayin edildiği belirtilmektedir.² Bu belgeden; Urfa'da Halilü'r-Rahman Gölü yakınında ayrıca bir Mevlevi zaviyesinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu zaviye günümüzde yoktur.

Mevlevîhane Camii

Mevlevîhane Camii çk.

Mevlevîhane Camii Planı

- 1 A. Cihat Kürkçüoğlu, "Urfa Mevlevihanesi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi, II. Milletlerarası Osmanlı Devleti'nde Mevlevihaneler Kongresi*, Tebliğler, Konya, 1996, s. 304.
- 2 Ziya Kazıcı, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Vakıfların Urfa'daki Hizmetleri", *Güneydoğu Gazetesi*, Şanlıurfa, 1-10 Haziran 1988 tarihli nüshaları.

Bilindiği üzere Mevlevîhaneler, genellikle büyük bir bahçe içerisinde Semahane, bunun içinde veya bahçesinde Mevlevî şeyhlerinin medfun bulunduğu bir türbe veya hazire, dervişlerin oturup yattıkları hücreler, Şeyhin misafirlerini kabul ettiği selamlık, şeyhin ailesinin oturduğu harem dairesi, dervişlerin yemek pişirme ve erzaklarının konulması için mutfak ve kiler, yeni başlayan dervişlerin sema çalışmalarını yapmaları için meşkhaneden oluşan bir külliye halindedir.¹

Konya Mevlevî Dergâhı arşivinde mevcut 19. yüzyıl sonu, 20. yüzyıl başlarına ait bir krokide Urfa Mevlevîhanesi'nin külliye halinde olduğu görülmektedir.² 1925 yılında tekke ve zaviyelerin kapatılmasıyla bu külliye kaderine terk edilmiş, 1950'li yıllarda semahane hariç külliyenin tamamı ve semahanenin yer alan Danakovan Hamamı yıkılarak yerine sebze hali yapılmıştır. Semahane uzun yıllar hal esnafı ve belediye tarafından depo olarak kullanıldığından halen tapu senedinde "Kargir Ambar" olarak geçmektedir. Ayrıca Şanlıurfa Tapu Müdürlüğü'ndeki 1966 tarihli belgelerde semahanenin Mevlevîhane adıyla vakfedildiği ve vakıflar idaresince ambar olarak belediyeye kiraya verildiği kayıtlıdır. Vakfiye bu gün kayıptır.

Düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş olan kare planlı caminin üzeri sekizgen kasnaklı bir kubbe ile örtülüdür. Bu plan, Urfa'daki M.1728 tarihli Hüseyin Paşa ve Hızanoğlu camileri ile benzerlik göstermektedir. Ancak, Hüseyin Paşa Camii'nin ön tarafında, Hızanoğlu Camii'nin güney batısında yer alan üç gözlü son cemaat yeri Mevlevîhane Camiinde yoktur.

Caminin kible duvarında, eyvan biçimindeki mekân içerisinde çevresi mukarnaslı, yuvarlak nişli mihrap yer alır. Mihrap önü bölümünde iki basamakla çıkılan, şeyhin oturmasına mahsus bir sekinin bulunduğu Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivlerindeki fotoğraflardan anlaşılmaktadır. 1973 yılındaki restorasyon sırasında bu seki kaldırılarak mihrap önü bölümü cami döşemesi ile aynı düzeye getirilmiştir.

Yapının orijinalinde minber yoktur. Bu günkü ahşap minber son yıllarda yapılmıştır.

Kible duvarında ve giriş cephesinde ikişer, doğu ve batı cephelerinde üçer olmak üzere toplam 10 penceresi vardır.

Girişte, bu gün müezzin mahfili olarak kullanılan ahşap mekânın zemin kısmı sema ayinlerinde saz çalan ve ilahî okuyanlara ayrılmış "mutrip mahfili", bunun üzerindeki kat ise "seyirci mahfili"dir.

Cami portalı sade ve süslemesizdir. Portal ve kubbe üzerinde Mevlevîliğin sembolü olan taş bir sikke (Mevlevî külahı) bulunmaktadır.

1973 yılında oldukça harap bir duruma gelen semahane Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce restore edilerek camiye dönüştürülmüştür. Camiyi dört bir yandan çevreleyen sebze halinin yıkılarak burada bir çevre düzenleme projesinin yapılması amacıyla Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün 02.05.1992 gün ve 410 sayılı yazısı ile Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'na öneride bulunulmuştur. Kurulun 18.06.1992 gün ve 1048 sayılı kararı ile bu öneri uygun görül-

1 Celal Esad Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul 1966, III, 1310-1313,

2 A. Cihat Kürkcüoğlu, a.g.m, s. 303.

müş, ancak uygulamaya geçilmemiştir. Arkeolog Dr.Nurettin Yardımcı'nın genel Müdür olduğu dönemde, 2002 yılında Mevlevihane çevre düzenlemesi projesine tekrar el atılmış ve Camiyi saran yapılar kamulaştırılarak yıkılmış, kasaplar çarşısı turizm amaçlı bir çarşıya dönüştürülmek üzere boşaltılmıştır. Hem Mevlevihane, hem de batısına bitişik tarihi kasaplar çarşısı restore edilerek çevre düzenlemeleri yapılmıştır.

5. TOKTEMUR MESCİDİ

Hasan Padişah Camii'nin doğusuna bitişik olup ondan önce inşa edilmiştir. Halk arasında "Tahtamor" mescidi olarak anılmaktadır. İnşa kitabesi bulunmadığından yapılış tarihi bilinmemektedir. H.775/M.1373 tarihli Emir Mencek İbn Abdullah Vakfiyesinde bu mescide vakıfta bulunulmuş olması mescidin 1373 tarihinde mevcut olduğunu göstermektedir. Emir Mencek İbn Abdullah'ın Kölemenlerden (Mamluk) bir emir olduğu tahmin edilmektedir. Mimari izler de, Toktemur Mescidi'nin Akkoyunlular zamanında (1404-1514) inşa edilen Hasan Padişah Camii'nden önce yaptırıldığını göstermektedir.

Toktemur Mescidi

1523 tahririnde geçen "Evkaf-ı Camii Tohtemur" vakfiyesi bu mescide aittir. Ayrıca H.1302/M.1885 tarihli Hacıkâmilzade el-Hac Mehmet b. Mehmet Kâmil vakfiyesinde camiye vakıfta bulunulmuştur.

Mescidin doğu cephesindeki kitabede, Sultan Murad devrinde Abdullah oğlu Yusuf Ağa tarafından H.983/M.1575 tarihinde onarıldığı, bu kitabenin üzerindeki H.993/M.1585 tarihli diğer kitabede, Sultan Selim Han'ın oğlu Sultan üçüncü Murad Han devrinde Seydi Ahmed Bey'in oğlu Saadeddin Subhanverdi tarafından onarıldığı yazılıdır.

Kare planlı mescit tek kubbe ile örtülüdür. Ahşap mihrap nişi duvara menteşelerle tutturulmuş kapı şeklindedir. Bu kapıdan arkadaki boşluğa geçilmekte ve bir merdivenle, mihrap üzerinde minber olarak kullanılan yere çıkılmaktadır. Bu tür bir minber Şanlıurfa camileri arasında tek örnektir.

Akkoyunlular döneminde Toktemur Mescidi'nin batısına bitişik inşa edilen Hasan Padişah Camii Toktemur Mescidi'ni de içerisine almıştır.

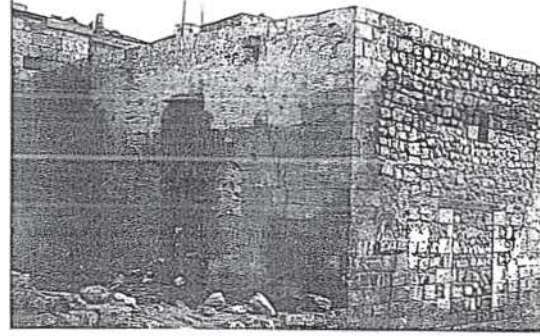
KARE MEKÂNLİ TONOZLU CAMİLER

1. ASIM PAŞA MESCİDİ

Köprübaşı'ndan Kamberiye Mahallesine inen yol üzerinde, Karakoyun Deresi'nin kuzey kenarında idi. Tek çapraz tonozun örttüğü kesme taşlardan inşa edilmiş kare planlı bu mescid 1980'li yıllarda tamamen yıktırılarak yerine iki katlı yeni bir cami yapılmıştır. Yıktırılmadan önce A. Cihat Kürkçüoğlu tarafından planı çizilerek fotoğrafları çekilmiş, Mahmut Karakaş tarafından kitabesi okunarak H.1293/M.1876 tarihinde Asım Paşa tarafından onarıldığı tespit edilmiştir.

2. GÜMRÜK HANI MESCİDİ

Haşimiye Meydanı yakınındaki Gümrük Hanı'nın doğu cephesindeki giriş eyvanı üzerindedir. Hanın bu cephedeki giriş kapısı üzerinde bulunan kitabede H.974/M.1566 tarihinde, Kanuni Sultan Süleyman zamanında Behram Paşa tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Behram Paşa tarafından hazırlattırılan H.976/M.1568 tarihli vakfiyede kendisinin Diyarbakır'da Su Kapısı yanında "Hamam-ı Cedid" adıyla bir hamam yaptırdığı belirtilmekte ve Urfa'daki Gümrük Hanı'ndan "Kervansaray" olarak bahsedilmektedir.

Asım Paşa Mescidi (Yıkılmadan Önce)

Dabbakhane Camii'ndeki H.970/M.1562 tarihli bir kitabede de adına rastlanılan Behram Paşa, 1564 tarihinde Diyarbakır Beylerbeyliği yapmıştır.¹

Evliya Çelebi Seyahatname'sinde "Yetmiş Hanı" olarak geçen bu hanın dış cepheleri iki renkli kesme taşların alması sıralanması ile yapıldığı için "Alaca Han" adıyla da tanınmaktadır. Şanlıurfa'daki hanların en güzel ve anıtsal olanıdır. Hana, doğu cephede eyvan şeklindeki büyük kapıdan girilir. Mermer duvarlı giriş eyvanının her iki yanında üzerlerinde ayet yazılı mukarnaslı mihrap nişleri bulunur. Ayetlerin sağında ve solunda geometrik geçmeli süsleme şeridi uzanır.

Kare avluyu çevreleyen dükkânların üzerinde, önleri revaklı ikinci kat odaları yer almaktadır. Avlunun güney tarafındaki bedestene açılan beşik tonozlu ikinci bir kapı bulunmaktadır.

Avlunun ortasından akan Halilu'r-Rahman suyu ve çınar ağaçları buraya ayrı bir güzellik vermiştir.

Mescide giriş, hanın doğu tarafındaki ikinci kat revaklarından sade bir kapı ile olmaktadır. Kare planlı mescit tek çapraz tonozla örtülüdür. Hiçbir sanat değeri olmayan ve duvara balkon şeklinde asılı ahşap minber sonradan yapılmıştır. Üç dilimli yonca kemerli taş mihrap, mukarnas kavsaralı ve köşe sütunçelidir. Mihrabın yukarısında iki yanda çark-ı felek motifli birer kabara rozet yer alır.

¹ Mahmut Karakaş, s. 277, 278.

Orijinalinden büyük olarak sonradan yapıldığı anlaşılan ahşap müezzin mahfiline mescidin kuzey duvarı içerisine açılmış merdivenden çıkılır.

Mescidin, giriş kapısının yanında iki, doğu cephede üç olmak üzere beş penceresi vardır. Doğu cephedeki pencerelerden ortada olanı kaş kemerli, yanlardaki ikisi ise üç dilimli kemerlidir. Yanlardaki pencerelerin lento taşlarının dışarıya bakan yüzlerinde geometrik süslemeler dikkati çeker. Güneydeki pencerenin lentosunda, yatay ve dikey olarak kesişen iki şeritli örgüler ve bunların aralarında oluşturduğu sekiz kollu yıldızlardan meydana gelen kabartma bir kompozisyon yer alır. Kuzeydeki pencerenin lentosunda ise, düşey eksene dikey ve çapraz kırık çizgilerin eşit uzunlukta 120 derecelik açılarla kırılarak kesişmesinden altı kollu yıldızlar ve altıgen boşlukların meydana geldiği kabartma bir kompozisyon bulunur.¹ Pencere lentolarındaki her iki kompozisyon çerçevelenmiş olup, çerçevelerin sağında ve solunda dilimli palmet motifleri yer almaktadır.

3. YENİ ÖMERİYE CAMİİ

Nimetullah Mahallesi, Mısır sokaktadır. Avlunun güney kapısındaki kitabede caminin 610/1214 senesinde Ahmet oğlu Muhammed tarafından tamir ettirildiği yazılıdır. Bu durumda cami 1214'den önce yaptırılmış olmalıdır. Ancak caminin mimari özellikleri bu

Yeni Ömeriye Camii

kadar eski olduğunu göstermemektedir. Tahminimize göre, M.1214 tarihinde onarılan cami sonraları yıkılarak yerine bu günkü cami yapılmış ve eski kitabesi avlu kapısı lentosu olarak kullanılmıştır. 1539 tahririnde adı geçen "Seyyid Ömer Mescidi"nin Yeni Ömeriye Camii olması ihtimali vardır. Cami avlusunun kuzey doğu köşesindeki hücrenin güney cephesinde yer alan kitabede, hücrenin H.1327/ M.1909 tarihinde yaptırıldığı yazılıdır.

Yapıda inşa malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Küçük ölçüde kare mekânlı cami, yanlarda duvarlara, ortada bir payeye oturan tek çapraz tonozla örtülüdür. Bu plan, Şanlıurfa Nur Ali Mescidi ile benzerlik göstermektedir. Ancak, Nur Ali Mescidi'nde ortadaki payeye tek çapraz tonoz yerine dört çapraz tonoz oturtulmuştur.

Beş köşeli ve yuvarlak kemerli taş mihrap sade ve süslemesizdir. Taş minber, mihrap duvarına paralel merdivenle çıkılan balkon şeklindedir.

1 A. Cihat Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa İslam Mimarisinde Taş Süsleme*, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Ens. Sanat tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 1998, s. 71, 203.

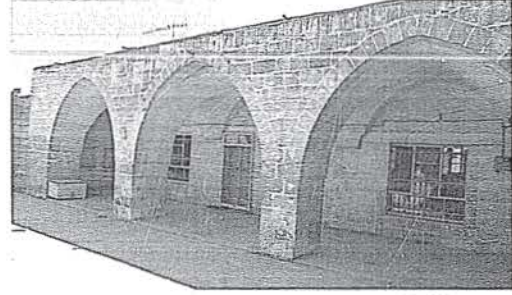
MİHRABA PARALEL TEK SAHINLI TONOZLU CAMİLER

1. BEHRAMLAR CAMİİ

Gümüşkuşak Mahallesi Bayram Sokak'tadır. Avlunun batı kapısı üzerindeki kitabede H.993/M.1585 tarihinde Abdullah oğlu Hacı Muhammed tarafından yaptırıldığı yazılıdır.

Düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş enine dikdörtgen planlı tek sahinli caminin üzeri doğuda çapraz, batıda karışık bir tonoz sistemi ile örtülüdür. Örtü sistemleri arasındaki bazı farklılıklarla bu plan, Şanlıurfa Müderris Mes-cidi ile benzerlik göstermektedir. Yonca kemerli mihrap, mukarnas kavsaralı ve köşe sütunçeli olup süslemesizdir. Üzerindeki mihraplarla ilgili ayet-i kerime 1974 yılında yazılmıştır. Minber balkon şeklindedir.

Üç gözlü son cemaat yeri, önde iki payeye, yanlarda duvarlara oturan üç çapraz tonozla örtülüdür. Onarılmadan önce ev olarak kullanılan Cami, 1972 yılında, Caminin batı kapısının karşısındaki evde oturan Hacı İmam Keskin'in girişimi ve o dönemlerde camilerin inşa ve onarımı hizmetleriyle fahri olarak ilgilenen Hacı Rafi Görgün'ün desteğiyle halktan toplanan paralarla esaslı bir onarım geçirmiş ve 1974 yılında yeniden ibadete açılmıştır.

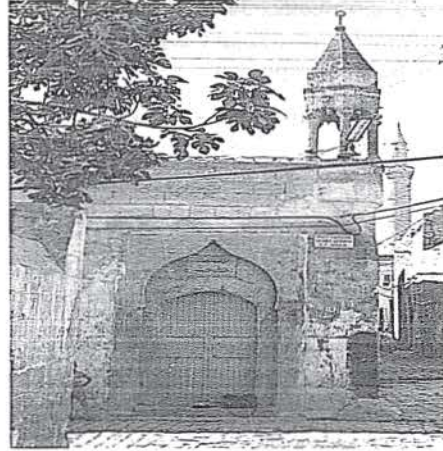
Behramlar Camii

2. HACI YADİGÂR CAMİİ (KUTTİK CAMİ)

Hacı Yedigâr Mahallesi Güllüoğlu Sokak'tadır. Küçük olması nedeniyle halk arasında "küçük cami" anlamına gelen "Kuttik Cami" adıyla anılmaktadır.

Bizans döneminde Piskopos Hiba tarafından yaptırılan Oniki Havari Kilisesi üzerine inşa edilmiştir.¹ İnşa tarihi bilinmemektedir. Cami kapısı üzerindeki H.1288 /M.1871 tarihli onarım kitabesinde, Nurlu Hacı Yedigâr Camii'nin önce H.550 (M.1155), sonra H.920 (M.1514) tarihinde onarıldığı yazılmış ve 1871 onarımının çok sağlam olduğu belirtilmiştir. Bu kitabeden, caminin M.1155 tarihinde mevcut ve Urfa'nın en eski camilerinden olduğu anlaşılmaktadır.

Enine dikdörtgen planlı cami, mihrap duvarı boyunca eşdeğerde iki çapraz tonozla örtülüdür. İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Tonozlar duvar payelerine oturmuştur. Son yıllarda ahşapla kaplanan mihrap, orta

Hacı Yedigâr Camii (Kuttik Cami)

¹ J. B. Segal, s. 183, 263.

eksenden biraz doğuya kaymış durumdadır. Minber, mihrap duvarı içerisinde taş merdiven şeklindedir.

Cami avlusunun doğusundaki çapraz tonozlu ve mihraplı oda, son cemaat yeri olarak kullanılmaktadır. Burasının caminin kuzey cephesi doğu yarısı önüne sonradan yapıldığı mevcut mimari izlerden anlaşılmaktadır. Kuzey cephenin batı kesimindeki kaş kemerli giriş kapısının doğusunda yer alan yuvarlak kemerli iki pencerenin üzerine ayrıca kaş kemerler yapılmış ve böylece bu cepheye zengin bir görünüm kazandırılmıştır.

İnce sütunlar üzerine oturan, piramit külahlı minber minare, avlu duvarının kuzey batı köşesi üzerindedir.

3. HAYRULLAH CAMİİ

Harran Kapı Mahallesi, Hamam Sokak'tadır. Bizans dönemine ait Aiz Barlaşa kilisesinin üzerine inşa edilmiştir.¹ İnşa kitabesi bulunmadığından tarihi bilinmemektedir. Avlu kapısı üzerindeki H.1178/M.1764 tarihli kitabede, minarenin ve kapının Abdurrahman Paşa'nın oğlu Hacı Ali tarafından onarıldığı belirtilmiştir.

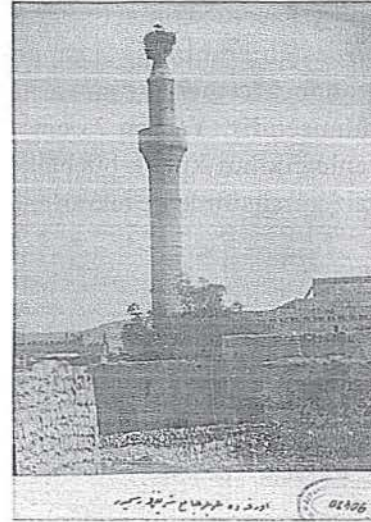
Minber üzerindeki iki satırlık kitabede minberin H.1212/M.1797 tarihinde onarım gördüğü yazılıdır. Bu caminin diğer bir adının "Araplar Camii" olduğu Sultan Abdülhamid'in "Yıldız Albümleri"ndeki fotoğrafının altındaki yazıdan anlaşılmaktadır.²

Mihrap boyunca uzayan enine dikdörtgen mekânın tek çapraz tonozla örtülü olduğu bir plana sahiptir. Çapraz tonozun kolları köşelerde duvar payelerine oturmaktadır. İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Mihrap nişi beş köşelidir. Balkon şeklindeki minber ve merdiveni betonarme olarak son yıllarda yapılmıştır. Son cemaat yeri yoktur. Caminin doğusuna bitişik olarak, ortasından destekleme kemeri ile iki bölüme ayrılmış beşik tonozlu eyvanın son cemaat yeri amacıyla yapılmış olduğu düşünülmektedir. Bu eyvanın önü iki pencere ve bir kapının yer aldığı bir duvarla sonradan örülmüştür.

Caminin kuzey doğu köşesindeki silindirik gövdeli, tek şerefeli minare düzgün kesme taşlardan yapılmıştır.

4. HÜSEYİNİYE MESCİDİ

Çadırcı Pazarı mevkiindedir. İnşa kitabesi yoktur. Hartavizade Hafız Muhammed Selim Efendi'nin oğlu Hüseyin Feriduddin (Hüseyin Paşa) tarafından H.1305/M.1887 tarihinde batısına bitişik "Hüseyiniye Çarşıları" ile birlikte yaptırılmıştır.

Hayrullah Camii (İ. Ü Kütüphanesi Yıldız Sarayı Albümlerinden)

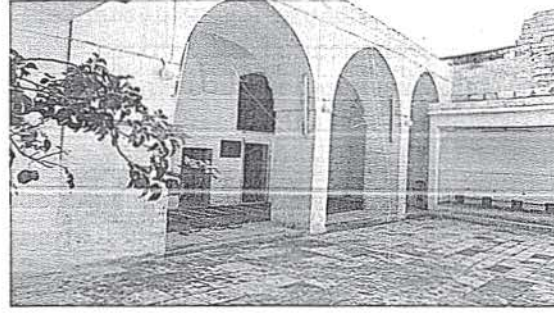

1 J. B. Segal, s. 182, 263.

2 A. Cihat Kürkçüoğlu, *Yıldız Albümlerinde Urfa*, (Metin Düzeltmeleri ve İngilizce Çeviri: Zuhul Karahan Kara), 2009, s. 49.

Hüseyin Paşa ayrıca H.1319/M.1901 tarihinde Şanlıurfa'nın Ağvıran Köyünde kendi adıyla anılan büyük bir cami yaptırmıştır.

Mihraba dikey dikdörtgen planlı cami, arka arkaya iki çapraz tonozla örtülüdür. Cami bu planını 1630 tarihli Şanlıurfa Hekim Dede Camii'nden almış olmalıdır. Hekim Dede Camii'nden farklı olarak, buradaki tonozların oturduğu duvar

İmam Sekkâki Camii

payeleri daha büyükçe, giriş tonozu mihrap önü tonozundan daha yüksektir. Son yıllarda bazı hayırseverler tarafından caminin doğusuna bitişik mekânların plana dâhil edilmesiyle yapı orijinal şeklini kaybetmiştir.

Yonca kemerli ve mukarnas kavsaralı mihrabın iki yanı mukarnas başlıklı köşe sütunçelidir. Yerden 75 cm. yükseklikteki taş minber, duvar içerisinden merdivenle çıkılan küçük bir balkon şeklindedir. Aynı şekil, mihrabın sol tarafındaki vaiz kürsüsünde de tekrarlanarak simetri sağlanmıştır.

5. İMAM SEKKÂKİ CAMİİ

Bıçakçılı mahallesi, Bıçakçı Meydanı'ndadır. Bizans dönemine ait Melkitlerin Meryem Ana kilisesi üzerine inşa edilmiştir.¹ İnşa kitabesi yoktur. 1523 tahririnde "Mescid-i Bıçakçı" adıyla geçmektedir. H.973/M.1565 tarihli Sekkakizade Hoca Şakir İbn Hoca Halil Efendi Vakfiyesi ile camiye vakıfta bulunmuş olması caminin 16. yüzyıl ortalarında mevcut olduğunu göstermektedir. Mihrap üzerindeki H.1318/M.1958 tarihli kitabe onarımla ilgilidir.

Mihrap duvarı boyunca uzayan enine dikdörtgen mekânda, ortadaki çapraz tonozlu kısım her iki yana doğru birer beşik tonozla genişletilmiştir. İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Üç gözlü son cemaat yerinin üzeri üç çapraz tonozla örtülüdür. Tonozlar ön tarafta üç payeye, yanlarda duvarlara otururlar.

Mihrap sade ve süslemesizdir. Balkon şeklindeki minbere duvar içerisinden taş merdivenle çıkılmaktadır. Girişin üzerinde ahşap müezzin mahfili yer almaktadır. Müzzin mahfilinden son cemaat yerine açılan büyük pencere mükebbire işlevi görmektedir. Avlu kapısı üzerindeki betonarme minber minare, son yıllarda yapılmıştır.

6. MÜDERRİS MESCİDİ

Harran Kapı Mahallesi'ndedir. İnşa tarihi bilinmemektedir. 1523, 1530 ve 1566 tahrirlerinde geçen ve okunuşlarından tam emin olunamayan Vakf-ı Mescid-i Müderris'in bu yapı olma ihtimali vardır.² H.1137/M.1724 tarihli Mevlana el-Hac Abdurrahman Efendi b. Mustafa Efendi Vakfiyesinde bu mescidden "Bab el-

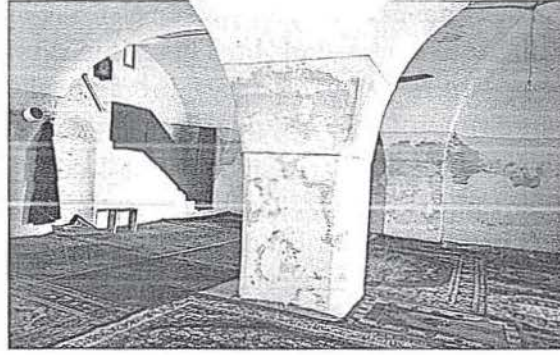
1 J. B. Segal, s. 190, 263.

2 Halit Çal, "Urfa'daki Taşınmaz Eski Eserler Hakkında Bir Ön Araştırma", *Yeni Harran Çevresi*, 1. Yıl, 4. Sayı, 1993, s. 49-70.

Harran kurbinde Müderris Mescidi” olarak söz edilmektedir.

Mihrap boyunca enine dikdörtgen tek sahınlı yapı, yarım çapraz ve yarım beşik tonozlarla örtülüdür. İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Üç gözlü son cemaat yeri çapraz tonozlarla örtülüdür. Tonozlar önde iki payeye, yanlarda duvarlara otururlar. Caminin bu planı Şanlıurfa Behramlar Camii ile benzerlik göstermektedir.

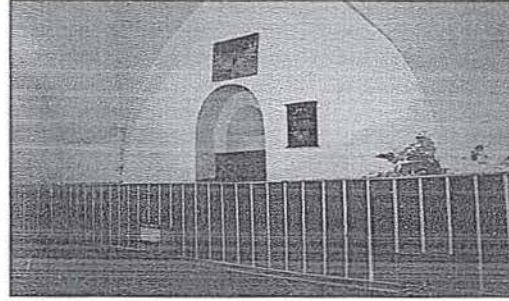

Müderris Camii

Orijinalinde sade ve süslemesiz olan taş mihrap son yıllarda fayansla kaplanmıştır. Ahşap minber son yıllarda yapılmış olup bir özellik göstermemektedir. Mescidin çok küçük bir avlusu vardır. Avlu kapısı üzerindeki betonarme minber minare sonradan yapılmıştır.

7. NEBİH EFENDİ TEKKESİ MESCİDİ

Nebih Efendi Tekkesi, Bıçakçılı Mahallesi, Nabi (Nebih) Sokak, 16 numaradadır. Kitabesi bulunmadığından inşa tarihi bilinmemektedir. Nebih Efendi'nin Bediüzzaman mezarlığındaki mezar taşında H.1203/M.1789 senesinde vefat ettiği belirtilmektedir.¹ 1925 yılında yürürlüğe giren Tekke ve Zaviyelerin kapatılması ile ilgili kanun neticesinde satılan ve o tarihten bu yana ev olarak kullanılmaya başlanılan Nebih Efendi Tekkesi, dervişlere ait zikir ve ders odaları ile bir mescitten ibaretti. Ancak, ev olarak kullanıldığı yıllarda beton ilavelerle yapıda esaslı değişiklikler yapılmış, bu sırada mescide dokunulmayarak aynen muhafaza edilmiştir. Yapı, son yıllarda Halil Taşkın adlı bir hayırsever tarafından satın alınarak Kur'an kursuna dönüştürülmüştür. Mescid, Kültür ve Tabiat Varlıkları Şanlıurfa Koruma Kurulu tarafından 2863 sayılı yasa gereğince *Korunması Gerekli Kültür Varlığı* olarak tescil edilmiştir.

Nebih Efendi Tekkesi Mescidi

Mihrap boyunca enine dikdörtgen planlı mescidin üzeri tek çapraz tonozla örtülüdür. Yuvarlak nişli taş mihrap sade ve süslemesizdir. Mihrap nişinin alt kısmı, son yıllardaki ahşap lambri kaplama ile kapatılmıştır. Mescidin payeler üzerine oturan, çapraz tonozlarla örtülü üç gözlü son cemaat yerinin orta gözü geniş, yan gözleri daha dardır. Batıdaki göz örülerek odaya dönüştürülmüş, doğudaki göz tamamen yıkılarak yerine betonarme bir oda yapılmıştır. Ayakta olan orta göz, iki yanı kapalı bir eyvan şeklini almıştır.

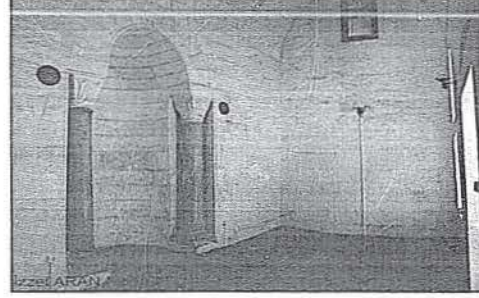
1 Mahmut Karakaş, *Şanlıurfa Evliya ve Âlimleri*, Şanlıurfa 1996, s. 107.

Nakşibendî tarikatına mensup olan Nebih Efendi'nin türbesi Bediüzzaman mezarlığının batı tarafındadır. Türbesinin içinde Şeyh Abdurrahman Efendi ile Kürt Hacı Ali Efendi'nin mezarları da bulunmaktadır.

B. ŞEYH MES'UD ZAVİYESİ MESCİDİ

Şeyh Mes'ud Zaviyesi, Şanlıurfa kale-sinin güneyinde, halk arasında "Şih Mak-sud" olarak adlandırılan dağlık alandadır. Zaviyenin batısında, yağmur sularının toplanması için kaya zaminine oyulmuş sarnıcın üzerinde kayaya oyulmuş H.579/ M.1183 tarihli Arapça kitabeden; Şeyh Mes'ud'un Nişaburlu Said Hengel'in oğlu olduğu ve 1183 tarihinde bu sarnıcı kaz-dırdığı anlaşılmaktadır. Kendisinin doğ-um ve vefat tarihleri bilinmemektedir.

Şeyh Mes'ud Zaviyesi Mescidi

Hoca Ahmed Yesevi'nin halifelerinden olduğu tahmin edilen Şeyh Mes'ud, Halife olduktan sonra, hocası Ahmed Yesevi tarafından İslam'ı yaymak ve Selçuklu fethine zemin hazırlamak üzere Urfa'ya gönderilmiş bir Alperen'dir.¹ O Urfa'ya geldiği tarihlerde şehir Zengilerin (1144-1182) ve Eyyubilerin (1182-1193) hâkimiyetinde idi. Şanlıurfa şehir merkezinde, Dabbakhane kahvehanesinin önün-deki şadırvanın altında bulunan yeraltı mezar odasında yatan Şeyh Muhammed Horasani de Şeyh Mes'ud gibi bölgenin Türkleşmesi ve İslamlaşmasına katkıda bulunmak amacıyla öğrencileriyle Horasan'dan Urfa'ya gelmiş bir Alperen'dir.²

Öğrencileriyle 1183 tarihinde Urfa'ya gelen Şeyh Mes'ud, bölgenin Türkleşme-si ve İslamlaşması için bir zaviye kurmuş, müritlerinin ve misafirlerinin konakla-ması için zaviyenin güney batısındaki kayalara odalar ve bir mescit oydurmuştur. Bu mağara mescidin duvarında bir kısmı kırılmış durumdaki kitabe parçasında yer alan üç satırlık çiçekli kûfi yazı, Selçuklu tarzı ile dikkati çeker.

Batı cephedeki yarım kubbeli portalden girilen zaviye yapısı, dört eyvanlı kapa-lı Selçuklu medreseleri planındadır. Ortadaki kare avlu, üst kısmı açık bir kubbe ile örtülüdür. Avlunun ortasında bir havuzun bulunduğu mevcut izlerden anla-şılmaktadır. Son yıllardaki restorasyonlarda döşeme taşlarının yenilenmesi ile bu izler kaybolmuştur. Orta mekânı dört yönde çevreleyen beşik tonozlu eyvanlarda dört mezhebe eğitim verilmekteydi. Şeyh Mes'ud vefat edince doğu eyvanı altın-daki oda mezara gömülmüş, temsili sandukası eyvana konulmuştur. Oda mezarın doğu cephedeki giriş kapısı son yıllarda örülerek iptal edilmiştir.

Doğudaki eyvanın güneyine bitişik beşik tonozlu küçük odanın çilehane olduğu tahmin edilmektedir. Diğer üç eyvanın önleri kapı ve pencerelerle örülerek kapalı hale getirilmiştir. Zaviyenin kuzeyindeki eyvanı 1684 yılındaki onarım sırasında batıya doğru uzatılarak yapının simetrisi bozulmuştur. Duvarlardaki izlerden ya-pının çeşitli dönemlerde esaslı onarımlar geçirdiği anlaşılmaktadır.

Güneydeki eyvan, mescit olarak kullanılmaktadır. Mihrap duvarı boyunca eni-

1 Mahmut Karakaş, s. 62-66.

2 A.Cihat Kürkçüoğlu, *Yıldız Albümlerinde Urfa*, Ankara 2009, s. 56.

ne dikdörtgen planlı mescidin üzeri doğu-batı yönünde düzgün kesme taşlarla beşik tonozla örtülmüştür. Girişte ortada bir kapı, iki yanında birer pencere yer alır. Pencerelerin üzerinde birer küçük pencere daha bulunmaktadır. Yuvarlak nişli yüksek mihrabın iki yanındaki pembe mermerden yapılmış köşe sütunları, mihraba görkemli bir görünüş kazandırmıştır. Sütunların başlıkları türk üçgenleriyle süslü kalker taşından, kaideleri pembe mermerdendir. Mihrap duvarı dışarıdan çıkıntı şeklindedir.

9. TUZEKEN CAMİİ

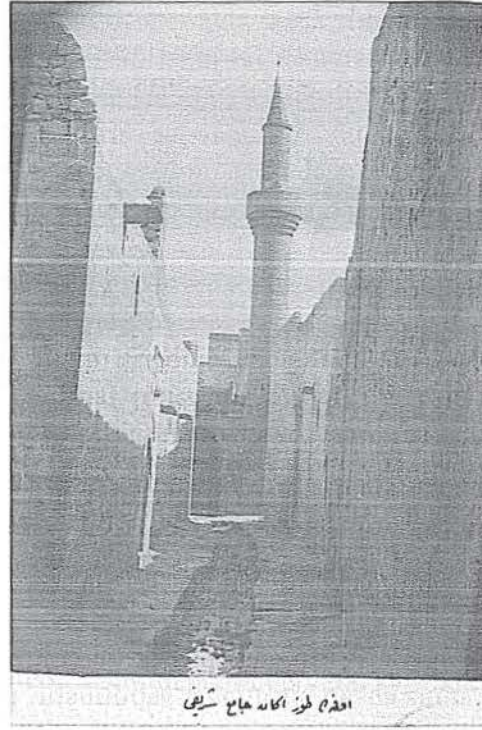
Tuzeken mahallesinde, Güllüoğlu sokağın devamı olan Kara Musa sokaktadır. İnşa kitabesi bulunmadığından ne zaman ve kim tarafından yaptırıldığı bilinmemektedir. Minare kaidesinin kuzeyindeki kitabe minarenin H.1167/M.1754 tarihinde Hacı Mustafa tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Caminin de bu tarihte yaptırılmış olduğu tahmin edilmektedir. Cami avlusunun batısındaki odanın ön cephesindeki kitabe harap olan bu odanın hafız yetiştirilmek amacıyla H.1275/M.1858 tarihinde yeniden yaptırıldığı yazılıdır.

Mihrap duvarı boyunca enine dikdörtgen planlı yapı, mihrap duvarı boyunca iki çapraz tonozla örtülüdür. İnşa malzemesi düzgün kesme taştır. Bu plan, Şanlıurfa Müderris Mescidi ve Behramlar Camii ile benzerlik göstermektedir.

Mihrap sade ve süslemesizdir. Balkon şeklindeki minbere duvar içerisinden merdivenle çıkılmaktadır. Mihrap duvarı son yıllarda yerden 2 m. yüksekliğe kadar renkli fayansla kaplanmıştır.

Üç gözlü son cemaat yeri, önde iki payeye oturan üç çapraz tonozla örtülüdür. Silindirik gövdeli taş şerefeli minare, avlunun kuzey batı köşesinde, sokak kenarındadır.

Halk arasında caminin adı ile ilgili şöyle bir hikâye anlatılmaktadır: “Saf ve temiz kalpli bir zat her sabah namazından sonra tarlasının yolunu tutarak, çalışmaya gidemiştir. Bu zat, bir gün yine sabah namazından sonra tarlasını ekmek üzere evinden bir çuval tohumu sırtlayarak tarlasına gelir. Alaca karanlıkta tohumları tarlaya serper. Ancak karanlıkta yanlışlıkla içi tuz dolu çuvalı sırtlamış ve tarlaya bu çuvaldaki tuzu ekmiştir. Onun iyi niyetine ve kalbinin temizliğine karşılık Allah o yıl tuz ekilen o tarladan bol mahsul verir. O da bu mahsulün parası ile bu camiyi yaptırır ve bundan dolayı camiye “Tuzeken Camii” adı verilir.”

Şeyh Mes'ud Zaviyesi Mescidi
(İ. Ü Kütüphanesi Yıldız Sarayı
Albümlerinden)

MİHRABA PARALEL İKİ SAHINLI TONOZLU CAMİLER

1. MİSKİNLER CAMİİ

Eyyubiye mahallesindedir. İnşa kitabesi bulunmadığından tarihi bilinmemektedir. Haldan Aşireti'nden Muhammed Nabi tarafından 1865 yılında yaptırıldığı halk arasında söylenilmektedir.

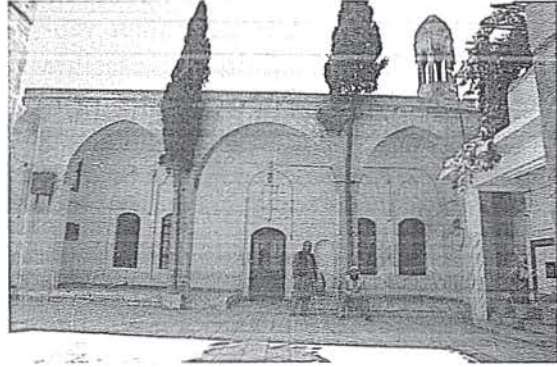
Mihraba paralel iki sahinli, enine dikdörtgen bir plana sahip olan yapının her sahnı üçer çapraz tonozla örtülüdür. Tonozlar ortada iki sütuna, yanlarda duvarlara oturmaktadır. Sütunların çevresi son yıllarda düzgün taşlarla örülerek paye haline getirilmiştir. İnşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Caminin planı, örtü sistemlerindeki farklılıklar dikkate alınmayacak olursa Şanlıurfa Pazar Camii ve Yusuf Paşa Camii ile benzerlik göstermektedir. Daha büyük ölçüdeki bu her iki camide ortadaki payeler yerine, Miskinler Camii'nde sütunlar kullanılmıştır.

Yuvarlak nişli taş mihrap, sade ve süslemesizdir. Mihrap üzerindeki iki adet taş konsola balkon şeklinde oturan balkon şeklindeki minbere duvar içerisinden merdivenle çıkılmaktadır. Minberin mihrap üzerinde yer almasının farklı bir örneği de Toktemur mescidinde görülmektedir. Son yıllarda cami doğuya doğru beton tabliye ile genişletilmiş ve bu sırada mihrap üzerindeki minberin nişi ve duvar içerisinden çıkan merdiveni düzgün taşlarla örülerek iptal edilmiştir. Kible duvarının ortasına ikinci bir mihrap ve yanına ahşap bir minber yapılmıştır. Doğuya eklenen beton tabliye ise iki alçıpan çapraz tonozla kaplanarak camiye eski bir hava verilmek istenmiştir. Genişletme sırasında caminin düz beton tabliye örtülü üç gözlü ve önde üç sütuna oturan son cemaat yeri bozularak camiye katılmıştır.

Caminin kuzey batı köşesinde yer alan minber minare, Şanlıurfa'daki Eski Ömeriye, Şehbenderiye ve bugün yıkılmış olan Kutbeddin Camii minareleri örnek alınarak yapılmıştır. Avlunun doğu tarafındaki betonarme minare ise son yıllardaki genişletme çalışmaları sırasında yapılmıştır.

2. NUR ALİ MESCİDİ

Bey Kapısı Mahallesi, Nur Ali sokaktadır. Yapının inşa kitabesi yoktur. Cami kapısı üzerinde yer alan, ancak günümüzde sıvanarak yok edilmiş olan H.1180/M.1766 tarihli kitabe minare ile ilgilidir. Fakat caminin minaresi günümüzde yoktur. Nur Ali Bey, Akkoyunlu beylerinden Karayülük Osman Bey'in yeğenidir. Karayülük Osman Bey 1404 yılında Urfa'yı aldığı anda Nur Ali Bey'i buraya vali tayin etmiştir.¹ Bu tarihi bilgiye dayanarak mescidin 1404 yılı başlarında Nur Ali

Miskinler Camii

1 "Urfa", *Yurt Ansiklopedisi*, İstanbul 1984, s. 7375.

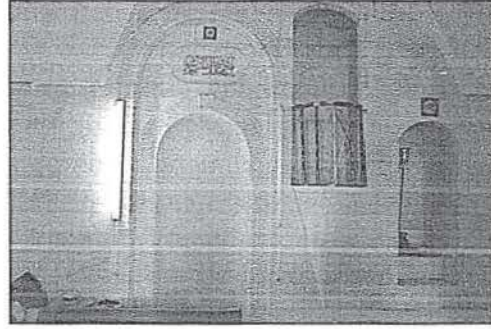
Bey tarafından yaptırıldığını söylemek mümkündür.

Kare planlı yapı, ortadaki tek payeye oturan dört çapraz tonozla örtülüdür. Ortadaki paye mihrap ekseninden biraz doğuya kaymış durumdadır. İnşa malzemesi kesme taştır. Yuvarlak nişli mihrap, sade ve süslemesizdir. Minber, duvardan çıkan merdiven şeklindedir.

Nur Ali Mescidi'nin, medresesi ile birlikte bir külliye halinde olduğu söylenmektedir. Bu külliye günümüze sadece mescid ulaşmıştır.

3. SİVEREKLİ MESCİDİ

Hekim Dede Mahallesi Akyol sokak-tadır. İnşa tarihi bilinmemektedir. Avlu kapısı bitişiğinde yer alan çeşmenin H.1300/M.1882 tarihli kitabesinde çeşmeyi yaptırdığı belirtilen Gömüzkzade Vaiz Muhammed Efendi'nin oğlu Hafız Süleyman Bozan Efendi'nin aynı tarihte mescidi de yaptırdığı tahmin edilmektedir. 1985 yılında A. Cihat Kürkçüoğlu tarafından fotoğrafı çekilerek yayınlanan bu çeşme 1996 yılında yıktırılarak yerine düz duvar yapılmıştır.

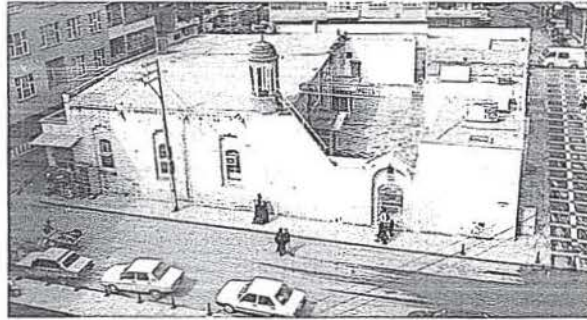
Siverekli Mescidi

Düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş olan mescit uzun yıllar ev olarak kullanıldıktan sonra 2000 yılında hayırsever şahıslar tarafından satın alınmış ve restore edilip camiye dönüştürülmüştür. Mescit, Mihrap duvarı boyunca uzanan iki sahnı enine dikdörtgen bir plana sahiptir. Sahnıları örten tonozlar ortada iki payeye oturmaktadır. Taş mihrap, orijinalinde sade ve süslemesiz iken 2000 yılındaki restorasyon sırasında yeniden taş süslemeli olarak yapılmıştır.

Duvar içerisinden merdivenle ulaşılan balkon şeklindeki minber, 2000 yılındaki restorasyon sırasında yapılmıştır. Restorasyon sırasında, giriş cephesine beton örtülü üç gözlü bir son cemaat yeri eklenmiştir.

4. ŞEBBENDERİYE CAMİİ

Topçu Meydanı Mahallesindedir. Camide, ikisi son cemaat yeri cephesinde, biri avlunun doğu kapısı üzerinde, biri avlunun kuzey duvarı dış cephesindeki çeşme üzerinde olmak üzere dört kitabe bulunmaktadır. Son cemaat yeri cephesinin doğusundaki kitabede caminin H.1321/M.1903 tarihinde Bekir Beg tarafından yaptırıldığı yazılıdır. Camideki en eski tarihli kitabe budur. Avlunun doğu kapısı ile kuzey duvarı dış cephesindeki çeşmenin inşa kitabeleri H.1327/M.1909 tarihlidir. Son cemaat yeri cephesinin batı kesimindeki kitabe ise H.1328/

Şebbenderiye Camii

M.1910 tarihli olup cami genişletilirken yazılmıştır.

Hacı Bekir Beg b. Müslüm, H.1328/M.1910 tarihinde hazırlattığı vakfiyesinde bu camiye vakıfta bulunmuştur. Hacı Bekir Bey'in İran Ticaret Konsolosu (Şehbender) olması dolayısıyla camiye "Şehbenderiye" adı verilmiştir. Hacı Bekir Bey ayrıca aynı tarihlerde caminin kuzeydoğu yakınına kendi adıyla anılan Hacı Bekir Hanı'nı da (Topçu Hanı) yaptırmıştır.

Mihrap boyunca enine dikdörtgen planlı cami mekânı 4 adet paye ile iki sahına bölünmüş, her sahnın beşer adet çapraz tonozla örtülmüştür. İnşa malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Duvarlardaki izlerden ve son cemaat yeri cephesindeki iki kitabenin tarih farklılıklarından, 1903 tarihinde iki sahnı ve her sahnı üçer çapraz tonozla örtülü ve üç gözlü son cemaat yeri planında inşa edilen yapının, 1910 tarihinde sahnılarının ve son cemaat yerinin batısına ikişer çapraz tonoz eklenmesiyle genişletildiği anlaşılmaktadır. Bundan dolayı, caminin ilk şekline göre ortada yapılmış olan mihrap ve minber doğuya kaymış durumdadır. Sade ve süslemesiz mihrap son yıllarda yeşil fayansla kaplanmıştır. Balkon şeklindeki minbere duvar içerisinden merdivenle çıkılmaktadır.

Beş gözlü son cemaat yerinin her gözü birer çapraz tonozla örtülü olup tonozlar önde dört payeye oturmaktadır.

Eski Ömeriye Camii minaresini örnek alan, dört ince sütun üzerine küçük bir kubbeye örtülü minber minare, son cemaat yerinin kuzey doğu köşesindedir. Camide süsleme yoktur.

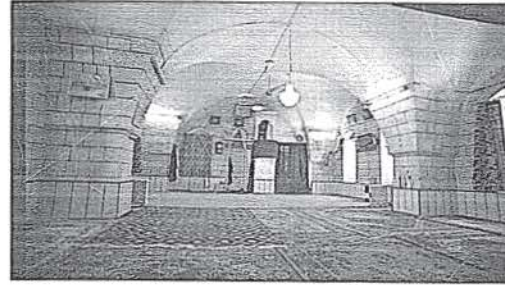
Camiyi yaptıran Hacı Bekir Beg b. Müslüm, H.1328/M.1910 tarihli vakfiyesinde camiye bir de dersane yaptırdığını söylemektedir. Bu dershaneler, cami avlusunun batısında ve kuzeyinde yer alan iki oda olmalıdır.

MİHRABA DİKEY TEK SAHINLI TONOZLU CAMİLER

1. HEKİM DEDE CAMİİ

Hekim Dede mahallesindedir. 1539 tahririnde adı geçmeyen bu cami, 1566 tahririnde "Vakf-ı Mescid-i Hekim Dede" olarak geçmektedir. Buna dayanarak yapının 1539-1566 yılları arasında bir tarihte yapılmış olabileceğini söylemek mümkündür. Camideki mevcut kitabeler onarımlarla ilgilidir. Cami kapısının doğusundaki H.1043/M.1634 tarihli kitabede harabe halinde olan caminin Ahmed oğlu Bayram Beg adında bir zat tarafından imar edildiği yazılıdır. Cami kapısı üzerindeki H.1190/M.1776 tarihli kitabede ise uzun süredir harap olan ve minaresi bulunmayan caminin Mustafa Paşa tarafından ikinci kez onarıldığı ve minaresin yapıldığı belirtilmiştir. Son cemaat yerinin batı duvarındaki kitabe yer yer silik olup H.1218/M.1803 tarihi okunabilmektedir.

Mihraba dikey dikdörtgen planlı cami, ard arda eş değerdeki çapraz tonozla

Hekim Dede Camii

örtülüdür. Bu plan şeması, 1877 tarihli Şanlıurfa Hüseyiniye Mescidi'ne örnek olmuştur. Yapıda inşaat malzemesi olarak düzgün kesme taş kullanılmıştır. Caminin kuzey batı köşesinde Hekim Dede'nin türbesi yer almaktadır.

Mukarnas kavsaralı taş mihrab, mukarnas başlıklı köşe sütunçelidir. Karameydan Hüseyin Paşa Camii başta olmak üzere Urfa'daki birçok camide görülen bu mihrap tipi, Hekim Dede camiinde dar ve dikine uzayan bir formdadır. Taş minber kible duvarına paralel merdivenlidir. Giriş kapısının üzerinde, iç tarafta ahşap müezzin mahfili yer almaktadır.

Çapraz tonozla örtülü iki gözlü son cemaat yerinin bir gözü, Hekim Dede türbesi nedeniyle doğuya kaymış durumdadır. Buna dayanarak, türbe ve caminin önce yapıldığı, son cemaat yerinin ise sonradan camiye eklendiğini söylemek mümkündür.

Tek şerefeli ve silindirik gövdeli kesme taş minare, caminin kuzey doğu köşesindedir. Camii avlusundaki mezarlık caminin inşasından sonra oluşmaya başlamıştır. Tüm mezarlar Osmanlı dönemine aittir. Bu mezarlardan Osman Vehbi Efendi ile Halepli Ömer Behçet'in oğlu Ahmed Nuri Efendi'nin mezar şahideleri Araştırmacı yazar Mahmut Karakaş tarafından okunarak yayınlanmıştır.¹

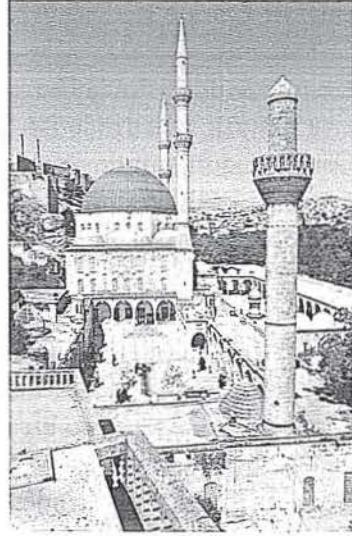
Hekim Dede Camii mezarlığına yeni gömüler nadir olarak yapıldığından eski şahideler günümüze kadar ulaşmıştır.

Caminin batı duvarının kuzey kesiminde, iki cepheli bir çeşme bulunmaktadır. Tam okunamayan çeşme kitabesi H.1120 (M.1708) tarihlidir.

2. MEVLİD-İ HALİL CAMİİ

İbrahim Peygamber'in doğduğuna inanılan mağaranın batısına bitişiktir. Hazire, Kadiri Halifesi Dede Osman Efendi'nin makamı, revaklar ve odalardan oluşan bir külliye halindedir. Külliyedeki en eski kitabe İbrahim Peygamber'in doğduğuna inanılan mağaranın kapısı üzerindedir. Hat tarzından Eyyubi dönemine ait olan iki satırlık bu kitabenin birinci satırında bu imaretin hangi sultan zamanında yaptırıldığı yazmaktadır. Ancak sultanın adının yazılı olduğu yer ve tarih yeri tamamen kırılmıştır. Alttaki satır ise ölümle ilgili bir hadis şeriftir.

Osmanlı dönemine ait en eski kitabe ise avlunun doğusundaki müezzin odası kapısının odaya bakan kısmı üzerindedir. Araştırmacı yazar Mahmut Karakaş tarafından keşfedilerek üzeri temizlenip ilk kez yayınlamış olan bu kitabenin üstteki taşında Besmele, bir ayet-i kerime ve manzum halinde bir dua yazılıdır. Alttaki taşta ise caminin H.929/M.1523 tarihinde Muhammed Salih Paşa tarafından yapıldığı yazılıdır.² Urfa'nın 1517 yılında Osmanlı hâkimiyetine

Mevlid-i Halil Camii

1 Mahmut Karakaş, *Şanlıurfa Mezar Taşları*, Şanlıurfa 1996, s. 122.

2 Mahmut Karakaş, s. 105.

girmesinden altı yıl sonra yazılan bu kitabenin Urfa'daki en eski Osmanlı kitabesi olduğu ve Mevlid-i Halil Camii'nin de Urfa'da yapılan ilk Osmanlı eseri olduğu anlaşılmaktadır. Bu kitabenin dışındaki tüm kitabeler onarım devirlerine aittir.

Yıldız Albümleri'ndeki bir fotoğrafta bu kitabelerin caminin doğu avlu kapısının doğu cephesinde yer aldığı görülmektedir.¹ H.1371/M.1951 yılında Urfa eşrafından Şeyh Müslüm Hafız tarafından avluyu çevreleyen revaklar ve avlu kapıları yapıldığında bu kitabelerin bulunduğu doğu kapısı yıkılmış, kitabeler bu günkü yeri olan müezzin odasına taşınmıştır.

Külliyedeki onarım kitabelerinin en eskisi, İbrahim Peygamber'in doğduğu mağaranın giriş kapısı üzerindeki H.1223/M.1808 tarihli kitabedir. Camii'nin giriş kapısı üzerindeki kitabede caminin H.1269/M.1852 tarihinde Mahmut oğlu Mahmut Ağa tarafından onarıldığı yazılıdır. Avlunun güney doğusundaki iki odadan biri, H.1272/M.1855 tarihinde Ahmet Bican Paşa tarafından, diğeri H.1305/M.1885 tarihinde Derviş Musa tarafından yaptırıldığı kitabelerinden anlaşılmaktadır.²

Selevkoslar döneminde Mevlid-i Halil Camii külliyesinin yerinde bir putperest tapınağı bulunmaktaydı. M.S. 150 senelerinde bu tapınağın üzerine ilk Hıristiyan kiliselerinden olan "Hıristiyanlar Kilisesi" inşa edilmiştir. 201 ve 203 yıllarındaki sellerle harap olan bu kilisenin yerine, 313 yılında Piskopos Qora tarafından yeni bir katedral yapılmaya başlandı. Binayı, halefi Sa'ad tamamladı. Piskopos Aitalaha tarafından 327-328 yıllarında doğu tarafına yapılan eklemeye genişletildi. Katedralin girişi Edessa'daki kiliselerin çoğunda olduğu gibi kuzeydendi. 448'de Piskopos Hiba'nın yerine geçici olarak gelen Piskopos Nona, Qora Katedralinin şapelini yaptırdı. Bizans döneminde, Melkit Piskoposu Amazonius, İmparatorun emri ile Qora Katedrali üzerine Ayasofya Kilisesi'ni inşa ettirdi.³

Sekizinci yüzyılda yıktırılan bu kilisenin bazı sütun ve sütun başlıkları Emeviler tarafından 744 yılında Harran'a inşa edilen Harran Ulu Camii'nde kullanılmıştır.

1523 yılı tahririnde ise burada bir zaviyenin bulunduğu kayıtlıdır. Bu alana, Osmanlı döneminde (M.1523) Cami, hazire ve oda ve revaklardan oluşan günümüzdeki külliye yapılmıştır.

Mihraba dikey dikdörtgen planlı cami, art arda iki beşik tonozla örtülüdür. Tonozlar düzgün kesme taşlardan gayet sanatkârane bir işçilik göstermektedir. Cami mekânının batı duvarında, içinde mihrap nişi bulunan küçük bir itikâf hücresi bulunur. Urfa camilerinde tek örnek olan bu itikâf hücresinin bir benzeri Birecik'teki Sadeddin Camii'nde de bulunmaktadır. Ancak oradaki hücre, cami mekânının güney-doğu köşesinden bir merdivenle inilen, yeraltında kayaya oyulmuş iç içe iki mekândan oluşan mağara şeklindedir.

Doğu duvarı içerisinden İbrahim Peygamber'in doğduğu mağaraya bir kapı açılmaktadır. Kesme taş mihrap nişi sade ve süslemesizdir. Duvar üzerinde balkon şeklindeki minbere, duvar önüne açılmış nişten taş merdivenden çıkılır.

Mağara ile cami arasındaki duvar üzerinde çevresi sütunlu minber minare yer

1 A.Cihat Kürkcüoğlu, *Yıldız Albümlerinde Urfa*, (Metin Düzeltmeleri ve İngilizce Çeviri: Zuhul Karahan Kara), 2009, s. 27.

2 Mahmut Karakaş, s. 110-11.

3 J. B. Segal, s. 182, 263.

almaktadır. Külliyyede bu şekilde, biri güneydoğu, diğeri kuzey batı köşede olmak üzere iki minare daha mevcuttur. Bu minareler süs amacıyla yapılmıştır. Kesme taştan silindirik gövdeli tek şerefeli esas minare, avlunun doğu tarafında yer almakta olup 1932 yılında Mancelerden Hacı Ayşe Hanım tarafından yapıcı ustası Abdürrezzak Efedî'ye yaptırılmıştır. Minarenin kitabesi yazıldıktan sonra, Urfa'da yayınlanan bir gazetenin; "Arapça harflerle yazılmıştır, harf inkılabına aykırıdır" yayını üzerine zamanın emniyet müdürünün görevlendirdiği bir polis memuru tarafından keserle kazınarak silinmiştir. Gazetenin bu yayını üzerine Urfa'da ayrıca, Yusuf Paşa Camii avlusunun güney-doğu kapısının kitabesi de silinmiştir. Silinme işleminin başka kitabelere de uygulanmak istenmesi üzerine, halk arasında; bu yazıların devrimle bir ilgisinin olmadığı, bunların birer tarihi belge olduğu, silinmekle de tarihin silineceği konusunda tepkiler baş göstermiş, bunun üzerine emniyet müdürü silme işlemini durdurmak zorunda kalmıştır.¹

Mevlid-i Halil Camii minare kaidesinin kazınan kitabesinin metnini arşivinde saklayan Dr. Hazım Açısal, 1990'lı yılların başlarında metni Urfalı Hattat Mehmet Ali Caduk'a yazdırmış ve mermer bir levhaya kazıtarak eski yerine astırmıştır.²

Cami avlusunu çevreleyen revaklar ve avlu kapıları H.1371/M.1951 yılında halkın da yardımlarıyla Hacı Müslüm Hafız tarafından yaptırılmıştır.³

Mevlid-i Halil Camii cemaate dar gelmeye başlayınca, 1980'li yıllarda avlusunun batısındaki mezarlık biraz güneye, (eski caminin batısına) nakledilmiş, mezarlığın yerine bu günkü büyük cami inşa edilmiştir.

Bu büyük mezarlıktan başka cami avlusunun güneyinde küçük bir mezarlık daha bulunmaktadır. Her iki mezarlığa yeni gömü yapılmadığından şiir ve hat sanatı değeri olan çok sayıda şahide günümüze kadar gelebilmiştir.

Büyük Mezarlık: Bu mezarlıkta Mevlevî Şeyhi Hasan Dede, Şeyh Abdülfetah Efendi, Şeyh Muhammed Halid Efendi, Şeyh Mustafa, Sakıb Efendi, Mahmud Kâmil Efendi, Hacı Abdullah Efendi, Seyyid Ahmed Lami Efendi, Hacı Halil Efendi, Hacı İbrahim Efendi, Muhammed Salih Efendi, Güllüzade Osman Efendi, Mustafa Kamil Efendi, Vakkas Sabri Efendi ve Hacı Muhammed Reşid Hafız Efendi'nin mezarları ve Urfa eşrafından çeşitli şahısların mezarları yer almaktadır.⁴

Küçük Mezarlık: İçerisinde XIX. y.y. başlarında yaşamış mutasavvıf Dede Osman-ı Avni hazretlerinin mezarı bulunmaktadır. Ayrıca Urfalı âlim ve evliyadan Derviş Eyyub Efendi, Derviş Seyyid Eyyub Efendi, Derviş Halil Hafız, Dede İbrahim Efendi, Sofî Muhammed Efendi, Derviş Abdal Muhammed Efendi, Antepî Baba Mustafa Efendi ve Derviş Seyyid Hafız Süleyman Efendi'nin mezarları yer almaktadır.⁵

1 Bu bilgiler Urfalı şair Mehmet Hulûsi Kılıçarslan'dan (1905-1990) alınmıştır.

2 Mahmut Karakaş, s. 114.

3 Bu bilgi, Urfa folklorunun kaynak kişilerinden, mevlithan ve gazelhan Tenekeci Mahmut Güzelgöz'den (1919-1988) alınmıştır.

4 Mahmut Karakaş, *Şanlıurfa Evliya ve Âlimleri*, Şanlıurfa 1996, s. 12, 61, 70, 94, 126, 162, 188, 199, 219, 224, 235, 250, 282, 310, 311, 312, 322; *Şanlıurfa Mezar Taşları*, Şanlıurfa 1996, s. 126-146.

5 Mahmut Karakaş, s. 41, 42, 43, 55, 68, 69, 98, 112, 133, s. 123, 124, 125.

MİHRABA DİKEY İKİ SAHINLI TONOZLU CAMİLER

1. HİNDİSTANİ (HİNDİYE) TEKKESİ MESCİDİ

Hızanoğlu Camii doğusundadır. Avlu kapısı üzerindeki Arapça kitabeden H.953/M.1545 tarihinde inşa edildiği anlaşılan tekkenin bu tarihten kalma yapıları yıkılarak yerlerine 1870 tarihinde bir mescit ve 1922 tarihinde odalar inşa edilmiştir.

Hindiye Tekkesi Mescidi

148

Hindistan'dan gelen Müslümanlar için düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş olan tekkenin dikdörtgen avlusunun batısında, kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı mescid yer almaktadır. Mescidin ortasındaki kalın payeye mihrap önünde iki çapraz tonoz oturmakta, bunun arkasında çapraz ve beşik tonoz karışımı bir örtü yer almaktadır. Mihrap sade ve süslemesizdir. Minber yoktur. Mescidin doğuya bakan kitabesi H.1287/M.1870 tarihlidir.

Dikdörtgen avlunun güney yönünde çapraz tonozla örtülü üç oda, doğusunda çapraz tonozlu bir oda ve beşik tonozlu mutfak yer almaktadır. Doğudaki odanın kitabesi H.1342/M.1922 tarihlidir.

Özel şahıs mülkiyetinde olan ve halen ev olarak kullanılmakta olan bu tarihi yapı harap bir durumdadır.

2. KARA MUSA CAMİİ (MÜŞERREF MESCİDİ)

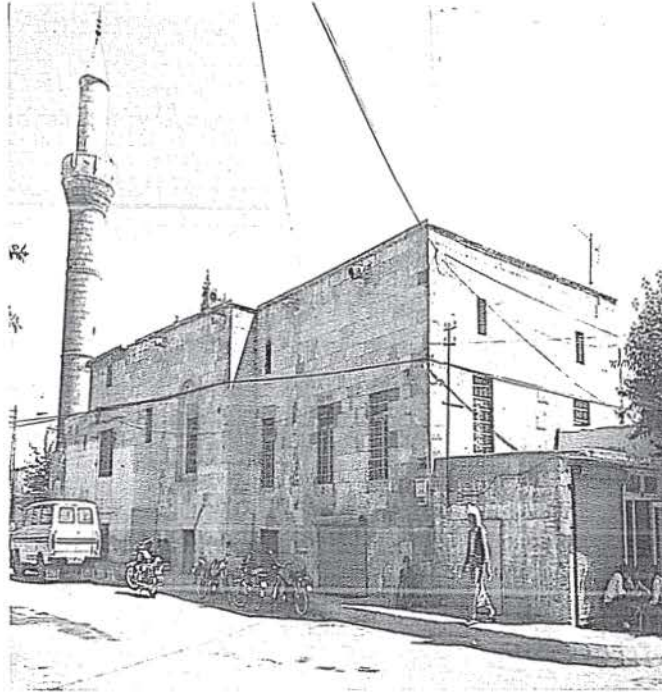
Bey Kapısı mahallesindedir. İnşa kitabesi yoktur. 1523 tahririnde "Mescid-i Müşârafe" adıyla geçmesi caminin 16. yüzyıl başlarında mevcut olduğunu göstermektedir. Hacı Ali Yusuf oğlu Kara Musa, H.959/M.1552 tarihinde hazırlattığı Vakfiyesinde camii kendisinin yaptırdığını belirtmiştir. Trablusşam şehrindeki Dergâh-ı Ali'nin Başkapıcısı Darendeli Mehmet Ağa'nın H.1164/M.1751 tarihli vakfiyesinde "Müşerref Mescidi" olarak geçmektedir.¹

Cami mekânının doğu duvarındaki payeye ters olarak yerleştirilmiş olan ve

1 Şanlıurfa Vakıflar Bölge Müdürlüğü arşivi.

Nesh-i Eyyûbî ile yazılmış kitabede, sadece bazı isimler ve sultan ismi okunabilmektedir. Ancak baş ve sondaki kelimeler okunamadığından bundan bir anlam çıkarılamamıştır. Bu kitabenin buradaki eski bir camiye mi ait olduğu, yoksa başka bir yerden mi getirilip buraya ters yerleştirildiği hususları açıklığa kavuşturulamamıştır.¹

Düzgün kesme taşlardan inşa edilmiş camideki mevcut kitabeler onarım devirlerine aittir. Bunlardan, önceleri cami iç mekânına giriş kapısı üzerinde yer alan, ancak son

Kara Musa Camii

yıllarda caminin önüne eklenen son cemaat yeri cephesine konulan kitabede, caminin H.1082/M.1671 yılında Muhammed oğlu Abdurrahman Çelebi tarafından onarıldığı belirtilmiştir. Caminin batı cephesindeki pencere altında yer alan kitabede ise H.1160/M.1747 tarihinde onarım gördüğü yazılıdır. Bunlardan başka, avlunun batı kapısı üzerindeki ve minare kaidesindeki kitabelerde, caminin H.1195/M.1780 tarihinde Firuz Bey tarafından tamir ettirildiği, avlunun güney kapısı üzerindeki kitabede aynı şahıs tarafından buraya su getirildiği yazılıdır.

Alt kısmındaki dükkânlar nedeniyle “Fevkani Camiler” grubuna giren Kara Musa Camii, mihraba dikey iki sahnın her birinin arka arkaya üçer çapraz tonozla örtülü olduğu bir plana sahiptir. Tonozlar ortada iki payeye, yanlarda duvarlara oturmaktadır. Bu plan miskinler camiinde mihraba paralel olarak uygulanmıştır. Üç gözlü son cemaat yeri çapraz tonozlarla örtülü olup, tonozlar önde iki payeye, yanlarda duvarlara oturmaktadır. Son cemaat yeri ön tarafına sonradan eklenen betonarme ikinci bir son cemaat yeri ile birlikte cami iç mekânına katılmıştır.

Yuvarlak nişli ve yonca kemerli taş mihrap sade ve süslemesizdir. Minber, kible duvarı önünden duvara paralel bir merdivenle çıkılan balkon şeklindedir.

Caminin kuzey batı köşesinde tek şerefeli, silindirik gövdeli kesme taş minare yer almaktadır. Minarenin orta kuşağında ters vaziyette sıralanmış kabartma palmetlerden oluşan bir bordür dolanmaktadır.

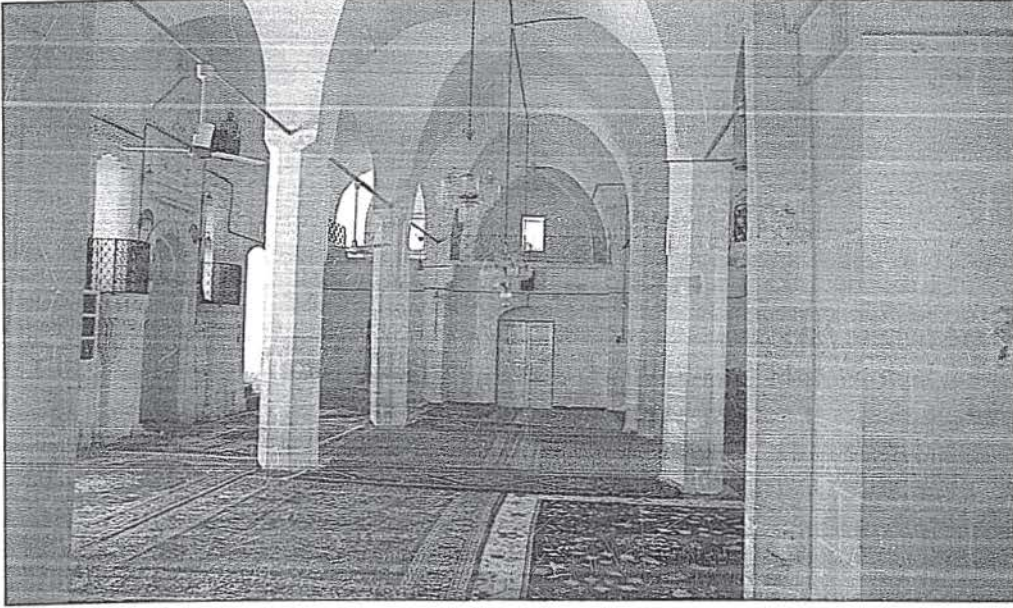

¹ Mahmut Karakaş, s. 94.

KİLİSEDEN ÇEVİRİLEN BAZİLİKAL PLANLI CAMİLER

1. CİRCİS PEYGAMBER CAMİİ

Kamberiye mahallesindedir. Beşinci yüzyılda bu kilisenin yerinde Piskopos Hiba tarafından yaptırılan “Şehit Sergius” kilisesi bulunmaktaydı. Daha sonraları bu kilise, St. Sergius ve St. Simeon adını aldı. Surların dışında bulunması nedeniyle şehri fethedemeyenlerin saldırılarına hedef olan bu kilise, 503 ve 580’de iki defa Persler tarafından yıkıldı. VIII. y.y.’da Abbasi Halifesi el-Mansur’un ve XI. y.y.’da Selçukluların şehri kuşatmaları sırasında zarar gördü. Bu kilise, aynı adı taşıyan ve Nimetullah Camii’nin yerinde bulunan St. Sergius Kilisesi ile karıştırılmamalıdır. Nimetullah Camii yerindeki St. Sergius Kilisesi, Rıdvaniye Camii yerindeki St. Thomas Kilisesi örneğine göre daha önce inşa edilmiştir.¹

Circis Peygamber Camii

St. Sergius- St. Simeon Kilisesi yıkılınca, yerine Mar George adında bir kilise inşa edildi. Segal tarafından 1971 yılında Circis Peygamber Camii’nde bulunarak Urfa Müzesi’ne getirilen Süryanice yazılı kitabe taşında; Yakubi Patriği Mar İgnatius’un 1558 yılında Urfa’ya gelerek Mar George (Circis) Kilisesi’nde Baptizmi yeniden canlandırdığı yazılıdır. Buradan kilisenin 1558 yılında mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

Zamanla harap olan bu yapının Sultan Abdülmecid Han (1839-1861) zamanında H.1260/M.1844 senesinde temelden itibaren yeniden inşa edildiği, cami mekânının doğu kesiminde yer alan payelerdeki Süryanice ve Arapça kitabelerden anlaşılmaktadır.

1924 yılında Süryanilerin Urfa’dan ayrılmasından sonra uzun süre boş kalan yapının H.1385/M.1965 tarihinde Muhammed Çarhoğlu adında bir hayırsever

¹ J. B. Segal, s. 183, 184, 263.

tarafından restore edilerek Circis Peygamber Camii'ne dönüştürüldüğü, cami iç mekânına giriş kapısı yanındaki mermer kitabede yazılıdır. Camiye dönüştürme sırasında yapının orijinal planında bazı değişiklikler yapılmıştır. Bir Hıristiyan Azizi olan Mar George (Corc)'u Urfalılar "Circis Peygamber" olarak tanıdıklarından camiye bu isim verilmiştir.

Yapı, apsise dikey üç nefli bazilikal bir plan gösterir. Nefler sekizgen üçer paye ile birbirinden ayrılmıştır. Doğudaki kitabeli iki payenin alt kısmı dikdörtgen şeklindedir. Her nef doğu-batı istikametinde dörder çapraz tonozla örtülüdür. Camiye dönüştürme sırasında apsis nişi düz duvar şeklinde örülerek buraya iki pencere açılmıştır.

Camiye dönüştürme işlemi sırasında güney duvarın ortasına mihrap ve mihrabın iki yanına duvar içerisinden merdivenle çıkılan, balkon şeklinde simetrik birer minber yapılmıştır. Bunlardan doğuda olanı vaaz amaçlıdır. Simetrik iki minber şekli, Eski Ömeriye Camiinde ve Hüseyiniye mescidinde görülmektedir.

Caminin kuzey cephesindeki çapraz tonozla örtülü üç gözlü son cemaat yeri ve son cemaat yerinin batı köşesindeki minare camiye dönüştürme sırasında yapıya eklenmiştir.

Yapının batısında, üç çapraz tonozla örtülü dış narthex bulunur. Narthex, kuzeyde dört adet kalın payeye oturur. Narthex'in kuzeydeki çapraz tonozuna, camiye çevrilme sırasında bir çapraz tonoz eklenmiş ve buradan cami avlusuna bir kapı açılmıştır. Narthex'in güneye açık olması gereken kemeri de yine camiye dönüştürme sırasında duvarla örülmüş ve bu duvara mihrap nişi açılmıştır.

Narthex'in önüne (batısına), ikinci bir narthex izlenimini veren ve ilk bakışta yapının orijinalinde varmış gibi algılanan üç tonozlu bir bölüm eklenmiştir. Ancak, mimari izler dikkatle incelendiğinde, bu bölümün yapının camiye dönüştürülmesi sırasında yapıldığı anlaşılmaktadır. Daha sonra bu bölüm de beton tabliye ile batıya doğru daha da uzatılmıştır.

Kiliseye esas giriş, narthex'teki kapıdan olmaktadır. Bu kapının iki yanı ve kemeri siyah-beyaz taşların alması sıralanması ile örülmüştür. Kapının kuzeyinde, sonradan kazınarak silindiği anlaşılan bir kitabe taşı bulunmaktadır. Süryaniye olan bu kitabe, yapının camiye dönüştürülmesi sırasında silinmiş olmalıdır. Narthex'in üzerinde gynakaion (kadınlar mahfili) bulunur. Buraya çıkış cami içerisinden, güney-batı ve kuzey-batı köşelerdeki duvarda yer alan merdivenlerdir.

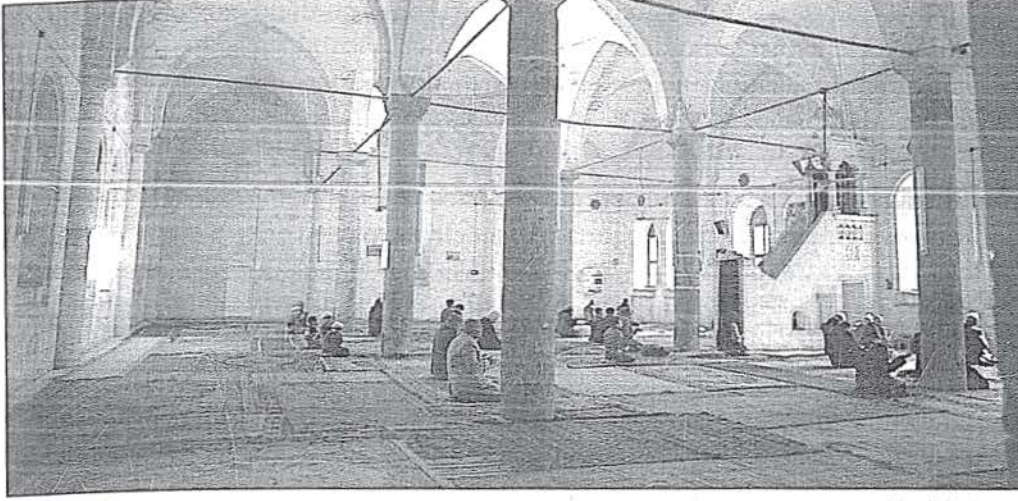
2. FIRFIRLI CAMİİ

Vali Fuat Bey caddesindedir. Halk arasında "Fırfırlı Kilise" olarak anılan yapı, Ermeni Protestan kilisesi olup Oniki Havari Kilisesi olarak da bilinmektedir.¹ Kitabesi bulunmadığından inşa tarihi bilinmemektedir. XVIII. yüzyıl başlarına ait olduğu tahmin edilmektedir. Yapıya "Fırfırlı" adı, 1900 yılı başlarında üzerinde yer alan rüzgârgülü (fıfır) nedeniyle verilmiştir.

1920 yılında Ermenilerin Urfa'dan ayrılmasından sonra bir süre cezaevi olarak kullanılan yapı, 1965 yılında camiye dönüştürülmüştür.

1 J. B. Segal, s. 239, 263.

Fırınlı Camii

Yapı apside dikey üç nefli bazilikal planlıdır. Orta nef doğu batı yönünde sıralanan eş değerde dört adet tromplu kubbe, yan nefler eşdeğerde dörder çapraz tonozla örtülüdür. Yan neflere göre daha geniş tutulan orta nefin girişten itibaren üçüncü kubbesinin kasnağı 24 adet pencerelidir. Yapıdaki kubbe ve tonozlar ortada; her nefte üçer olmak üzere altı adet bazalt sütuna, yanlarda; kesme taştan yapılmış duvara bitişik yarım sütunlara oturmaktadır. Yarım sütunlar dış cephelerde de birer dekorasyon unsuru olarak yer almışlardır.

Apsis, camiye dönüştürme sırasında duvarla örülerek pencereye dönüştürülmüştür. Apsis ve iki yanında yer alan pastoforion hücreleri, dışarıdan çıkıntı halindedir. Batıdaki giriş kapısı, içeriden yarım kubbeli, dış cepheden sivri kemerli olup pembe mermerden yapılmıştır. Kapının üzerinde Dabbakhane Camii'ndeki mükebbireyi andırır biçimde üç cepheli ve üç pencereci balkon bulunur. Bu mekânın, evlendirme törenlerinde gelin ve damat tarafından kullanıldığı söylenmektedir.

Urfa'daki diğer kiliselerde görülen narthex ve gynakaion bölümleri bu yapıda yoktur. Taş süsleme bakımından zengin olan yapının bilhassa batı cephesindeki ve köşe kulelerindeki güzel taş işçiliği dikkat çekicidir.

Kilise, camiye dönüştürülürken güney pencerelerinden biri mihrap haline getirilmiş ve güney duvarın ortasında bulunan yarım sütunun önüne taş minber yapılmıştır. Mihrap üzerinde yer alan kitabedeki H.1376/M.1956 tarihi, kilisenin camiye çevrilme tarihidir. Yapı camiye çevrilmeden önce bir müddet cezaevi olarak kullanılmıştır. Bahçenin güneyinde, kilisenin müştemilatından olan ve son yıllarda Vakıflar Müdürlüğü'nce restore ettirilen bir ev bulunmaktadır.

3. SELAHADDİN EYYÛBİ CAMİİ

Vali Fuat caddesindedir. Daha önce yerinde M.S. 457 yıllarında Piskopos Nona tarafından yaptırılan ve Adalet Sarayı olarak da kullanılan, kırmızı renkteki 32 adet mermer sütunuyla ünlü Babtist St. John kilisesi bulunmaktaydı.¹ Zamanla harap olan bu kilisenin yerine 1851 yılında Roman mimarisi tarzında bugünkü

¹ J. B. Segal, s. 122, 183, 184, 263.

Selahattin Eyyûbi Camii

yapının temelden inşa edildiği, kuzey avludaki eyvanda yer alan ve sonradan Urfa Müzesi'ne götürülmüş olan Ermenice kitabenin okunabilen kısımlarından anlaşılmaktadır.

Surp Astvadzadzin (Azize Meryem Ana) Katedrali ve Ermeni Apostolik Kilisesi olarak tanınan yapı 1920 yılında Ermenilerin Urfa'dan ayrılmasından sonra, 1930'lu yıllarda Sanatlar Ocağı olarak kullanılmıştır. Daha sonra şehre elektrik sağlayan jeneratörlerin çalıştığı elektrik santrali olarak uzun yıllar hizmet vermiş; 1970 yıllarında yeni elektrik santralinin yapılmasıyla boşaltılmıştır. 1990 yılına kadar boş ve kaderine terk edilmiş bir durumda gelen yapı restore edilerek 1992 yılında Selahaddin Eyyubi Camii adıyla ibadete açılmıştır. Restorasyon sırasında yapının orijinal planının korunmasına özen gösterilmiştir. Ancak bu sırada batı cephedeki balkonun üzerindeki üçgen alınlık içerisine Osmanlıca olarak yazılmış "Sanatlar Ocağı" ibaresi kazınarak silinmiş, orta apsisin iki yanındaki yarım sütunların başlıklarına işlenmiş haç taşıyan melek ve kuş figürleri sıvanmıştır.

Yapı doğu-batı yönünde apside dikey üç nefli bazilikal planlıdır. Nefler normal Helenistik bazilikalarda olduğu gibi sütunlar ile birbirinden ayrılır. Her nef boydan boya beşik tonozla örtülü olup düz damlıdır. Orta nef, yan neflerden daha geniş ve yüksektir.

İstiridye şeklindeki dilimli yarım kubbeli orta apsis, yan apsislere beşik tonozlu koridorlarla bağlanmıştır. Apsisler dışarıdan çıkıntılı olmayıp Suriye bazilikalarında olduğu gibi düz duvar halindedir. Yan apsislere bitişik olarak pastoforion hücreleri yer almaktadır. Yapının doğu ve batı kesimindeki bahçe kapılarının yanında yer alan bu hücrelerin karşısından çıkan merdivenli dehliz, pencerelerin üzerindeki taş konsollara oturan ve binanın iki yan duvarı ile iç narthex'in önünü dolaşan ahşap galeriye çıkmaktadır. Galerinin ahşap kısımları yıkılmış olup üzerine oturduğu duvara bağlı konsollar durmaktadır.

Yapının dış cephesi girişindeki yedi gözlü dış narthex'in her güzü çapraz tonozlarla örtülüdür. Tonozlar, yanlarda payelere, ortada iki sütuna oturmaktadır. İç narthex'in sağında ve solundaki kapılar yan bahçelere açılmaktadır. Her iki narthex'in üzerini örten gynakaion (kadınlar mahfili) kısmından binanın batı cephesine bir balkon taşmaktadır.

Yan neflerdeki pencerelerin pahlarındaki birbirine dolanmış ejder kabartmaları, orta apsisin iki yanındaki yarım sütunların başlıklarına işlenmiş haç taşıyan melek figürleri, kuş figürleri (camiye dönüştürme esnasında sıvanmıştır) ve batı cephesi orta kemerindeki palmet süslemeleri dışında yapıda süsleme bulunmamaktadır. Gövdeleri onbeş düğümünden oluşan ejderlerin ağızları açık ve karşılıklı olarak birbirine çakışır vaziyettedir. Dudak ve diller birbirine yapışık olup gözler badem biçiminde, kulaklar boynuz şeklindedir. Bu ejderlerin benzerleri 1726 tarihli Rıdvaniye Camii harim portalı pahlarında yılanbaşı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yapının batı cephesinin değişiklik geçirdiği, bu cephenin önünden geçen ve 1924 yılında Vali Fuat Bey tarafından açılan yolun yerinde kiliseye ait mezarlığın bulunduğu, yapının çatı ile örtülü olduğu eski fotoğraflardan anlaşılmaktadır.¹

Kilisenin kuzey avlusunun kuzey kenarı boyunca, ortada eyvan ve yanlarda odalar olmak üzere iki katlı bir yapı uzamaktadır. İkinci kattaki eyvan ortasından bir sütunla iki göze bölünmüştür. Ayrıca iki katlı bu yapının doğusuna bitişik olarak zemin katta bir eyvan bulunmaktadır. Bu eyvan camiye çevrilme işlemi sırasında abdest alma mekânı olarak düzenlenmiştir. Eyvanın doğuya bakan ve iki renkli taşların alması sıralanmasından oluşmuş kapısı, camiye dönüştürme sırasında sökülerek kuzey avlunun batısına yapılan kapıya monte edilmiştir. Bu kapı, Rıdvaniye camii avlu portalinin tekrarıdır. Alınlığın ortasındaki bitkisel süslemeden başlayıp portal kemerini aşarak yanlara açılan alması sıralanmış iki renkli taşlar bir merkezden yayılan ışık görünümü vermiştir. Kapının yuvarlak kemeri, Rıdvaniye Camii avlu portalinde olduğu gibi beyaz ve kahverengi mermerden oluşan palmetlerin alması sıralanmasından meydana gelmiştir. Kapının iki yanındaki köşe sütunçelerinin başlıkları kabartma palmet süslemelidir.

Eyvanın kuzey duvarında bulunan 8 satırlık Ermenice kitabe de, camiye çevrilme işlemi sırasında yerinden sökülerek Urfa Müzesi'ne kaldırılmıştır. Büyük bir kısmı kırık olan kitabeden, zemin kattaki bu yapıların 1851 yılında yeniden temelden inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Avlunun doğu kenarına camiye dönüştürme sırasında kesme taşlardan imam-hatip odaları inşa edilmiştir.

Yapı, uzun yıllar elektrik santrali olarak kullanıldığından harap duruma gelmiş, uzun süre boş ve harap bir durumda kaderine terk edilmiş, 1994 yılında camiye çevrilme esnasında iyi bir restorasyondan geçirilerek kültür tarihimize kazandırılmıştır.

MAĞARA MESCİTLER

Urfa'da kayaya oyulmuş üç adet mağara mescit bulunmaktadır. Şehir yakınındaki dağlarda, tarikatların yüzyıllardan beri bir nevi tekke olarak kullandıkları

1 A. Cihat Kürkcüoğlu, *Yıldız Albümlerinde Urfa*, (Metin Düzeltilmeleri ve İngilizce Çeviri: Zuhale Karahan Kara), 2009, s. 62.

mağaraların yanında yer alan bu mescitler kible duvarına oyulmuş sade bir mihraptan ibarettir. Bu mescitler hem namaz, hem derslik, hem de zikir amaçlı kullanılmış, çevresindeki mağaralar ise tarikat mensuplarının konaklamasına tahsis edilmiştir.

Dağlardaki mağaraları ibadet amaçlı kullanma geleneği 4.-5. yüzyıl Hıristiyan Urfa'sında da görülüyordu. O dönemde putperestlerin baskısından kaçan rahipler, şehir yakınındaki dağlarda yer alan Deyr Yakub ve Çardak, şehre uzak Tektek dağlarındaki Kasrû'l-Benat, Senemağara, Çatalat ve merkeze bağlı Keşişlik'teki manastırlarda inzivaya çekiliyorlardı. Şehirden uzak bu tepeler dindar ve bilgili rahiplerle dolu idi. Ekmek ve et yemeyen, şarap içmeyen, sadece ot ile beslenen bu insanlar günlerini oruçla, sabahlara kadar uyanık kalıp ibadet ederek geçiriyorlardı.¹

1. BEŞ MAĞARA MESCİDİ

Şanlıurfa-Gaziantep karayolunun beşinci kilometresinde, yolun sağındaki tepede "Beş Mağara" olarak adlandırılan mevkideki mağaralar yüzyıllardan beri Rûfai Tarikatı mensupları tarafından ikamet ve zikir amaçlı, en büyük mağara ise kayaya oyulmuş mihrabı ile mescit olarak kullanılmıştır.

Rufai tarikatının Sayyadı kolunun İzzeddin şubesinin bilinen en eski şeyhi Seyyid Abdullah Sayyad Efendi'dir. Kendisi vefat edince yerine Naim Dede Ramazan Efendi geçmiştir. Onun da halifesi Süleyman Zeki Efendi'dir. Naim Dede Ramazan Efendi ve Süleyman Zeki Efendi aslen Urfalı olup Diyarbakır'a ikamet etmişlerdir. Süleyman Zeki Efendi'nin Urfa'daki Halifesi de Mustafa Nuri Baba'dır. Urfa'da Arabikâtibizadelerden Muhammed Efendi'nin oğlu olan Nuri Baba, Beş Mağara'yı müritleriyle yıllarca kullanmıştır. 1 Aralık 1951 tarihinde vefat edince yerine iki halife bırakmıştır. Bunlardan biri Urfa'da Yusuf Halife (Yusuf Yoltaş), diğeri Gaziantep'te ikamet eden, ancak Urfalı olan Mahmut Halife (Mahmut Küçük)'dir.² Her iki halife de vefat etmiştir.

2. DEDE'NİN SARNICI MAĞARA MESCİDİ

Bu mağara mescit, şehir merkezinin güney batısındaki dağlık alanda, Ağaçalı Mağara, Kanlı Mağara, Dip Karlık gibi antik taş ocaklarının, karlıkların ve sarnıçların yer aldığı bölgededir. Urfa halkı tarafından yüzyıllardan beri mesire yeri olarak kullanılan bu bölgede "Dede'nin Sarnıcı" olarak isimlendirilen mağaralar, Kadiri tarikatı Şeyhi Dede Osman Avni hazretleri ve müritleri tarafından ders ve ibadet amaçlı kullanılıyordu. Bu mağaralar ve bunlardan mescit olarak kullanılan en büyüğü günümüze ulaşmış durumdadır. Mağara mescidin mihrabı kayaya oyulmuş olup sade ve süslemesizdir.

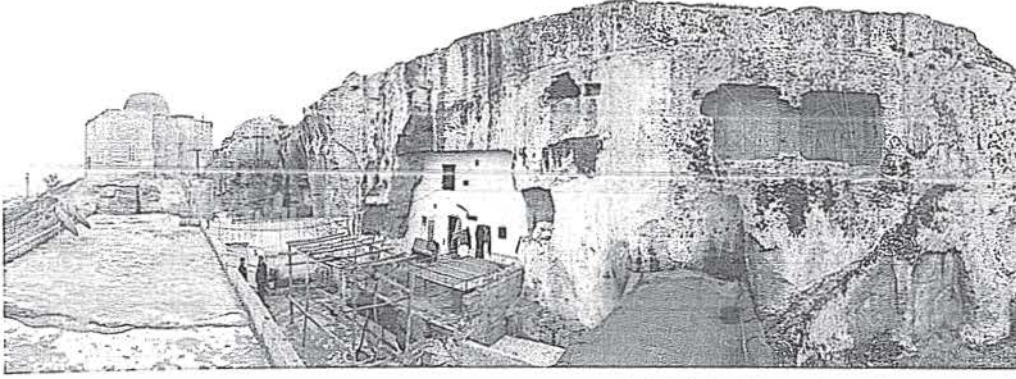
Peygamber soyundan gelen Dede Osman Avni Efendi'nin babası Seyyid Abdal Muhammed Baba da Kadiri şeyhidir. Mevlid-i Halil Camii'nde oturan Dede Osman Avni 1883 senesinin Kasım ayında vefat edince buradaki hazireye defnedilmiştir. Kendisine ait tesbih, cübbe ve bazı eşyaları ile tarikat sancağı Mevlid-i Halil Camiinde, İbrahim Peygamber'in doğduğuna inanılan mağaranın girişindeki odada muhafaza edilmektedir.³

1 Judah Benzion Segal (Çev: Ahmet Arslan), *Edessa (Urfa) Kutsal Şehir*, İstanbul 2002, s. 155.

2 Mahmut Karakaş, *Şanlıurfa Evliya ve Âlimleri*, Şanlıurfa 1996, s. 110-11.

3 Mahmut Karakaş, s. 112, 113.

Şeyh Mes'ud Zaviyesi ve Mağara Mescidi

3. ŞEYH MES'UD ZAVİYESİ MAĞARA MESCİDİ

Şeyh Mes'ud Zaviyesi'nin güney batısında, doğu-batı yönünde uzayan kaya yamacının kuzeye bakan cephesinde Zaviye'nin öğrenci odaları ve kayaya oyulmuş bir de mağara mescit bulunmaktadır. Mihrap boyunca dikdörtgen planlı olan mescidin mihrabı kayaya oyulmuş, köşelerine kayadan oyma sütunçeler yapılmıştır.

Mescidin doğu duvarındaki kemerli nişin buradaki eski bir kaya mezarının arkosoliumu olduğu ve Şeyh Mes'ud döneminde burasının genişletilerek mescide dönüştürüldüğü tahmin edilmektedir. Bu nişin güney yukarısında Selçuklu çiçekli kûfisi ile yazılmış üç satırlık bir yazı bulunmaktadır. Ayrıca bunun aşağısında "Allah" yazısına başlanılmış, ancak çizgi halinde bırakılarak tamamlanmamıştır.

Mescidin düz tavanında, ip asılmasına yarayan kayaya oyulmuş yedi adet delik bulunmaktadır. Mescitte sabahlara kadar ders çalışan ya da zikir yapan öğrenciler bu deliklere geçirilen ipleri boyunlarına bağlıyorlar, uykuları gelip boyunları düştüğünde boğulur gibi olduklarından hemen uyanıp çalışmalarına devam ediyorlardı.¹

Daha geç dönemlerde, mescidin ön cephesinin taş ocakçıları tarafından tıraşlanarak taş alındığı ve böylece mescidin daraldığı anlaşılmaktadır. Aynı traşlama doğu batı yönünde uzayan kaya yamacına da uygulanmış ve buradaki -bazıları mihraplı- öğrenci hücreleri de tahrip olmuştur.

¹ Bu bilgi, araştırmacı-yazar Mahmut Karakaş'tan alınmıştır.

VII. MEDRESELER

MEHMET MEMİŞ*

Zengin bir tarihî dokuya sahip olan Şanlıurfa'da diğer mimari eserler yanında, geçmişte bölgedeki eğitim hizmetlerinin temel taşları olan birçok medrese de inşa edilmiştir. Muhtelif kaynaklardan edinilen bilgiler çerçevesinde, Şanlıurfa'da inşa edildiği bilinen yirmi bir medreseden ancak sekiz tanesi (bazıları kısmen) zamanın tahribatına dayanarak günümüze kadar ulaşabilmiş, geri kalanlar ise bir kısmının yeri dahi belli olmayacak şekilde yok olmuştur.

XVII. yüzyıl ortalarında (1056/1646) Urfa'yı gezen Evliyâ Çelebi, buradaki Kızılçâmi, Fîrûz Bey ve Sultan Hasan medreseleri ile üç adet dâru'l-kurrâ ve dâru'l-hadîsin varlığından söz etmektedir.¹ Urfa şehir merkezinde, 1284 (1867) tarihinde bir, 1300 (1883) tarihinde ondört medresenin mevcut olduğu,² 1306 (1889) basım tarihli *Kâmusü'l-a'lâm*'da da, o tarihte kazalar dâhil Urfa'da yirmi dört medrese bulunduğu belirtilmektedir.³ 1308 (1890) ilâ 1326 (1908) yılları arasında yayınlanmış olan Halep Vilâyeti salnâmelerinde bu sayı, "medrese-kütüphâne" adı altında onbir adet olarak verilmiştir.⁴

1317 (1899), 1319 (1901) ve 1321 (1903) tarihli Maarif Nazâreti salnâmelerine göre bu yıllarda Urfa'da, Rızvâniye, Rahîmiye, Sâkıbiye,⁵ İbrâhimiye, İhlâsiye, Rızâiye, Süleymâniye ve Şa'bâniye adları altında sekiz adet medresenin faal durumda olduğu anlaşılmaktadır.⁶ Bu medreselerden Rızvâniye, İbrâhimiye (Dabbağhâne) ve Süleymâniye medreseleri hâlen mevcuttur. Bunlardan başka, bugün Şanlıurfa'da kısmen de olsa ayakta kalan Eyyûbî, Halîlü'r-Rahman, Abbâsiye, Nakibzâde ve Şehbenderiye medreseleri bulunmaktadır. Ancak salnâmelerde adı geçen Rahîmiye, Sâkıbiye, İhlâsiye, Rızâiye ve Şa'bâniye medreseleri günümüze kadar gelememişlerdir. Bahsedilenlerin dışında, bugün mevcut olmayıp çeşitli

157

* Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

1 Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul 1314, III, 152.

2 "Urfa". *Yurt Ansiklopedisi*, İstanbul 1982, X, 7377.

3 Şemseddin Sâmî, *Kâmusü'l-A'lâm*, İstanbul 1306, II, 1074.

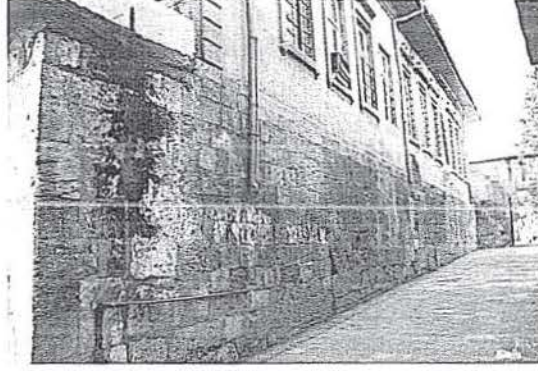
4 *Salnâme- Vilâyet-i Haleb*, yıl: 1308, s. 236; yıl: 1309, s. 165; yıl: 1310, s. 255; yıl: 1313, s. 280; yıl: 1314, s. 265; yıl: 1315, s. 270; yıl: 1316, s. 278; yıl: 1317, s. 295; yıl: 1319, s. 325; yıl: 1322, s. 299. yıl: 1324, s. 410; yıl: 1326, s. 404.

5 1317 yılı Maarif Nazâreti Salnâmesi'nde, diğerleri aynen kaydedilmekle beraber, Sâkıbiye Medresesi'nin adı geçmemektedir. Aynı yerde zikredilen Halîlü'r-Rahman Medresesi'de Rızvâniye Medresesi olmalıdır. (Bk. *Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiyye*, 1317, s. 1120-1123).

6 *Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiyye*, yıl: 1317, s. 1120-1123; yıl: 1319, s. 540, 541; yıl: 1321, s. 464.

olup 587 (1191) tarihini ifade etmektedir.

Ulu Câmî vakıflarına ait, 786 (1384) tarihli Hasan b. Alâüddin'in Arapça vakfiye (مدرسة او ميصنة) sinde, Ulu Câmî'nin doğu tarafında "Medrese-i Omisa" adında bir medresenin bulunduğu belirtilmektedir ki¹ bu isim, medresenin o zamanki bir başka adı olmalıdır. Yine Hasan bin Alâüddin'e âit 786 (1384) tarihli bir başka vakfiyedeki: "Ruhâ şehrinde Câmî-i Kebîr'in şark tarafında bir sıra üzerinde onbir dükkânın tamâmı olup kible taraftan... şimal taraftan mezkur câmîe giden yol, batı taraftan mezkur câmîe mücâvir bulunan medrese ile mahduttur"² şeklindeki ifadelerden, Câmî-i Kebîr'e bitişik bir medresenin mevcûdiyeti ve bu medresenin, bugün Yıldız Meydanı adıyla bilinen doğu tarafındaki yol üzerinde, Ulu Câmî vakfına âit dükkânların bulunduğu anlaşılmaktadır.

Selahaddin Eyyubi Medresesi

Evliyâ Çelebi'nin "Kızıl Câmî Medresesi" diye bahsettiği³ Eyyübî Medresesi'nin açık avlulu, eyvanlı medreseler tipinde olduğu düşünülmektedir. Ulu Câmî'nin bir parçası gibi inşa edilmekle beraber, ona bağlı olmadan çalışabilecek şekilde düzenlenmiştir.

Mevcut kalıntılarında anlaşıldığına göre, beyaz renkli kesme taş kullanılarak inşa edilmiş olan medreseden günümüze, 24.00 metre boyunda, 0.85 metre kalınlığında ve 2.00 metre kadar yüksekliğindeki kuzey duvarı ile bu duvar üzerinde bulunan inşa kitâbesi ulaşabilmiştir. Güney cephede de yer yer, kuzey cephedekine benzer kısımların bulunması, batı tarafı Ulu Câmî'ye bitişik olan bugünkü Nakibzâde İbrâhim Medresesi'nin, yerleşim alanı olarak eski Eyyübî Medresesi'nin sınırları dâhilinde bulunduğunu göstermektedir. Ancak mevcut kalıntılar Salahaddin Eyyübî Medresesi'nin orijinal yapısı hakkında yeteri kadar fikir vermemektedir.

2. HALÎLU'R-RAHMAN MEDRESESİ

Balıkli Göl adıyla da bilinen Halîlu'r-Rahman Gölü'nün batı tarafında, Halîlu'r-Rahman Külliyesi'nin bir parçası durumunda olan bu medrese hâlen sağlam olup, eyvan kısmı bayanlar mescidi olarak, diğer bâzı odaları da din görevlileri tarafından kul-

Halîlu'r-Rahman Medresesi

1 VGM, Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 608/2, s. 290; Tercümesi, Defter No: 1767, s. 360.

2 A.g. arşiv. Defter No: 608, s. 292; Tercümesi: Defter No: 1767, s. 368.

3 Evliyâ Çelebi, III, s. 152.

lanılmaktadır.

Halîlu'r-Rahman Medresesi'nin inşâ kitâbesi mevcut olmadığı gibi, inşâ tarihini ve yaptıranı belirten kesin bir bilgiye de ulaşılammıştır. Bâzı kaynaklarda, 1288 (1871-1872) yılında Urfa Evkaf Müdürü Mustafa Efendi tarafından câminin restorasyonu sırasında yaptırıldığı belirtilmekte ise de,¹ kuzeydeki kubbeli odanın kible tarafındaki kapısı üzerinde bulunan tamir kitâbesinden, bu tarihin medresenin Sultan Abdülazîz zamanında tamir edildiği tarih olduğu anlaşılmaktadır. Metni Urfalı Şâir Sâbir (1819-1893) tarafından yazılan kitâbenin son mısrasında, ebced hesâbıyla hicrî 1288 (1871-1872) tarihi düşürülmüştür. Kitâbenin muhtevâsından, Sultan Abdülazîz zamanında harâbe olmaya yüz tutmuş olan bu medresenin, Deriş Ali Paşa tarafından, Evkaf Müdürü Mustafa Efendi'nin de delâletiyle restore ettirildiği anlaşılmaktadır.

Evlîyâ Çelebi, *Seyahatnâme*'sinde 1056 (1646) tarihinde Urfa'ya yaptığı seyahatten bahsederken buradan, "...tekyelerinden birincisi *Âsitâne-i Hazreti İbrâhim Halîl'dir. Derûn-u kal'ada zeyl-i iç hisarda Me'mûn Halîfe binâsıdır ki... müteaddid kâaları (salonları) ve hücreleri, kilar ve matbahu ve gûnâ gûn misâfir hâneleri vardır...*" diyerek söz etmektedir ki, bu yapıların Halîlu'r-Rahman Külliyesi'nin yerinde olduğu düşünülmektedir. Yine Evliyâ Çelebi'nin "*Halîlu'r-Rahman Mektebi*" diye bahsettiği yer de bu medrese olmalıdır.² Meşhur dîvan şâiri Nâbî'nin (1642-1712) gençlik yıllarında Halîlu'r-Rahman Medresesi'nde Arapça, Farsça, aruz, beyan ve bedî' ilimlerini öğrendiği belirtilmektedir.³ Bu durumda medresenin, Evliyâ Çelebi'nin bahsettiği 1056 (1646) tarihinde mevcut olması gerekir. Kânûnî Sultan Süleyman devrinde -948/1541 yılında- bu kompleksin yeniden düzenlendiği⁴ bilinmektedir ki medresenin de bu tarihte yapılmış olması muhtemeldir.

Halîlu'r-Rahman Medresesi'nin son müderrislerinden Hacı Mustafa Hâfız Efendi, (ö.1326/1908)⁵ sâhib olduğu evini, kitaplarını ve çeşitli eşyâlarını vakfederek bu medrese için 250 adet kadar kitaptan oluşan bir kütüphâne tesis etmiştir. Urfa şer'î mahkeme sicillerinin 557 numaralı kaydında bulunan 25 Ramazan 1312 (23 Mart 1895) tarihli bir belgeden bu kütüphanenin kuruluş tarihi de anlaşılmaktadır.⁶ 1326 (1908) tarihli *Haleb Vilâyeti Salnâmesi*'nde ise, Halîlu'r-Rahman Kütübhânesi'nde 150 adet kitab bulunduğu belirtilmektedir.⁷ Medresenin özellikle kütüphâne olarak belirlenmiş bir bölümü bulunmamaktadır. Muhtemelen bu kitaplar dersâne

1 E. Honigmann, "Urfa", İA, c, XIII, s. 56; "Urfa", Yurt Ansiklopedisi, X, s. 7444; Mehmet A. Maraş, Peygamberler Şehri Şanlıurfa, Ankara 1986, s. 23; Mehmet Alper, Urfa'nın Mekânsal Yapısı Türk İslam Mîmârisindeki Yeri ve Önemi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1987, s. 56.

2 Evliyâ Çelebi, III, s. 153, 154.

3 Bedri Alpay, Şanlıurfa Şâirleri, Şanlıurfa 1986, s. 146.

4 Mahmut Karakaş, Cumhuriyet Öncesi Şanlıurfada Kültür ve Eğitim, Ankara 1995, s. 74. Kânûnî Sultan Süleyman, Urfa'daki Halîlu'r-Rahman Zâviyesi için vakıflarda bulunmuş, evâsıt-ı Şa'bân 948 (1-10 Aralık 1541) târihli bir de vakfiye hazırlamıştır. (İbrâhim Ateş, Kânûnî Sultan Süleyman Han'ın Su Vakfiyesi, Ankara 1987, s. 7).

5 Mahmut Karakaş, a.g.e. s. 127.

6 *Urfa Şer'î Mahkeme Sicilleri*, No: 557.

7 *Salnâme-i Vilâyet-i Haleb*, yıl 1326, s. 397.

içindeki dolaplarda muhafaza edilmiş olmalıdır.

Halîlu'r-Rahman Gölü'nün kenarında, "L" şeklinde bir planla, kesme taşlardan inşa edilmiş olan medresenin, güney cephesi câmiden itibâren 22.00, batı cephesi de 31.50 metre uzunluğundadır. Kuzeydeki kubbeli oda dışında kalan kısımları tonoz örtülü olan medresenin bütün birimleri, avlusu konumundaki Halîlu'r-Rahman Gölü'ne nâzır olup, medresenin bu konumu, ona farklı bir görünüm kazandırmıştır.

Medresenin Halîlu'r-Rahman Câmisi'ne bitişik büyük eyvanı, zeminde câmi ve göl seviyesindedir. Kuzey tarafındaki açık kısmı sonradan kapatılarak, câmiin "Ağ balık" denen ziyâret bölümünden yeni bir kapı açılmak sûretiyle burası bayanlar için mescit haline getirilmiştir. 6.15 x 6.80 metre ebadındaki beşik tonozlu eyvanın güneyinde sivri kemerli mihrap nişi, bunun üst tarafında da basık kemerli bir pencere yer almaktadır.

Medresenin diğer kısımları (dershâne ve odalar) câmi ve eyvan seviyesinden yaklaşık 2.00 metre kadar yüksekte olup, buralara büyük oda (dershâne) önündeki merdivenle çıkılmaktadır. Medrese odalarının önlerinde, üçü güneyde, altısı batı tarafta bulunan, yuvarlak kemerli dokuz gözlü revak dizisi yer alır. Revak önleri kesme taştan yapılmış parmaklıklarla çevrilidir. Güneydeki müderris odası ve dershânedan başka batı tarafında da beş oda bulunmaktadır. Güney kuzey yönünde 18.00 metre cephesi bulunan, dikdörtgen planlı, ocaklı ve beşik tonoz örtülü bu beş oda, birer kapı ve birer pencereyle revaklara açılmaktadır. Eyvana bitişik olan, 6.00 x 4.00 metre ebadındaki büyük oda medresenin dershânesidir. Güneyde dört, kuzeyde ise dört büyük ve hemen üstünde bulunan dört küçük pencere ile aydınlatılmış olan dershânenin, kuzey batısındaki kapısı üzerinde bir kitâbe mevcuttur.

Müderris odası olduğu tahmin edilen güneydeki ikinci oda çapraz tonozla örtülüdür. Birer kapısı ve birer penceresiyle hem kuzeye, hücreler tarafına, hem de güneyden dışarıya açılmaktadır. Bu odanın önünden beşik tonozlu bir koridorla geçilen ve daha evvel tuvaletlerle abdest alma yerlerinin bulunduğu, güney kuzey yönünde dikdörtgen plânlı kısmın bazı değişimler geçirdiği anlaşılmaktadır. XIX. yüzyıl sonlarında çekilmiş eski bir resminde batı tarafa doğru çıkıntılı olarak görülen bu kısım şimdi batıdaki odaların cephesiyle aynı hizâdadır.

Medresenin kuzey kanadında, eyvanın karşısında, câmi ve eyvan seviyesinde, içerisinde Balıklı Göl'ün suyu bulunan kubbeli ve beşik tonozlu büyük bir oda mevcuttur. Buranın abdest alma yeri olduğu düşünülmektedir. Göle bakan doğu tarafı altıgen planlıdır. Üzeri yine altıgen bir yarım kubbe ile örtülmüş ve kubbe çevresi kesme taştan yapılmış parmaklıklarla çevrilmiştir. Bu odanın güney tarafında, üç sütuna oturan, iki gözlü, yuvarlak kemerli revak yer alır. Doğu batı yönünde iki sivri kemerle üç bölüme ayrılmış olan bu odanın orta kısmı kubbeyle örtülmüştür. Ortasında küçük bir açıklık bulunan kubbenin altında, suyunu Balıklı Göl'den alan bir havuz bulunmaktadır. Kubbelerin batısında kalan kısım beşik tonozla örtülüdür. Tonozu batı tarafta sınırlandıran yuvarlak kemerin yanındaki duvar üzerinde bulunan pencere sonradan kapatılmıştır.

Batı taraftaki revak dizisinin kuzey ucundan 11 basamaklı bir merdivenle kubbeli odanın damına çıkılmaktadır. Revaklar kısmından biraz daha düşük olan odaların üstü betonla kaplanmıştır. Medrese odalarının, kubbeli odadan sonraki kuzey

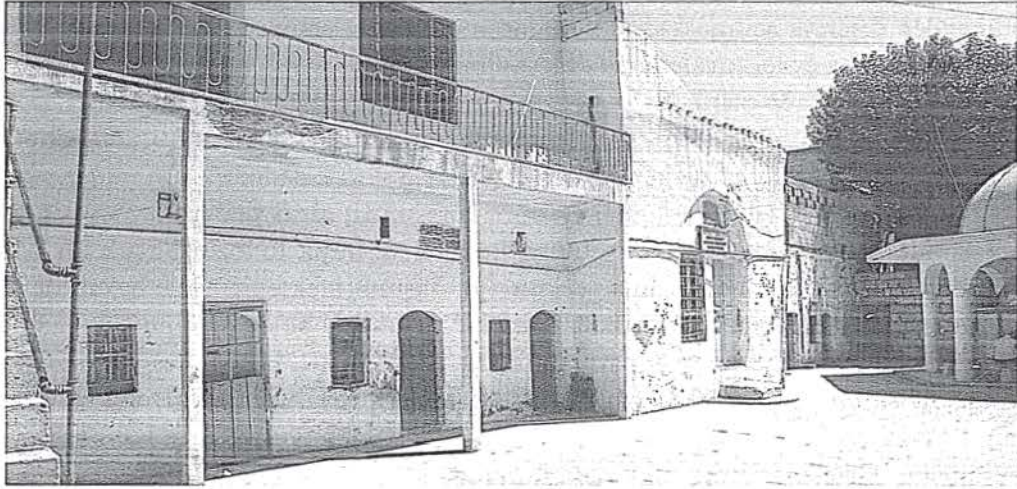
uzantısında iki oda daha bulunmaktadır ki, birer kapı ve ikişer pencere ile doğuya açılan bu bölümün külliye'nin sıbyan mektebi olduğu tahmin edilmektedir.¹

Eski resimlerinde doğuya açık bir eyvan şeklinde olan kuzeydeki yarım kubbeli kısım sonradan ilâve edilmiş olmalıdır. Altıgenin beş cephesinde birer pencere mevcuttur. Önüne son yıllarda bir çeşme yapılmak sûretiyle kapatılmış olan kuzey-doğu cephesinde de vaktiyle bir pencere bulunduğu düşünülmektedir. Dershâneye bakan güney tarafında bir kapısı ve onun doğusunda bir penceresi daha vardır ki, buranın mukâbili olan kuzey duvarının dışındaki izler, eskiden burada da güneydeki gibi birer kapı ve pencere olduğunu göstermektedir.

Son olarak Şanlıurfa Vâililiği ve Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı (ŞURKAV) işbirliği ile gerçekleştirilen "Dergah-Balıköl Çevre Düzenleme Projesi" çerçevesinde 1992-93 yıllarında yapılan restorasyon çalışması² sırasında Halilurrahman Medresesi'nin ahşap kapı ve pencere doğramaları yenilenmiş, kubbeli mekanın tavan sıvası onarılıp duvarları raspalanarak ortadaki sekizgen havuzun kenarlarına mermerler konulmuş, aynı odanın önündeki kemerler yıkılarak revakın sütun ve sütun başlıkları yenilenmiş, giriş kapısının yanına ve kuzey doğu köşesine birer çeşme yapılmış, gölün medrese tarafındaki kıyısında bulunan taş parmaklıklar da kaldırılmıştır.³ Daha önce bir camekânla kapatılmış olan eyvan açıklığı 1997 yılında kesme taşla örülmüştür.

3. ABBÂSİYE (ABBAS AĞA) MEDRESESİ

Ni'metullah Mahallesi'ndeki Karakol Sokak'ta bulunan Ni'metullah Câmisi'nin (Ak Câmî) avlusunun kuzeyinde yer almaktadır. Hâlen bütün bölümleri ayakta olan medresenin batıdan üçüncü odasının güneye bakan kapısı üzerinde bulunan inşâ kitâbesinde, medresenin 1107 (1695-1696) tarihinde Abbas Ağa tarafından

Abbâsiye (Abbas Ağa) Medresesi

1 Mehmet Alper, s. 56.

2 Merih Karaaslan, "Şanlıurfa Târihi Kent Merkezi Koruma Geliştirme Canlandırma Projesi", Mimarlık ve Dekorasyon Dergisi, sy. 57, s. 61.

3 Cihat Kürkçüoğlu, Şanlıurfa'da Canlanan Târih, Ankara 1995, s. 44.

yaptırıldığı kayıtlıdır.

Bâbü'l-Emir Mahallesi sâkinlerinden Hâcî Abbas Ağa, bu medrese için hazırladığı, 1108 Muharrem ayının ilk günlerine (Temmuz 1696) âit vakfiyesinde: "... Mahalle-i mezkûrda vâki' Ni'metullah Bey Câmî-i Şerîfi havlisi dâhilinde, medrese olmak üzere müceddeden binâ eylediğim yedi bab hücre ve bir dersihâne, hâlis malımdan ihrâc ve ifrâz idüp..."¹ sözleriyle, medreseyi kendisinin yaptırdığını belirtmektedir. Yine bu cümlelerden, medresenin bir dersihâne ve yedi oda olarak inşâ edildiği de anlaşılmaktadır.

Abbas Ağa, medresenin masraflarını karşılamak için vakfettiği gelir kaynaklarını saydıktan sonra bu gelirlerin, yapının ve çalışanların ihtiyaçlarına sarfi husûsunda da bâzı kurallar koymuştur. Buna göre medresede ehl-i ilim ve dindar biri müderris olup yedi odada yedi talebe kalacak. Yeme, içme ve diğer masrafları için her talebeye aylık altışar kuruştan senede yetmiş iki kuruş verilecek. Müderris ve talebeler vâkıfın rûhu için her ay bir Kur'ân hatmi yapacak. Kış günlerinde dört kuruşa yakıt alınıp müderris ve talebeler için sarfedilecek. Medresede görev yapan luğkeş² aylık üç kuruş maaş verilecektir.³

Medrese manzûmesinin orta kısmında yer alan türbenin güney cephesinde de üç satır hâlinde taşa mahkûk (kazınmış) bir kitâbe bulunmaktadır. Türbede medfun bulunan kişilerin isimlerinin yer aldığı, 0.40 x 0.45 metre ebadındaki bu celf sülûs kitâbe hâlen sağlam ve okunaklı durumdadır.

Medresenin odaları bu türbenin iki yanında yer almıştır. Doğu batı yönünde 31.00 metre cephe uzunluğuna sâhip olan yapının, birer kapı ve birer pencereyle güneye açılan, dikdörtgen planlı, beşik tonozlu odalarından üçü doğuda, dört tanesi de batı taraftadır. Uzunlukları 4.20 metre olan bu odaların genişlikleri ortalama 2.00 metre kadardır. Batı yönündeki ilk odanın zemini diğerlerine göre daha yüksektir. Sonradan bu hâli almış olmalıdır. Aynı yöndeki ikinci ve dördüncü sırada bulunan odaların kuzey cephelerinde de birer pencere mevcuttur. Doğu taraftaki odanın pencere lentosu üzerine altı kollu yıldızdan oluşan bir madalyon işlenmiştir. Türbenin doğusundaki hücreden, merdivenle beşik tonozlu cenâzelik katına inilir. 3.60 x 3.55 metre ölçülerindeki bu mahzende üç kabir bulunmaktadır. Bunlardan işlemeli sandukası ile kuzeyde yer alanı, Ni'metullah Bey nâmı ile tanınan Rûz Bey'e, ortadaki Rûz Bey'in vâlidesine, güneydeki ise Ali Bey İbn Lütfi Bey'e âittir.

Cenâzelik katının üzerindeki bir kapı ve bir pencere ile güneye açılan türbe kısmı diğer odalardan biraz daha ileriye çıkıntılı durumdadır. 3.70 x 3.70 metre ölçülerindeki kare planlı bu mekân aynı zamanda medresenin dersihânesidir. Kubbe geçişlerinin mukarnaslı pandantiflerle sağlandığı dersihânenin kuzey ve batı duvarlarında iç içe çift sivri kemerli birer niş bulunmaktadır.

Abbas Ağa'nın, dersihânedeki söz ederken: "...Ta'mûr eylediğim sâlîfû'z-zikr dersihânedeki bir garîb ehl-i ilm dindar kimesne müderris olup, hücerât-ı mezkûrede

1 VGM, Kültür ve Tescil Dâiresi Arşivi, Defter No: 608/2 s. 150.

2 Luğ: Çamur sıvalı damların pekiştirilmesi için kullanılan taş silindir anlamındadır. (Bk. Şemseddin Sâmî, Kâmûs-ı Türkî, İstanbul 1317, s. 1247). Luğkeş ise bu âleti kullanan kişidir.

3 A.g.arş. Defter No: 608/2, s. 150.

gurebâdan sâkin olmak üzere tâlib-i ilm eyledikten sonra..."¹ şeklinde bahsetmesi, onun dershâneyi daha evvel mevcut olan bir yapıyı tamir ederek oluşturduğunu göstermektedir. Türbenin kitâbe tarihi daha eski olduğuna göre, önceden dört tarafı açık baldeken türbe tipinde inşâ edilen bu yapının, medresenin yapımı esnâsında yan taraflarının kapatılıp, dershâne olarak değerlendirilmiş olabileceğini düşündürmektedir. Dershânenin iki duvarındaki, sonradan kapatıldığı tahmin edilen sivri kemerli nişler de bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Son yıllarda alt kattaki türbenin ahşap kapıları yenilenerek elektrik tesisatı çekilmiştir.

Doğudaki üç odanın devamında, üç pâyeye üzerine oturmuş iki sivri kemer gözüyle güneye açılan ve çift çapraz tonozla örtülü, doğu batı yönünde dikdörtgen planlı bir bölüm daha vardır ki, 7.00 metre uzunluğundaki bu kısmın önceden tuvalet ve abdest alma yerleri olduğu tahmin edilmektedir. Medresenin batı tarafındaki dört odası üzerine son yıllarda yapılmış olan lojman, medresenin görünümünü bozmuştur.

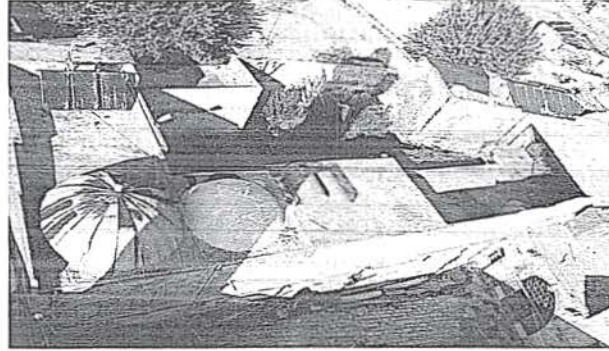
Rebûlâhîr 1222 (Haziran-Temmuz 1807) tarihinde Seyyid Halil Efendi'nin müderris tayin edilmesi ve 15 Receb 1225 (16 Ağustos 1810) tarihinde bu medreseye ibtidâ-i hâric derecesinin verilmiş olması,² Abbâsiye Medresesi'nin bu tarihlerde faaliyette olduğunu göstermektedir.

4. İBRÂHİMİYE (DEBBAĞHÂNE) MEDRESESİ

Debbağhâne Caddesi, Velibey Sokak'ta bulunan Debbağhâne Câmisi'nin avlusunun kuzey tarafına bitişik durumdadır. Çevresinde yapılmış konutlar arasında sıkışıp kalan İbrâhimiye Medresesi'nin yıkılan bazı birimleri yenilenmiş olup yapının büyük bir bölümü hâlen ayakta.

İbrâhimiye Medresesi'nin, Hacı Kâsım oğlu Hacı İbrâhim Efendi tarafından 1136 (1723) tarihinde yaptırıldığı, medresenin güney cephesinde bulunan ve câmîye bakan ana kapısı üzerindeki celif sülüs Arapça inşâ kitâbesinden anlaşılmaktadır.

Şeyh Hacı Kâsım Efendi'nin oğlu olan Şeyh Hacı İbrâhim Efendi, medresenin 1138 (1725-1726) tarihli vakfiyesinde vakfettiği mallarını tek tek saydıktan sonra yapının bölümleri hakkında da bilgiler vermiştir. Buna göre, Debbağhâne Câmisi'nin kuzeyinde bulunan binâlarını yıkarak arsasında bir medrese binâ ettirmişti ki; avlunun batı tarafında, üst katta bir kubbeli dershâne, altında bir oda

İbrâhimiye (Debbağhâne) Medresesi

1 A.g.arş. Defter No: 608/2, s. 150.

2 Murat Akgündüz, "Osmanlı Dönemi Urfa Medreseleri ve Tedrisat Hayatı", İstem Dergisi, Konya 2008, sy 11, s. 116.

ve bir eyvan, eyvanın bitişiğinde iki oda ve önlerinde bir havuz, kible tarafında ise yedi adet oda ve bunların devamında iki tuvalet, bu bölümün üst katında da bir dâru'l-kurrâ yaptırdığı anlaşılmaktadır.

Vakfiyede belirlenen şartlara göre, Hacı İbrâhim Efendi'nin oğlu Mehmet Fazlı Efendi günlük on akçe ücretle vakfın mütevellîsi olup daha sonraki mütevellîler de kendi neslinden olacak. Müderrislik için, varsa kendi neslinden ehil olan biri, yoksa âlim ve fazîletli bir kişi görevlendirilip gece gündüz dershânedeki kalarak dersle meşgul olacak. Ehil olan birisi, medresenin yanındaki câmide günlük dört akçe ücretle haftada üç gün vaaz verecek. Talebe olarak tercihen şehir dışından, yoksa şehirden istidatlı ve bekâr olanlar alınarak, gece gündüz dersle meşgul olup giriş ve çıkışları vakıf mütevellîsinin bilgisi ve izni dâhilinde olacak. Müderrise günlük yirmi akçeden senede altmış kuruş, şeyhü'l-kurrâya günlük sekiz akçeden senede yirmi dört kuruş, kapıcıya medrese avlusunu ve havuzu temizlemek ve bahçeyi vaktinde sulamak şartıyla günlük dört akçeden senede on iki kuruş, odalarda ihtiyaç hâlinde ikişer talebe kalmak üzere muhtelif masrafları için günlük dörder akçeden her birine senede on ikişer kuruş, suyolcuya günlük bir akçeden senede üç kuruş ücret verilecektir.¹

Eyvanlı, açık avlulu tipte olan İbrâhimiye Medresesi, kesme taşlardan iki katlı olarak inşâ edilmiştir. Halen mevcut olan Şanlıurfa medreseleri içinde iki katlı tek örnektir. Medreseye güney cephesindeki yuvarlak kemerli ana kapıdan girilip beşik tonozlu bir koridorla avluya ulaşılır. Giriş koridorunun batısında çapraz tonozla örtülü, zemini avlu zemininden 0.30 metre kadar yüksek bir eyvan yer almaktadır. Eyvanın batısında, girişi eyvanın içinden olan çapraz tonozlu odanın güney cephede bir penceresi bulunmaktadır. Bu odanın bitişiğindeki, medrese avlusunun batısında bulunan, birer kapı ve pencere ile avluya açılan çapraz tonozlu iki oda, günümüzde tuvalet ve banyo olarak düzenlenmiştir.

Medreseye giriş koridorunun doğusundaki ocaklı ve çapraz tonozlu oda, medresenin mutfağıdır. Kuzey tarafında bulunan pencere şeklindeki kemer açıklığı sonradan kapatılmıştır. Mutfakın doğusundaki iki oda ve bir geniş salon yenidir. Bânî Hacı İbrâhim Efendi'nin vakfiyesinde bahsettiği yedi oda, iki tuvalet ve üzerlerinde dâru'l-kurrâ olarak yapılan büyük odanın² bu yapıların yerinde olduğu anlaşılmaktadır. Bugünkü büyük salonun kuzey doğusunda, eski yapıdan kalan bir oda daha vardır ki medresenin doğu hudûdunu da belirleyen yaklaşık 2.00 x 2.50 metre boyutlarındaki beşik tonozlu bu oda, bu bölümde bugün mevcut olmayan yapılar hakkında da fikir vermektedir. Doğudaki bu yapı ile batı taraftaki odalar arasında kalan medrese avlusu 28.70 metre olup, doğu batı yönünde medresenin toplam cephesi yaklaşık 35.00 metredir.

Avlunun kuzey batı köşesinde bulunan merdivenden medresenin üst katına çıkılmaktadır. Merdiven başında yer alan güney kuzey yönünde 4.45 x 5.00 metre ölçülerindeki dikdörtgen planlı büyükçe oda yenidir. Bu odanın içinden, güney batı köşedeki kubbeli dershâneye geçilmektedir. Dershâne girişinin iç tarafında derince bir kemer vardır. Kubbeğe geçişlerin pandantiflerle sağlandığı dershâne,

1 A.g.arşiv, Defter No: 605, s. 202.

2 A.g.arşiv, Defter No: 605, s. 202.

ikisi güneyde, ikisi batıda, birisi doğuda, birisi de kuzeydeki odaya açılan altı pencere ile aydınlatılmıştır. Dershânenin içinden, doğusundaki diğer kubbeli mekâna geçilmektedir. Güney ve kuzey taraflarındaki iki küçük pencereyle aydınlatılmış olan 3.30 x 3.30 metre ebadındaki kare planlı bu oda medresenin kütüphânesidir.

İbrâhimiye Medresesi'nin üst katında, dershânenin bitişiğinde bulunan kütüphâne ile birlikte, bugün yeri tam olarak bilinmeyen, fakat muhtemelen üst katta kütüphânenin bitişiğinde olduğunu düşündüğümüz iki oda, İbrâhim Efendi'nin oğlu ve vakfının mütevellisi olan Arabî Mehmet Fazlı Efendi tarafından bilâhere bu medreseye ilâve olarak yaptırılmıştır. Mehmet Fazlı Efendi 1257 (1841) tarihli vakfiyesinde bunu şöyle ifade etmektedir: "...pederimiz el-Hâc İbrâhim Efendi binâgerdesi ve âsâr-ı celîlesi olan Medrese-i İbrâhimiyye'de dershâneye muttasıl bir kütübhâne ve hâfızu'l-kütüb için birbirinin içinde iki hücre binâ eyledim..."¹ Bu yapılardan kütüphâne hâlen mevcuttur fakat hâfız-ı kütüb için yaptırılmış olan iki oda yoktur.

Bugün orijinal yapısından birçok şey kaybetmiş olan İbrâhimiye Medresesi'nin kible tarafında olması gereken -bânî Hacı İbrâhim Efendi'nin vakfiyesinde belirttiği- yedi oda, iki tuvalet ve bunların üst katında bulunduğu belirtilen büyük dâru'l-kurrâ odası günümüze ulaşmamıştır. Bu yapıların yerlerine sonradan iki oda ve büyük bir salon yapılmıştır. Büyük salonun içinde kalan beşik tonozlu, batıya açılan bir oda, bu bölümde eski yapıdan kalan tek mekândır.

Medresenin vakfiyesinde sözü edilen, batıdaki iki oda önünde bulunan havuz yakın tarihte yenilenmiştir. Avlunun giriş tarafına yakın kısmında bulunan şimdiki havuzun, Hacı Bekir Türkoğlu tarafından 1992 yılında yaptırıldığı, üzerinde yazılıdır.

1316 (1898), 1319 (1901) ve 1321 (1903) tarihli Maârif Nazâreti salnâmelerinde İbrâhimiye Kütüphânesi'nin 1100 (1688-1689) tarihinde kurulduğu belirtilmekte ise de, Mehmet Fazlı Efendi'nin vakfiyesinden, kütüphânenin 1257 (1841) tarihinden evvel, ama bu tarihe yakın yıllarda yapıldığı anlaşılmaktadır. Medreseyi yaptıran Hacı İbrâhim Efendi, yaptırdığı kısımları ayrı ayrı belirtmesine rağmen kütüphânenin bahsetmemektedir. Yine Mehmet Fazlı Efendi'nin, tamir ettirdiği Arabîzâde Câmisi ve İbrâhimiye Medresesi için hazırladığı 1294 (1877) tarihli ek vakfiyeden anlaşıldığına göre, Mehmet Fazlı Efendi kendi yaptırmış olduğu İbrâhimiye Medresesi Kütüphânesi'ne, yedi adet tefsir, onbeş adet hadis, onbeş adet fıkıh, on adet tarîk-ı Muhammediye, onyediyedi adet nahiv, dokuz adet sarf, yirmi yedi adet ilm-i meâni olmak üzere yüzün üzerinde kitap vakfetmiştir.² 1316 (1898), 1319 (1901), 1321 (1903) tarihli Maârif Nazâreti salnâmelerinde ve 1326 (1908) senesi Halep Vilâyeti Salnâmesi'nde, İbrâhimiye Medresesi Kütüphânesi'nde 300 kitap bulunduğu belirtilmektedir. Ancak kütübhânenin tesis tarihi olarak gösterilen 1100 (1688-1689) senesinin³ İbrâhimiye Medresesi'nin inşâ tarihinden önceye rastlaması nedeniyle doğru değildir.⁴

1 A.g.arsiv, Defter No:605, s. 234.

2 A.g.arsiv, Defter No: 605, s. 237.

3 Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiyye, yıl: 1316, s. 1018, 1019; yıl: 1319, s. 546, 547; yıl: 1321, s. 468; Salnâme-i Vilâyet-i Haleb, yıl: 1326, s. 397..

4 Mehmet Memiş, s. 41.

İbrâhimiye Medresesi'nde, 1317 (1899) yılında on üç, 1319 (1901) yılında on iki, 1321 (1903) yılında da on dört öğrencinin öğrenim gördüğü ve bu yıllarda Hacı Ramazan Efendi'nin burada müderris olduğu belirtilmektedir.¹ Şâir Rahmî (1875-1930) bu medresede Hacı Ramazan Efendi'den (?-1910) Arapça, mantık ve felsefe, Ahmed Lâmi' Efendi'den (1826-1888) edebiyat ve Farsça öğrenmiş, 1901'de medreseyi bitirdikten sonra 1907'de Sakıbiye Medresesi müderrisi olmuştur.²

5. RIZVÂNİYE MEDRESESİ

Bizans devrine ait St. Thomas Kilisesi'nin yerine inşa edilmiş olan³ Rızvâniye Külliyesi, Şanlıurfa'nın en önemli ziyaret yerlerinden Halîlu'r-Rahman Gölü'nün (Balıklıgöl) kuzey kenarında yer almaktadır. Câmîyi çevreleyen medrese odaları ve göl kıyısındaki kemerleriyle oldukça zarif bir görünüm arz etmektedir.

Rızvâniye Medresesi

Osmanlı Devleti'nin Rakka vâlisi Rızvan Ahmet Paşa⁴ tarafından inşâ ettirilen Rızvâniye Câmisi'nin giriş kapısı üzerinde ve medrese dershânesinin güney cephesinde bulunan inşâ kitâbeleri 1149 (1736-1737) tarihini taşımaktadır. Câmînin giriş kapısı üzerindeki kitâbenin tarihinin yanlış okunması sebebiyle, bugüne kadar yapılan çalışmalarda, câmînin yapılış tarihiyle ilgili farklı rakamlar öne sürülmüş, câmî ile medresenin ayrı zamanlarda yapıldığı görüşü benimsenmiştir. Hâlbuki bu kitâbede câmî ve medreseden "...bu iki nev eser...", "Bu iki mevsibenin vaz'ı esası yekser, oldu bir sâl-ı şerefbahşda çünkim ihyâ" şeklinde birlikte söz edildiği gibi, câmînin bu tarihten evvel yapılmış olması Rızvan Ahmet Paşa'nın Rakka vâlisi olduğu dö-

1 Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiyye, yıl: 1317, s. 1120, 1121; yıl: 1319, s. 540, 541; yıl: 1321, s. 464.

2 Bedri Alpay, s. 166,

3 J.B. Segal, Edessa The Blessed Cty, Oxford University Press. 1970, s. 263.

4 Ahmed Paşa b. Hasan Paşa: (? - 1160 / 1747) Bağdat vâlisi Eyüp'lü Hasan Paşa'nın oğlu olup İstanbul civarında doğmuştur. 1719'da vezir olmuş, babasının vefatı üzerine 1724 yılında Bağdat Eyâleti'ne vâli tayin edilmiştir. 1734'de Halep, sonra Rakka Eyâleti'ne tayin edilen Ahmet Paşa, 1747'de Bağdat'da vefat etti. Babasının yanına defnedildi. (M. Cavid Baysun, "Ahmed Paşa", İA, İstanbul 1993, I, 199; Abdülkâdir Özcan, "Ahmed Paşa", DİA, İstanbul 1989, II, 111).

neme tarih bakımından da uygun düşmez.¹

Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür ve Tescil Dâire Başkanlığı Arşivi'nde Rızvâniye Külliyesi'ne âit üç ayrı vakfiye bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Urfa kadısı Seyyid Mustafa Efendi başkanlığındaki bir heyet tarafından (Ahmet Paşa'nın da nazâretiyle) hazırlanmış olup, evâil-i Şa'bân 1153 (Ekim 1740) tarihlidir.² Birinci vakfiyeye ilâve olarak hazırlandığı anlaşılan ikinci vakfiye tarihsiz,³ Urfa kadısı Seyyid Abdülkerim Efendi başkanlığındaki heyet tarafından hazırlanmış olan üçüncü vakfiye de evâsıt-ı Receb 1154 (Eylül 1741) tarihini taşımaktadır.⁴

Rızvâniye Külliyesi'nin geniş çapta gelir kaynaklarına sahip olduğu, vakfedilen bütün malların tek tek sayıldığı bu vakfiyelerden anlaşılmaktadır. Hatta Rızvâniye vakfına elli lira ücretle bir kâtip istihdâmı hakkındaki İdâre Meclisi'nin 13.5.1942 tarih ve 325 sayılı kararında, "*vakfın yıllık gelirinin 1700 lira kadar vüs'atli ve cesâmetli olduğu ve 370 parça akarı bulunduğu*",⁵ yine İdâre Meclisi'nin 19.9.1945 tarih ve 784/725 sayılı kararında da, bu gelirlerin daha da arttığı ve 50 lira olan kâtib ücretinin 70 liraya çıkarıldığı belirtilmektedir.⁶

Külliye'nin işleyişi ile ilgili olarak birinci vakfiyede, câmi ve medresedeki vazîfelilerin görev ve maaşları şöyle belirlenmiştir: Medresede görev yapan müderrise günlük altmış, haftada iki gün câmide hadis dersleri okutmak üzere İshak Efendi'ye günlük on altı, medresenin otuz odasında kalan talebeler için her odaya günlük onar akçe verilecektir.⁷ Câmide görev yapan bir hatip ve bir imama günlük onar, üç adet müezzine altışar, muarrife (camilerde hayır sahiplerinin adlarını sayan müezzin) sekiz, dört adet ferraş ve çerağdara (câmi ve medresenin temizlik ve aydınlatılmasıyla görevli kişiler) altışar, kütüphaneciye altı, kâtibe on, câbiye (vakfın kira gelirlerini toplamakla görevli memur) on, iki luğkeşe (toprak damların bakımıyla görevli kişi) dörder, külliye'nin bakım ve onarımıyla görevli mîmara on, medrese avlusundaki havuz ve vakfın suyollarına bakacak suyolcusuna on, medrese bahçesine bakan bahçivana on, noktacıya (inzibat işlerine bakan görevli) dört, medresenin kapıcısına altı, tuvaletlerine bakacak temizlikçiye dört, vakıf mütevellisine (vakfın idarecisi) günlük altmış akçe verilecektir. Medrese ve câminin tamir ihtiyacı olduğunda vakfın imkânları yetmezse, vazîfelilerin hisseleri verilmeyip câmi ve medresenin tamirine harcanacaktır.⁸

İkinci vakfiyede bu miktarlar artırılarak mütevellî yevmiyesi altmıştan yüz yirmi akçeye, kâtib ve câbîninki ondan yirmiye, suyolcunun günlüğü de ondan

1 Rızvâniye Câmisi inşa kitabesi için bkz: Mehmet Memiş, "Rızvâniye Câmii ve Külliyesi", Harran Ü. İlahiyat Fak. Dergisi, Şanlıurfa 1997, sy. 3, s. 331.

2 A.g. arşiv, Defter No: 737, s. 207.

3 A.g. arşiv, Defter No: 737, s. 218.

4 A.g. arşiv, Defter No: 737, s. 223.

5 A.g. arşiv, Defter No: 1757, s. 95.

6 A.g. arşiv, Defter No: 1965, s. 101.

7 Vakfiyedeki bu şart, İdare Meclisi'nin 14.6.1946 gün ve 466/450 sayılı kararıyla "Urfa'daki ilkokul fakir çocuklarının her türlü ihtiyaçlarına" şeklinde tebdil edilmiştir. Değiştirilen diğer şartlar için bkz. VGM, Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 1965, s. 157-158.

8 A.g. arşiv, Defter No: 737, s. 207.

on bir akçeye,¹ üçüncü vakfiyede ise kâtib ve câbînin günlükleri otuzar akçeye yükseltmiştir.² Rızvâniye Medresesi'nde, Hacı Mustafa Efendi'nin müderris olduğu 1317 (1899) yılında otuz, 1319(1901) yılında yirmi, 1321(1903) yılında da yirmi bir öğrencinin öğrenim gördüğü belirtilmektedir.³

Klasik Osmanlı şemasında açık avlulu, tek eyvanlı bir yapı olan Rızvâniye Medresesi kesme taş malzemeyle inşâ edilmiştir. Kubbeli dershânesi hâriç tonoz örtü ile kapatılan medresenin avlusuna güneydoğu köşesinde bulunan siyah ve beyaz taşlardan yapılmış taç kapıdan girilir. Basık kemerli giriş kapısı, sivri kemerle kuşatılmış niş içinde yer almaktadır. Üst kemerin merkezinde, kemer kavisine paralel bir form içinde bulunan kabartma rûmî motifler sarı renkli bir taş üzerine işlenmiştir. Önceleri yol seviyesinden düşük olduğu için girişe beş basamaklı bir merdivenle inilirken, Şanlıurfa Vâliliği ve ŞURKAV tarafından yürütülen "Dergah Projesi" çerçevesinde 1995 yılında yapılan çevre düzenlemesiyle, yol seviyesi yaklaşık giriş seviyesine indirilmiştir.

6.55 metre uzunluğunda ve 1.70 metre genişliğindeki beşik tonozlu bir koridorla ulaşılan avluyu, doğu, batı ve kuzey yönlerinden önleri revaklı medrese odaları çevrelemektedir. Odalar önünde daha basık olan ve orta kısımlarında iki kademeli sarkıtlar bulunan revak kemerleri,⁴ göl kıyısında dâiresel şekilde devam etmektedir. Güney cephede, câminin iki yanında yer alan beşer gözlü kemer dizisi, külliye'nin göl kıyısındaki bütünlüğünü sağlamaktadır. Üç kademeli çıkıntılarla taçlandırılmış bu kemerlerin her iki taraftaki orta gözlerinden merdivenle su seviyesine inilmektedir.

Medresenin kuzeydeki odalarının orta kısmında kubbeli dershâne, dershânenin doğusunda da eyvan yer alır. Dershâneye, 3.00 x 4.50 metre boyutlarındaki beşik tonozlu eyvanın batı tarafında bulunan kapıdan girilir. Güneyde ve doğuda ikişer, batı tarafta da bir penceresi olan dershânenin güney duvarında mihrâb yer almaktadır. Kubbeye geçişler tromplarla sağlanmıştır. Dört duvarın üst kısımlarındaki sivri kemerler, birleşik durumda buldukları köşe tromplarının kemerleriyle benzerlik ve bütünlük arz etmektedir. Bu sekiz kemerin hemen üstünde bulunan kubbe kasnağında bir mukarnas kuşağı yer almaktadır.

Revak tonozlarının orta kısımlarında bulunan, taşa hâkkedilmiş sekiz kollu yıldız şekilleri, eyvanın zemininde siyah beyaz ve pembe renkli taşlarla tekrar edilmiştir. Avluyu doğu, batı ve kuzey yönlerinden çevreleyen, ortalama 3.00 x 3.90 metre ebatlarındaki dikdörtgen planlı ve ocaklı medrese odaları beşik tonozlarla örtülü olup, birer kapı ve birer pencereyle avluya açılmaktadırlar. Otuz adet odadan başka, avlunun güneyinde, göl kenarında, diğerlerinden büyük iki oda daha vardır ki, bu odaların yazlık dersane olarak kullanıldığı düşünülmektedir.⁵

1 A.g.arsiv, Defter No: 1988, s. 243.

2 A.g.arsiv, Defter No: 1988, s. 251.

3 Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiyye, yıl: 1317, s. 1120, 1121; yıl: 1319, s. 540, 541; yıl: 1321, s. 464.

4 Burada olduğu gibi üst kısımları daha düz ve yan tarafları yuvarlak olan kemerler için "Sepet Kulplu Kemer" tâbiri kullanılmaktadır. (Bk. Metin Sözen-Uğur Tanyeli, Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1992, s. 269; Doğan Hasol, Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü, İstanbul 1995, s. 247).

5 Mehmet Alper, s. 56.

Giriş koridoru bitişiğinde bulunan bir merdivenle medresenin damına çıkılır. Ortalama ölçüleri 30.00 x 65.00 metre olan avlunun kuzey doğu köşesinde çapraz girişli tuvalet ve abdest alma yerleri, kuzey batı köşesinde de yine çapraz girişli, karışık tonozlu mutfak bulunmaktadır. Câmî ile medresenin dershânesi arasında, 5.50 x 5.50 metre ölçülerindeki namazgâh ile namazgâhın güneyine bitişik durumda bulunan ve suyunu vaktiyle Halîlu'r-Rahman Gölü'nden aldığı anlaşılan¹ 3.00 x 4.30 metre ebadındaki dikdörtgen planlı havuz yer almaktadır.

Güneydeki medrese odalarının pencereleriyle câminin göle paralel güney cephesindeki dört pencere nişi, iki yandaki kemer dizisiyle bütünlük sağlayarak, gölün de etkisiyle gâyet zarif bir görünüm arz etmektedir. XIX. yüzyıl ortalarında çizilmiş gravürlerde, câminin doğu tarafındaki odaların göle bakan cephesinde görülen köşk bugün yerinde yoktur. Vakıflar Genel Müdürlüğü Abide ve Yapı İşleri Dâiresi arşivinde bulunan 63/01 no'lu dosyada mevcut, Rızvaniye Medresesi'nin 1963 yılı restorasyonu ile ilgili bir rapordan anlaşıldığına göre; bahsedilen yılda medresenin asıl yapısı değiştirilmeden, mevcut bulunan kısım ve izlerden istifade edilerek restore edilmiş, odalardaki ocakların bacaları mevcut numûnelerine göre yeniden yapılmış, inşaat bünyesindeki çürümüş taşlar çıkarılmak suretiyle aynı cins taşlarla yenilenmiş, tonozlar üzerindeki düz toprak dam örtüsünün devamlı su alması nedeniyle yıkılan bâzı tonozlar yeniden yapılmış, toprak dolgu kaldırılarak dış görünüş bozulmayacak şekilde betonarme düz tabliye yapılmak suretiyle muhafaza altına alınmış, mevcut tuvaletler onarılarak su tesisatı çekilmiş, kapı ve pencereler yenilenmiş, bilumum döşemeler mevcutların da islahı ile yenilenmiştir. Bu restorasyondan sonra medresenin girişteki üç odasının Urfa Vakıflar Müdürlüğü olarak, diğer odalarının da talebe yurdu olarak kullanıldığı yine aynı rapordan anlaşılmaktadır.²

Vakıflar Genel Müdürlüğü Âbide ve Yapı İşleri Dâiresi'nin film arşivinde bulunan görüntülerinden anlaşıldığına göre külliye'nin câmî kısmı da önemli bir onarım geçirmiştir. 1967 yılında yapılan bu onarım sırasında câminin son cemaat yeri ve minâresi hâriç kubbeleriyle berâber harîm kısmı tamâmen yıkılmış, eskisine uygun olarak kesme taşlarla yeniden yapılmıştır.

Son olarak Şanlıurfa Valiliği ve Şanlıurfa İli Kültür, Eğitim, Sanat ve Araştırma Vakfı (ŞURKAV) işbirliği ile 1992-93 yıllarında restore edilen³ Rızvâniye Külliyesi'nde câmî ve medresenin pencerelerinin demir kafesleri ve ahşap doğramaları yenilenmiş, son cemaat yerinin döşeme taşları değiştirilmiş, kible duvarının Balıklıgöl ile temasta bulunan kısmındaki koruyucu beton şerit taş ile kaplanmış, medrese odalarının dökülmüş sıvaları yenilenmiş, duvarlar raspalanarak çürütmeler yapılmış, sıva altına elektrik tesisatı çekilmiş, tuvaletler yenilenerek şehir kana-

1 A.g.arşiv, Defter No: 1988, s. 234.

2 Rızvâniye Medresesinin 1963 yılı Onarımına Ait Rapor, VGM, Abide ve Yapı İşleri Dâiresi Arşivi, Dosya No: 63/01, s. 2, 3.

3 -1990-95 yılları arasında "Dergah-Balıklıgöl Çevre Düzenleme Projesi" adı altında göl çevresinde yapılan geniş çaplı düzenlemeler ile Rızvâniye Külliyesi, Halilürrahman Külliyesi, Hasan Pâdişah Câmîi ve diğer târihî sivil yapıların son restorasyonları ile ilgili bilgi için bk. Cihat Kürkçüoğlu, Şanlıurfa'da Canlanan Târih, Ankara 1995; Merih Karaaslan, "Şanlıurfa Târihî Kent Merkezi Koruma Geliştirme Canlandırma Projesi", Mimarlık ve Dekorasyon Dergisi, sy. 57, s. 52.

lizasyonuna bağlanmış, avlunun bahçe tanzimi yapılarak taşları tamamen bozulan havuz ve namazgâh yeniden yapılmıştır.¹

Rızvâniye Medresesi bünyesinde, Ahmed Paşa tarafından kurulmuş olan kütüphânenin tesis tarihi olarak, 1147 (1734-1735)² ve 1159 (1746)³ gibi tarihler gösterilmişse de bu tarihler medresenin inşâ tarihiyle çelişmektedir. Hâlbuki kütübhânenin medrese ile birlikte yapıldığı ve birçok kitabın vakfedildiği, Ahmet Paşa'nın 1153 (1740) tarihli vakfiyesinde açıkça belirtilmiştir. Bu durumda kütüphânenin tesisi, medresenin inşâsından evvel olamayacağı gibi, vakfiyenin tanzim tarihi olan 1153 (1740)'tan sonra da olmaması gerekir.⁴

Medresenin vakfiyesinde, dersihânenin bitişiğinde bir kütüphâne inşâ edildiği belirtilmektedir.⁵ Bu kütüphane dersihânenin batısındaki oda olabileceği gibi, eyvanın içinden arka tarafa (kuzeye) çıkan bir merdiven, kütübhânenin, son yıllarda yenilenmiş olan bu kısımda da olabileceğini düşündürmektedir.

Rıdvan Ahmet Paşa bu kütübhâneye Bağdat'tan birkaç katır yükü kıymetli el yazması kitaplar getirtmiştir.⁶ Vakfiyesinde isimleriyle zikredilen bu kitapların sınıfları ve adetleri şöyledir: Beş adet Mushaf-ı Şerif, otuz adet Kur'ân cüzü câmide bulunmak şartıyla, ilmü'l-lüğa on sekiz, ilmü's-sarf beş, ilmü'n-nahiv on beş, ilmü'l-meânî on beş, ilmü'l-mantık on, ilmü'l-âdab iki, ilmü'l-kelem on bir, ilmü't-tefsir kırk bir, ilmü'l-hadis elli üç, usûlü'l-hadis beş, usûlü'l-fıkıh on beş, ilmü'l-fıkıh yetmiş bir, ilmü'l-muhâdarat on, ilmü't-târîh on üç, Fârisî ve Türkî on altı, cüz'ıyyat yedi, ilmü'l-hikme altı, ilmü'n-nücûm bir cild olmak üzere toplam 349 cilttir.⁷ Daha sonra nev'i ve adetleri belirtilmeyen bâzı kitaplarla birlikte fıkıh ilmüne âit on beş cilt kitap daha ilâve edilmiştir.⁸ 1316 (1898), 1319 (1901) ve 1321 (1903) tarihli Maarif Nezâreti salnâmelerine göre bu kütübhânedeki anılan tarihlerde 200 kitap bulunmaktayken,⁹ 1326 (1908) tarihli Halep Vilâyet Salnamesi'nde 700 adet olduğu belirtilmiştir.¹⁰ Bu kitaplardan günümüze gelen olmamıştır. Ancak o zamandan kalan ve yakın zamana kadar câmi içerisindeki bir camekânda muhafaza edilen tezhibli iki Kur'ân-ı Kerîm'den biri çalınmış, diğeri de 1984 yılında Vakıflar Şube Müdürlüğü'nce Ankara'daki Genel Müdürlüğe gönderilmiştir.¹¹

1 Cihat Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa'da Canlanan Tarih*, Ankara 1995, s. 41, 42.

2 Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiyye, yıl: 1316, s. 1018, 1019; yıl: 1319, s. 546, 547; yıl: 1321, s. 468.

3 İsmail E. Erünsal, *Türk Kütübhâneleri Târîhi II*, Ankara 1991, s. 98.

4 Mehmet Memiş, *Şanlıurfa Medreseleri (Basılmamış Doktora Tezi)*, Marmara Ü.SBE. İstanbul 1998, s. 48.

5 *VGM, Kültür ve Tescil Dairesi Arşivi, Defter No: 1988, s. 234.*

6 Cumhuriyetin 50. Yılında Urfa-1973 İl Yıllığı, s. 121; Mustafa Ayataç, *Peygamberler Şehri Urfa*, İstanbul 1988, s. 102

7 A.g.arşiv, Defter No: 1988, s. 237, 238, 239.

8 A.g.arşiv, Defter No: 1988, s. 244.

9 *Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiyye*, yıl: 1316, s. 1018, 1019; yıl: 1319, s. 546, 547; yıl: 1321, s. 468.

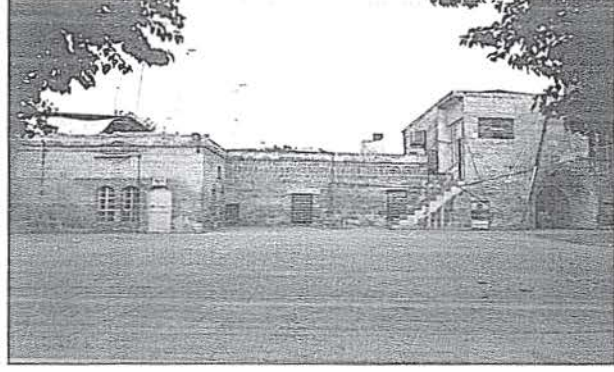
10 *Salnâme-i Vilâyet-i Halep*, yıl 1326, s. 397.

11 Cihat Kürkçüoğlu, "Şanlıurfa Medreseleri", *Harran Dergisi*, Şanlıurfa 1989, sy. 26, s. 14.

6. SÜLEYMAN AĞA (YUSUF PAŞA) MEDRESESİ

Sarayönü Mahallesi'ndeki Dîvanyolu Caddesi üzerinde bulunan Yusuf Paşa Câmisi avlusunun doğu tarafında yer almaktadır. Bu nedenle "Yusuf Paşa" adıyla da anılan ve Dâmat Süleyman Ağa tarafından inşâ edilmiş olan medresenin inşâ kitâbesi bulunmamaktadır.

Ancak yine Dâmat Süleyman Ağa tarafından, bu medrese dâhilinde 1150 (1737-1738) yılında "Süleymâniye" adıyla bir kütüphâne tesis edildiği belirtilmektedir¹ ki, kütüphânelerin genellikle medreselerle birlikte ve onların bünyesinde kuruldukları göz önüne alınarak, bu medresenin de o tarihlerde yapılmış olduğu tahmin edilmektedir.

Yusuf Paşa Medresesi

Câmiyi 1121 (1709) tarihinde yaptırmış olan Rakka Valisi Yusuf Paşa, hazırladığı 1122 (1710) tarihli vakfiyesinde, yaptırdığı câmi, elli adet dükkân, hamam, mahkeme gibi binâlardan bahsettiği halde, medreseden söz etmemiştir.² Bu durum, "Süleymâniye Medresesi" adıyla da anılan yapının³ bu tarihte mevcut olmayıp daha sonra inşâ edildiğini göstermektedir.

20 Zilhicce 1259 (13 Ocak 1844) tarihli bir arzuya göre Yusuf Paşa Câmisi'nin avlusunda bulunan ve Süleyman Ağa Medresesi diye bilinen medresenin günlük 30 akçe ile müderrisi olan Seyyid Mehmed Halife'nin ölümü üzerine bir başkasının tâyini istenmektedir. 5 Cemâziyelevvel 1267 (8 Nisan 1851) tarihli bir başka arz dilekçesinde de Urfa'daki Yusuf Paşa Câmisi ve mektebi için, Urfa'ya bir saat uzaklıkta bulunan "Sırrın" adlı köyün bütün arâzisinin vakıf olduğu belirtilmiştir.⁴

Câmi avlusunun kuzey doğu köşesindeki medrese odasının batı cephesinde bulunan celî ta'lik kitâbe tamir kitâbesi olup, 1296 (1879) tarihinde Abdülvehhâb adında bir hayırsever tarafından tamir ettirildiğini göstermektedir.

Üzerinde tamir kitâbesi bulunan 4.15 x 3.28 metre ebatlı, çapraz tonozlu bu oda medresenin dershânesidir. Batı yönünde beşik kemerli iki penceresiyle kapısı, güneyde de yine beşik kemerli iki penceresi bulunmaktadır. Bu odanın kuzeyine doğru devam eden duvar üzerinde bulunan ve sonradan kapatılmış olduğu anlaşılan bir kapı ve iki pencere izinden, burada da aynı şekilde ikinci bir odanın bulunduğu anlaşılmaktadır.

Dershânenin 9.40 metre kadar güneyinde, câminin doğu giriş kapısı üstünde

1 Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiyye, yıl: 1316, s. 1020, 1021; yıl: 1319, s. 546, 547; yıl: 1321, s. 468; İsmâil E. Erünsal, s. 97.

2 A.g.arşiv, Defter No: 2103 s. 140.

3 Mahmut Karakaş, s. 109, 110.

4 Ziyâ Kazıcı, "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Urfa'daki Vakıf Hizmetleri", Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, İstanbul 1993, sy. 5-6, s. 90.

bulunan ve dâru'l-kurra ya da mektep olarak kullanıldığı tahmin edilen büyük odaya kuzey batı köşesinden çıkan bir merdivenle girilmektedir. İç kısmı 6.00 x 10.00 metre kadar olan bu mekânın kuzey, güney ve batı yönlerinde ikişer, doğusunda üç olmak üzere, yuvarlak kemerli yedi penceresi olup, batıdaki iki tânesi sonradan kapatılmıştır. Odalara bölünerek dâire hâline getirilmiş olan bu mekânın içyapısının eski hâli belli değildir. Medreseden bir süre sonra yapıldığı anlaşılan bu kısımdan, 23 Zilka'de 1181 (1768) tarihli "Urfa'da Kazzaz Mehmed Çelebi İbn Abdullah vakfı" na âit vakfiyede bahsedilmektedir. Vakfiyeden bu yapının 1168 (1754-1755) yılında, ya da bundan önceki yakın bir tarihte Kazzaz Mehmed Çelebi tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Aynı vakfiyede, bu odada kalan Seyyid Hacı Molla Yusuf'a, her ay bir Kur'ân hatmi yapıp vâkıfın rûhuna hediye eylemesi şartıyla, bir kuruş aylık bağlandığı da belirtilmektedir.¹

Süleyman Ağa Medresesi'nde, 1317 (1899) ve 1321 (1903) yıllarında 25, 1319 (1901) yılında 20 öğrencinin öğrenim gördüğü ve Abdurrahman Efendi'nin de bu tarihlerde aynı medresede müderris olduğu belirtilmektedir.² Berkî (1840-1889), Hâmî (1884-1908), Lutfî (1888-1938), Zihnî (1832-1878) gibi Urfalı şâirler de, bu medresede öğrenim görmüşlerdir.³

7. NAKİBZÂDE İBRÂHİM MEDRESESİ

Daha önce bahsi geçen, Ulu Câmi bitişiğindeki Eyyûbî Medresesi'nin yerine yapılmış olan bu medrese, Yıldız Meydanı mevkiinde, 12 Eylül Caddesi ile Dîvanyolu Caddesi'nin kesiştiği yerdedir. Kitâbelerinden anlaşıldığına göre, lakabı Usâmeddîn olan, müderris Nakîbzâde İbrâhîm Efendi tarafından 1196 (1781-1782) senesinde inşâ ettirilmiştir. Medresenin inşâ kitâbesi, Ulu Câmi avlusuna açılan giriş kapısı üzerindeki, sivri kemer nişi içerisinde, Dershânenini kuzey duvarının iç tarafında, celî ta'lik bir kitâbe daha bulunmaktadır.

Medresenin bir dâru'l-hadîs olduğunu belirten bu kitâbe de, dershânenin Nakîbzâde Hacı İbrâhîm Efendi tarafından aynı tarihte inşâ ettirildiğini göstermektedir. Etrafı rûmî ve palmet motifli bir bordürle süslenmiş olan ve üzeri boyandığı için bir hayli zor okunan kitâbenin metni Şâir Kudsî'ye âit olup Hacı Beyzâde Ebû Bekir Bey tarafından yazılmıştır. Eyvan mihrabının üst tarafında yer alan bu kitâbe, 1876 tarihinde dershâne ve eyvanın tamir edildiğini göstermektedir.

Kitâbelerden biri de, medresenin kütüphânesi olduğu anlaşılan güney batıdaki

Nakibzâde İbrâhîm Medresesi

1 A.g. arşiv, Defter No: 1760, s. 41.

2 Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiyye, yıl: 1317, s. 1120, 1121; yıl: 1319, s. 540, 541; yıl: 1321, s. 464.

3 Bedri Alpay, s. 31, 80, 130, 141.

odanın, dershâneye açılan ahşap oymalı kapısının üst tarafında bulunmaktadır. Yine Şâir Kudsi'ye âit olan bu kitâbenin son mısraında da, ebced hesâbıyla 1196 tarihi düşürülmüştür. Nakibzâde Medresesi'nin bir de tamir kitâbesi bulunmaktadır.

Tek eyvanlı ve açık avlulu bu medresenin kuzey batısında bulunan taç kapısı, Ulu Câmi avlusuna açılmaktadır. Siyah beyaz kesme taşlardan yapılmış olan taç kapı, üstte palmet motifli bir firizle nihayetlenmiştir. Kırmızı mermerden yapılmış, basık kemerli giriş kapısı, sivri kemerli portal nişi içinde yer almaktadır. Buradan beşik tonozlu bir koridorla medrese avlusuna ulaşılır. Koridorun sol tarafında, girişe yakın yerde bulunan, kapı şeklindeki bir girinti ve bu girinti içindeki aşınmış basamak, şimdi kapalı olan bu kısımda eskiden yukarıya çıkan bir merdiven bulunduğunu göstermektedir.

Kuzey kanadını oluşturan medrese odalarının önündeki, pâyeler üzerine oturmuş dört derin kemer gözü, odalar önünde doğu batı yönünde uzanan beşik tonoz örtüsüyle kesişerek bu cephedeki revak dizisini oluşturmaktadır. Doğu batı yönünde 13.50 metre yer tutan bu revakların gerisinde bulunan altı adet odanın genişlikleri farklı olmakla berâber uzunlukları 4.30 metre kadardır. Bunlardan en batıdaki beşik tonozlu odaya, ikinci odanın içinden açılan kapıdan girilmektedir. Ancak bu odanın güney cephesindeki izler, eskiden buranın da güneye açılan bir kapısının olduğunu göstermektedir. Batı cephesindeki, Ulu Câmi avlusuna açılan iki mazgal penceresi sonradan kapatılmıştır. Çapraz tonozlu ikinci oda, bir kapı ve bir pencereyle avluya açılmaktadır. Diğerlerine göre daha geniş olan iki pencere, çapraz tonozlu üçüncü odanın, kuzeye açılan iki metre kadar yükseklikteki penceresi kapatılmıştır. Bunların doğusunda bulunan, birer kapı ve birer pencereyle avluya açılan, güney kuzey yönünde beşik tonozlu üç oda birbirine benzemektedir. Avlunun kuzey doğu köşesinde, revakların önünde bulunan, doğu batı yönünde beşik tonozlu odanın, kuzey batısında bir penceresi ile batıya açılan bir de kapısı bulunmaktadır.

Bu odanın karşısına düşen, avlunun batı cephesindeki iki oda, doğu batı yönünde beşik tonozlu olup, yuvarlak kemerli birer kapı ve birer pencereyle avluya açılmaktadırlar. Bu iki odanın güneyindeki karışık tonozlu, yuvarlak kemerli bir kapısı ve iki penceresi bulunan ve Ulu Câmi'nin doğu duvarına yaslanan kısım, tuvalet ve lavabo olarak kullanılmaktadır. Bu bölümün güney doğu köşesinde bulunan yarım sütunun başındaki kırıklık, eskiden buradan güneydeki dershâneye doğru uzanan bir kemer dizisi olduğu fikrini vermektedir.

Medresenin kuzey kanadının üst katına, kuzey batıdaki giriş koridorunun sağından bir merdivenle çıkılmaktadır. Günümüzde Vakıflar Şube Müdürlüğü olarak kullanılan bu kısım sonradan yapılmıştır.

Kuzeydeki odalardan 27.12 metre uzaklıkta olan güney kanadının orta kısmında, üstü düz basık kemeriyle (sepetkulpu kemer) kuzeye açılan, 6.08 x 3.93 metre ölçülerindeki ortası düz beşik tonozlu eyvan yer alır. Avlu seviyesinden iki basamak yüksekte olan eyvan açıklığının kenar çerçevesi mukarnaslı bir bordürle kuşatılmış, kemeri palmet şeklinde çıkıntılarla süslenmiştir. Güneye açılan iki penceresi, dışarıdan sivri kemerli, içeriden Bursa kemerli birer niş içerisine yerleştirilmiştir.

Eyvânın kible tarafında, iki pencere arasında mihrab, bu mihrabın üstünde, taşa hâkkedilmiş “*Lâ ilâhe illallâh Muhammedün Rasûlullah*” ibâresi, biraz yukarısında da 1293 (1876) tarihli tamir kitabesi yer almıştır. Eyvân tonozunun orta kısmında, sekiz kollu yıldız şeklinde, onun güney ve kuzeyinde de iki küçük baklava dilimi şeklinde işlemeli kabaralar bulunmaktadır.

Eyvânın içinden doğudaki çapraz tonozlu odaya geçen kapı üzerine, celî sülüs hattıyla, “*Allâhü veliyyü’l-tevfîk ve hüve hasbî ve bihi*” ibâresi hâkkedilmiştir. Kuzey ve doğu tarafında birer, eyvân tarafında iki penceresi bulunan bu odanın, bir kapısı da kuzey tarafında olup, avludan dört basamaklı bir merdivenle çıkılmaktadır.

Eyvânın batısındaki kubbeli dershâneye, eyvândan açılan bir kapıyla girilir. Bu kapı üzerinde, “*Bismillâhi’r-Rahmâni’r-Rahîm ve bihi’l-avn*” ibâresi ve onun üstünde palmet süslemeli bir rozet bulunmaktadır. 5.33 x 5.35 metre ölçülerindeki dershânenin kubbe geçişleri, alt kısımları mukarnaslı pandantiflerle sağlanmış, kubbe kasnağı balık pulu şeklinde mukarnas kuşağıyla çevrilmiştir. Güneye bakan iki penceresi arasında bulunan ocağın etrafı, tabandan kubbe kuşağına kadar yükselen, rûmî ve palmet motifli bir bordürle kuşatılmıştır. Bu bordürün ortasında üst tarafta çark-ı felek şeklinde karanfil motifli bir rozet, onun alt tarafında, ocak külahının üst ucunda da kabartma palmet motifi yer almaktadır. Kuzey, güney ve doğu cephelerinde ikişer penceresi bulunan dershânenin, kuzey batısında da avluya açılan bir kapısı olup, avludan dört basamaklı bir merdivenle çıkılmaktadır.

Dershânenin batısındaki odanın, medresenin kütüphânesi olduğu, dershâneye açılan kapısının üzerinde bulunan kitâbeden anlaşılmaktadır. İki kanatlı ahşap kütüphâne kapısı bitkisel süslemelerle bezenmiş olup her iki kanadı üçer panodan oluşmaktadır. Serenler ve başlıklar mâil oyma tekniğiyle kıvrık dallı nebâtî motiflerle işlenmiştir. Üst panolarda celî ta’lik kitâbeli paftalar yer almaktadır. Daha geniş olan orta panolar yekpâre ağaçtan yapılmış olup, aynı kompozisyonla bezenmiş ikişer paftadan meydana gelmiştir. Paftalar içinde bir vazodan çıkan simetrik hayat ağacı motifi yer almaktadır. Orta kısmı tahrîb olmuş kapı binisi burmalar ve yer yer penç kabartmalarıyla süslenmiştir. Bu kapıdan girilen, kare planlı, çapraz tonozla örtülü odanın dershâne tarafıyla, güney ve batı cephelerinde birer penceresi bulunmaktadır. Kuzey, güney ve batı cepheleri, zeminden yaklaşık 0.50 metre yükseklikte ve 0.50 metre derinlikte sivri kemerli, geniş nişler şeklindedir.

Kuzey duvarı 24.00 metre boyunda olan medresenin güney cephesi doğu batı yönünde 20.00 metre, güney kuzey yönünde uzanan doğu cephesi de 40.57 metre uzunluğundadır. Yıldız Meydanı’na bakan, güney doğusundaki Firuz Bey¹ Çeşmesi’nin ilk yapıya (Salahaddin Eyyûbî Medresesi’ne) âit olduğu belirtilmekte ise de,² çeşmenin inşâ kitâbesi Nakîbzâde Medresesi’nin kitâbeleri ile aynı tarihi taşımaktadır. Bu

1 Hayâtı hakkında fazla bilgi bulunmayan ve tamir ettirmiş olduğu Eski Ömeriye Câmisi’ndeki bir kitâbeden Ali Bey adında bir zâtn oğlu olduğu anlaşılan Fîrûz Bey’in, 1201 (1786) târihinde Rakka vâlisi 1787 yılında da Diyarbakır vâlisi olan Fîrûz Bey olduğu düşünülmektedir. Urfa Ulu Câmî hazîresinde bulunan bir mezar taşında: “Defn-i evvel sâhib-i hayrât el-Hâc Fîrûz Bey sene 1223 (1808)” kaydı yer almaktadır ki, muhtemelen bu kabir de aynı zâta âittir. (Cihat Kürkçüoğlu, “Şanlıurfa Çeşmeleri ve Sebilleri”, Şanlıurfa’nın Kurtuluşu-68. Yıl, Şanlıurfa 1988, s. 20).

2 Aptullah Kuran, Anadolu Medreseleri, Ankara 1969, I, s. 23, 142.

durumda çeşmenin bu medrese ile birlikte yapılmış olduğu anlaşılmaktadır.

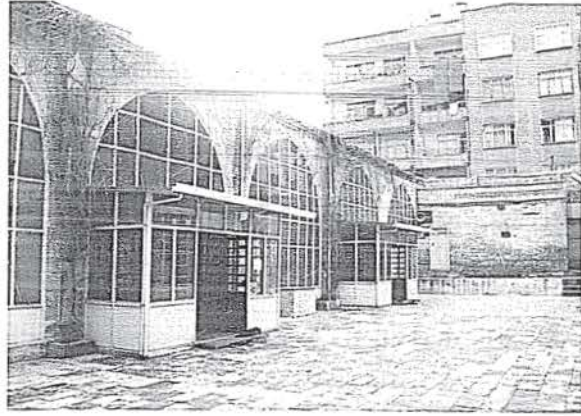
Yüksekce bir saçak altında bulunan çeşmenin, iki yanındaki oymalı başlıklı zarif sütunçeleri üzerinde, soğan tipli sivri bir kemer yer almaktadır. Kemer nişinin orta yerinde ajurlu bir kabara, onun altında kemerin alt sınırını belirleyen basit süslemeli bir firiz bulunmaktadır. Palmet motifleriyle işlenmiş dâiresel iç kemerin üzerindeki kitâbesi, bir hayli yıpranmış, bâzı harfleri de dökülmüştür.

1927 yılında “Merkez Ana Mektebi” olarak görev yapan¹ Nakibzâde İbrâhim Efendi Medresesi, daha sonra eyvan açıklığı da kapatılarak bir süre ilkokul olarak kullanılmıştır. Son olarak Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1982 yılında bir onarım yapılmıştır.²

8. ŞEHBENDERİYE MEDRESESİ

Şehbenderiye Medresesi, Atatürk Mahallesi Topçu Meydanı'nda -Topçular Sokak ile Çamlık Sokağın kesiştiği köşede- bulunmaktadır. Aynı adı taşıyan câminin yapımından yaklaşık yedi yıl sonra Hacı Müslüm oğlu, İran Şehbenderi Parmaksızzâde Hacı Bekir Bey tarafından, 1328 (1910) tarihinde inşâ ettirilmiş olup, inşâ kitâbesi de aynı tarihi taşımaktadır. Şehbenderiye Câmisi'nin daha önce mevcut olduğu ve 1903 yılında yenilendiği belirtilmekte ise de,³ son cemaat yeri cephesinin doğu tarafında bulunan 1321 (1903) tarihli inşâ kitâbesi, câminin bu tarihte binâ edildiğini göstermektedir. Medresenin kitâbesi de câminin son cemaat mahalli cephesinin batı tarafındadır.

Parmaksızzâde Hacı Bekir Bey, yaptırdığı câmi, medrese, hâne ve çeşme için düzenlemiş olduğu 3 Safer 1328 (14 Şubat 1910) tarihli vakfiyesinde geçen, “...müceddeden binâ ve inşâ eylediğim Şehbenderiye Câmii Şerîf ve ma’bed-i latîfi ile derûnunda kâin dershânenin ve mâi câri hayrâtına sarf ve vezâifü huddâmın ehl-i cihâtu ve sâir mesârif ve mühimmâtı için... hasbeten lillâhi teâlâ vakf-ı müebbed ve habs-i muhalled idüb şöyle şart eyledim ki: Mevkûfât-ı mezkûre îycârâtından, evvelâ câmii şerîf ve ma’bed-i latîf ve hâne ve selamlık ile, medrese-i münîf ve hayrât-ı mâ’ ile mezkûr akarâtın mühim ve muktezî olan tâmirât ve termîmâtı...”⁴ sözleriyle, zikredilen yapıları kendisinin yeni olarak inşâ ettirdiğini beyan etmektedir.

Şehbenderiye Camii Genel Görünüm

1 Urfa Hakkında Tabii, Coğrafi, İctimâi, İktisâdî, Târihî, Mülki Mâlûmâtü Câmii Salnâme, İstanbul 1927, s. 126.

2 İbrâhim Ateş-Abdülkerim Erdoğan, İl İl Vakıflar 86, Ankara 1986, s. 144.

3 Halit Çal, “Urfa’daki Taşınmaz Eski Eserler Hakkında Bir Ön Araştırma”, Yeni Harran Çevresi, Şanlı-urfa 1993, sy. 4, s. 59.

4 VGM. Kültür ve Tescil Dâiresi Arşivi, Defter No: 2103, s. 115, 116.

Hacı Bekir Bey bu vakfiyesinin devamında, câmideki görevlilerle ilgili şartlarını belirttiikten sonra,¹ medresede görev yapacak olan müderrisin ücretini yıllık 800 kuruş olarak tesbit etmiş ve talebelerin aydınlanma masrafları için de aylık on kuruş tahsis etmiştir.²

Vakfiyedeki kayıta, medresenin dershânesinin câmi dâhilinde yapıldığı zikredilmektedir ki bu mekânın, sonradan câminin harîm kısmına katılmış olan, batı taraftaki çapraz tonozlu ve güney cephesi câmi duvarından 0.70 metre kadar içerde bulunan bölüm olduğu anlaşılmaktadır.

Câmide 1964 yılından itibaren uzun süre görev yapmış olan ve görüşmenin yapıldığı 1998 yılında hâlen medresenin yeniden düzenlenmiş bir odasında ikâmet eden Mustafa Bildirici adındaki yaşlı din görevlisinin ifâdesine göre, “Câmi, medresenin bulunduğu batı tarafa doğru genişletilmeden önce, burada yönü kuzeye bakan ve ders yapılan büyükce bir oda (dershâne) vardı. Bu oda ile câmi arasında da bir boşluk (avlu) bulunuyordu. Şimdi câminin son cemaat yerinin dış-batı tarafında bulunan, medreseye âit kitâbe de bahsedilen bu dershâne üzerinde idi. Câmi batıya doğru genişletilince, kitâbe bugünkü yerine kondu.” Yapılan inceleme sırasında yapı üzerinde görülen değişim izleri de bu ifâdeleri doğrulamaktadır. Câmi batıya doğru genişlediği için, mihrab sol tarafta kalmıştır. Ancak yaşlı zat bu genişletmenin yapıldığı zaman husûsunda belli bir tarih verememiştir.³ Vakıflar Şube Müdürlüğü ve Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivlerinde de bu hususta bir kayda rastlanamamıştır. Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1984 yılında yapılmış olan onarım ise daha küçük çapta olup, bahsedilen genişletme çalışmasını kapsamamaktadır. Bu onarımda câminin güneyine bitişik olan ev yıkılarak güney dış duvarı meydana çıkarılmış, moloz taşla ortaya çıkan duvar, diğer cephelerde olduğu gibi ince yonu taşıyla kaplanmış, üst örtüdeki beton tasfiye edilerek hasır demirle mozaik yapılmıştır.⁴

Medresede bulunan odaların sayısı hakkında bilgi verilmemekle beraber vakfiyede geçen, “...Câmi-i şerîf-i mezkûr hücrelerinde tahsîl-i ilim ile işigal eden fakir tâlib-i ilme şırlağan bahası olarak şehri on kuruş...”⁵ sözlerinden, medrese talebeleri için yapılmış birden fazla oda bulunduğu anlaşılmaktadır. Adı geçen yaşlı zâtın ifâdesine göre dershâne yanında, câminin batı tarafında, dershâneden başka dört adet oda bulunuyordu. Bâzı değişimler geçirmiş olmakla beraber hâlen bunlardan ikisi tamâmen, ikisi de kısmen ayakta. Câmi avlusunun batı tarafında, güney-kuzey istikâmetinde sıralanmış olan bu odalardan kuzeydeki 3.20 x 2.78 metre ebatlı olanın avluya açılan kapı ve penceresi kapatılıp dışarıdan kapı açılmak sûretiyle

1 Vakıflar Umum Müdürlüğü İdâre Meclisi'nin 12 / 2 / 1943 târih ve 135 / 132 sayılı şart tebdili kararıyla, hayır şartlarından bu gün yapılmasına imkân kalmamış olan, müderris, câmi hücrelerindeki fakir talebelere yağ bedeli ve nazâret şartları, mahalli kimsesiz fakir ilk mektep çocuklarının ders levâzımına sarfedilmesi yönünde değiştirilmiş, 16 / 6 / 1943 târih ve 487 / 466 sayılı kararlarda vakif muhassessâtının tevzîni yapılmıştır (A.g.arşiv, Defter No: 1760, s. 189; Defter No: 1757, s. 158, 159).

2 A.g.arşiv, Defter No: 2103, s. 117.

3 Mehmet Memiş, s. 65.

4 Urfa İl Merkezinde Şehbenderiye Câmii'nin 1984 Yılı Onarımına Âit Rapor, VGM, Âbide ve Yapı İşleri Dâiresi Arşivi, Dosya No: 63-01/14.

5 A.g.arşiv, Defter No: 2103, s. 117.

dükkâna çevrilmiştir. Doğu batı yönünde beşik tonozlu bu odalardan 3.25 x 2.80 metre boyutlu ikinci oda, bir kapı ve pencereyle câmi avlusuna açılmaktadır. Câminin son cemaat yerinin genişletilmesi sırasında yapılmış olan batıdaki pâyesi bu oda içinde bulunmaktadır. Buradan dershânenin bulunduğu güney tarafa doğru uzanan diğer iki oda kısmen câmiye dâhil edilmiş, kalan kısımları birleştirilerek 5.10 metre uzunluğunda dar bir oda şekline getirilmiştir.

Câmi avlusunun kuzey duvarı dışında bulunan çeşmenin kitâbesi de 1327 (1909) tarihini taşımaktadır. Bâni Hacı Bekir Bey vakfiyesinde, yaptırdığı bu çeşmeyi de zikrederek ihtiyaçları için tahsisâtta bulunmuştur.¹

Şebbenderiye Câmiisi ve Medresesi'nde, küçük çapta bir kütüphâne (kitaplık) oluşturulduğu, vakfiyesinde kayıtlı olan kitaplardan anlaşılmaktadır. Bâni Hacı Bekir Bey tarafından vakfedilen kitaplar; on adet Kur'ân-ı Kerîm olmak üzere, tefsîr, hadîs, fıkıh, İslam ahlâkı gibi konularda kırk cilt kadardır.²

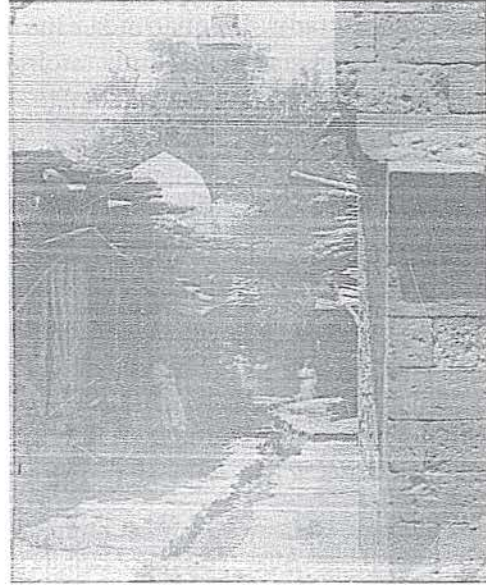
YAZILI KAYNAKLARDA GEÇEN MEDRESELER

1. HASAN PÂDİŞAH MEDRESESİ

Evliyâ Çelebi'nin 1056 (1646) tarihinde Urfa'ya yaptığı seyahatte "*Sultan Hasan Medresesi*" diye bahsettiği³ bu medrese, Akarbaşı Mevkii'nde bulunan Hasan Pâdişah Câmiisi ile birlikte, câmi avlusunun kuzeyinde yaptırılmıştır.

Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın (1423-1478) yaptırmış olduğu bu câmi ve medresenin, Uzun Hasan'ın kaledeki 867 (1462-1463) tarihli kitâbesi ile ilişkisi dikkate alınırca, bu yapıların da XV. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlendirilmesi mümkündür.⁴ İç kalenin doğu duvarındaki bu kitâbede, kalenin Osman Bey'in oğlu Ebu'n-Nasr Hasan Bahadır Ali (Uzun Hasan) tarafından 867 (1462-1463) tarihinde tamir edildiği bildirilmektedir.⁵

Hasan Pâdişah Medresesi, bugün câmi avlusunun kuzeyinden geçen Akarbaşı Yolu üzerinde bulunmaktaydı ve câminin minâresi de bu medrese odaları önünde yer alıyordu. 1939 yıllarında Urfa Belediyesi'nde mühendis olarak görev yapan Himmet Ölçmen tarafından

Hasan Pâdişah Medresesi (İ. Ü Kütüphanesi Yıldız Sarayı Albümlerinden)

1 A.g.arşiv, Defter No: 2103, s. 116.

2 A.g.arşiv, Defter No: 2103, s. 118.

3 Evliyâ Çelebi, III, 152.

4 *Metin Sözen, Anadolu'da Akkoyunlu Mimârisi, İstanbul 1981, s. 116.*

5 Urfa Hakkında Tabii, Coğrafi, İctimâî, İktisâdî, Târîhi, Mülkî Mâlûmâtı Câmi Salnâme, İstanbul 1927, s. 73.

gerçekleştirilen îmar uygulamasıyla bu medrese ve üzerindeki köşk yıktırılarak yerinden bugünkü yol geçirilmiş ve böylece câminin minâresi de avlu dışında, yol kenarında kalmıştır.¹

Bu medresede tefsir dersleri okutan Urfa müftüsü Abdüllatif Efendi'ye (?-1896) müderrislik ruûsu verildikten sonra, Sultan II. Abdülhamid'in 17 Cemâziyelâhir 1297 (Mayıs 1880) tarihli irâdesiyle 3. rutbeden bir kıt'a mecidiye nişanı verildiğini gösteren bir belgeden² Hasan Padişah Medresesi'nin bu yıllarda faaliyette olduğu anlaşılmaktadır.

2. TEMÜRBOĞA MEDRESESİ

Yeri ve tarihi hakkında diğer kaynaklarda bilgi bulunmayan bu medresenin ismine Urfa'ya ait bazı arşiv kayıtlarında rastlanmaktadır. 1540 tarihli tahrir defterinde Temürboğa Medresesi'nin müderrisi Mevlânâ İbrâhim Efendi'nin günlük onbir akçe ücret aldığı kaydedilmiştir.³ 15 Zilhicce 1117 (30 Mart 1706) tarihli bir belgeye göre de münhal olan Temürboğa Medresesi müderrisliğinin kendisine verilmesini arz eden Şeyh Yusuf'un talebi Şeyhülislam Paşmakcızâde Seyyid Ali Efendi'nin onayıyla kabul edilmiştir.⁴ Bu durumda bu medresenin XVII. asır başlarında faaliyette olduğu anlaşılmaktadır.

3. FÎRUZ BEY MEDRESESİ

Şanlıurfa'da bu isimde bir medresenin varlığı Evliyâ Çelebi'nin Seyahatnâme'sinden öğrenilmektedir.⁵ Adına başka kaynaklarda rastlanmayan ve şehrin neresinde olduğu hakkında Evliyâ Çelebi'nin de bilgi vermediği bu medreseden günümüze ulaşan herhangi bir iz bulunmamaktadır.

Evliyâ Çelebi, 1056 (1646) yılında Urfa'ya yaptığı seyahatten bahsederken bu medreseden söz ettiğine göre, Fîruz Bey Medresesi'nin bu tarihten önce mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

4. İHLÂSİYE MEDRESESİ

İhlâsiye Medresesi, aynı adı taşıyan câmi ile birlikte, İmam Mahmud Efendi'nin oğlu Hacı Mûsâ Efendi tarafından, Bâbü'l-Emir Mahallesi'nde, bugünkü Dıvanyolu Caddesi'nin batı kenarında inşâ ettirilmiştir.

Bânî Hacı Mûsâ Efendi, yaptırmış olduğu yapılar için hazırladığı evâhir-i Rebîu'l-evvel 1051 (1641) tarihli vakfiyede, medrese ile ilgili fazla bilgi vermemiştir. İhlâsiye Câmisi'ni bahsedilen yerde, bizzat kendisinin yeni olarak binâ ettirdiğini belirttiğinden sonra, vakfettiği mallarını ve bu mallarının buldukları yerleri tek tek saymıştır. Vakfiyenin devamında vakıf şartlarını ve vazîfeliler için tayin edilen ücretleri de belirterek, câminin avlusunda beş adet hücre (oda) yaptırdığını, aydınlatma için her odaya yağ bedeli olarak günlük bir akçe tahsis ettiğini ve oğlu Hacı Ebû Bekir'i de mütevellî tayin ettiğini zikretmiştir.⁶

1 A. Cihat Kürkçüoğlu, "Toktemur Mescidi ve Hasan Pâdişah Câmii", Harran Kültür ve Folklor Dergisi, sy. 22, s. 12.

2 Murat Akgündüz, a.g.m, s. 118.

3 Ahmet Nezihî Turan, XVI. Yüzyılda Ruha (Urfa) Sancağı, Şanlıurfa 2005, s. 155.

4 Murat Akgündüz, a.g.m, s. 115.

5 Evliyâ Çelebi, III, 152.

6 A.g.arşiv, Defter No: 608/2, s. 323,324.

Vakfiyede medreseden ve müderrislik vazifesinden söz edilmemektedir. Ancak bu tarihten (1051/1641) evvel yapıldığı belli olan İhlâsiye Câmisi avlusundaki beş odanın, henüz vakfiyenin hazırlandığı sırada medrese olarak faaliyete geçmemiş olduğu veya mektep gibi başka amaçlarla kullanılıp bilâhère medrese olarak hizmete girdiği de düşünülebilir. 1321 (1903) senesi Maarif Nezâreti Salnâmesi'nde, İhlâsiye Medresesi ve Kütüphânesi'nin 1275 (1858-1859) tarihinde Hacı Sâid Ağa tarafından kurulduğu ve kütüphânesinde 600 kitap bulunduğu belirtilmekte ise de¹ bu tarihin mevcut medresenin yeniden faaliyete geçirildiği tarih olması da mümkündür.

Abdî (? - 1901), Fürûgî (1877- ?), Muhibbî (1854 - 1906), İsmet (1827 - 1875), Tâkî (1848 - 1909) ve Sıdkî (1850 - 1914) gibi XIX. yüzyıl Urfa şâirlerinin İhlâsiye Medresesi'nde yetiştikleri bilindiğine göre² bu medresenin o dönemde, Urfa'daki eğitim hayatında oldukça önemli bir yere sâhip olduğu anlaşılmaktadır. Son yıllarda yıkılmış olan İhlâsiye (Kardeşler) Câmisi ve Medresesi'nin yerine 1995-1997 yılları arasında aynı isimle yeni bir câmi yapılmıştır.

5. ŞA'BÂNİYE MEDRESESİ

Şa'bâniye Medresesi, Hacı Şa'bân Ağa tarafından Urfa'nın *Gazgancı Pazarı* mevkiinde³ yaptırılmıştır. Abdü'n-Nebî oğlu Hacı Şa'bân Efendi'nin, medresenin de inşâ tarihi olan Cemâziyelâhir 1115 (1703) tarihli vakfiyesinden anlaşıldığına göre, önceden Kıbrıs defterdarlığı yapmış olan ve Halep defterdarlığı görevinde bulunan bânî, Urfa'nın Tanlık Mahallesi'nde, bir dersihâne ve on odadan oluşan bir medrese, bir mescid, medresenin avlusunda bir havuz ve iki tuvalet inşâ etmiş, medresenin kuzeyinde müderrisler için bir ev tamir ederek, evin dâhilinde mahzen, çardak, mutfak, su kuyusu, odunluk ve tuvalet ile yine medresenin kible tarafında altlarında ahır bulunan odalar ve bir han yaptırmıştır.⁴

Hacı Şa'ban Efendi'nin medrese ile beraber yaptırdığını belirttiği han, bugün hâlen harap bir vaziyette mevcut olup, Şa'ban Hanı adıyla bilinmektedir. Vakfiyede bu hanın, medresenin kible cihetinde olduğu belirtildiğine göre, medrese de hanın kuzeyinde olması gerekir. Hanın kuzeyinde bugün Mithatpaşa İlkokulu bulunmaktadır. Dolayısıyla medrese odalarının en azından bir kısmının bugün ilkokul olarak hizmet veren binanın oturduğu alanda bulunduğu anlaşılmaktadır. Şa'ban Hanı'nın 30.00 metre kadar kuzeyinde, Mithatpaşa İlkokulu'nun kuzey batı köşesine yaklaşık 5.00 metre mesâfede de kubbeli bir yapı bulunmaktadır. *Koroğlu Kahvesi* adıyla hâlen kahvehane olarak çalıştırılan bu yapının, Şa'bâniye Medresesi'nin bir parçası, muhtemelen dersihâne kısmı olduğu tahmin edilmektedir. Doğu tarafında beşik kemerli bir açıklığı ile iki yanında birer penceresi bulunan bu kubbeli mekânın güney duvarına bitişik biçimde yer alan çapraz tonozlu üç oda ise dükkân olarak kullanılmaktadır.

1 Salnâme-i Nazâret-i Maarif-i Umûmiyye, yıl: 1321, s. 457.

2 *Bedri Alpay*, s. 13, 58, 143, 110, 206, 224.

3 Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiyye, yıl: 1317, s. 1122, 1123; yıl: 1319, s. 540, 541; yıl: 1321, s. 464.

4 "Şa'bâniye Vakfı"nın vakıf mütevellisi Abdurrahman Efendi tarafından onaylanmış Osmanlıca örneğinden (Mahmut Karakaş koleksiyonu/Şanlıurfa).

Şa'bâniye Medresesi müderrisi ve yanındaki mescidin imamı olan Seyyid Ahmed'in vefatı üzerine 11 Safer 1252 (28 Mayıs 1836) tarihinde yerine büyük oğlu Seyyid Hüseyin tayin edilmiştir.¹ 1326 tarihli Halep Vilâyeti salnâmesinde belirtildiğine göre bu medrese bünyesinde, o tarihte 40 adet kitabı olan küçük çapta bir de kütüphâne (kitaplık) bulunduğu bilinmektedir.² 1317-1321 (1899-1903) yılları arasında Hacı Ömer Efendi'nin müderris olarak görev yaptığı bu medresede, söz konusu yıllarda on kadar talebenin de öğrenim gördüğü kaydedilmiştir.³

6. HAMÎS EFENDİ (HAMÎSİYE) MEDRESESİ

Bugün mevcut olmayan Hamîs Efendi Medresesi'nin varlığı ve bu medresenin Şanlıurfa'nın *Harrankapı Mahallesi*'nde inşâ edilmiş olduğu, Urfa Şer'î Mahkeme sicillerinde kayıtlı bir tevliyet i'lâmı⁴ ile bu medreseye tahsisâtta bulunmuş olan Rahîmiye Medresesi'nin kurucusu Abdürrahîm Efendi'nin 1181 (1767) tarihli vakfiyesinden⁵ öğrenilmektedir. Ancak mahalle bilinmekle beraber, çevredeki yapısal değişim nedeniyle medresenin yerini tam olarak belirlemek mümkün değildir.

Hamîsiye Medresesi, adını kurucusu eski Urfa müftülerinden⁶ Hacı Hamîs Efendi'den almıştır. Medresenin inşâ tarihi hakkında da bilgi veren, Urfa Şer'î Mahkeme sicillerinde mevcut, 20 Rebû'l-evvel 1304 (17 Aralık 1886) tarihli kayda göre, bu medrese Hacı Hamîs Efendi tarafından yaptırılmış, medresenin ihtiyaçlarını karşılamak için vakıf kurulmuş ve 1137 (1724-1725) tarihinde de vakfiyesi düzenlenmiştir. Medrese de büyük ihtimalle bu tarihte veya bu tarihten önceki birkaç yıl zarfında inşâ edilmiş olmalıdır. Çünkü vakfiyenin, inşâdan bir müddet sonra hazırlanmış olması mümkündür. Hamîs Efendi'nin evlatlarından Şeyh Mustafa Efendi'nin, vakfın mütevellisi olduğu ve medresenin, Rebû'l-evvel 1304 (Aralık 1886) tarihinde mevcut ve ma'mûr olduğu da yine bu kayıttan anlaşılmaktadır.⁷

7. ABDURRAHMAN EFENDİ (HARRANKAPI) MEDRESESİ

Evâil-i Receb 1137 (Mart 1725) tarihli vakfiyesinde kayıtlı bilgilerden bu medresenin, Bâbü'l-Emir Mahallesi sakinlerinden Hacı Abdurrahman Efendi b. Mustafa Çelebi tarafından, Harran Kapısı'nın tam karşısında hâlen mevcut bulunan Harrankapı (Hacı Lütfullah) Câmisi'nin avlusunda yaptırıldığı anlaşılmaktadır.⁸

Harrankapı Câmisi'nin inşâ kitâbesi 1133 (1721) tarihini taşımaktadır. Bâni Abdurrahman Efendi vakfiyesinde, bu câmiyi ve medreseyi müceddeden (yeni baştan) inşa ettiğini belirttiğine göre vakfiyenin hazırlanışından dört yıl kadar önceye rastlayan bu tarih aynı zamanda medresenin de inşâ tarihidir.

Vakfiyenin devamında, vazîfeliler ve ücretleri hakkında bilgiler verilmek-

1 *Murat Akgündüz, a.g.m, s. 116.*

2 *Salnâme-i Vilâyet-i Halep, yıl: 1326, s. 397.*

3 *Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiyye, yıl: 1317, s. 1122, 1123; yıl: 1319, s. 540, 541; yıl: 1321, s. 464.*

4 *Urfa Şer'î Mahkeme Sicilleri, No: 227, s. 98, Kayıt No: 16.*

5 *Urfa Şer'î Mahkeme Sicilleri, No: 227, s. 98, Kayıt No: 16.*

6 *Mahmut Karakaş, Şanlıurfa Evliyâ ve Âlimleri, Şanlıurfa 1996, s. 154.*

7 *Urfa Şer'î Mahkeme Sicilleri, No: 227, s. 98, Kayıt No: 16.*

8 "Abdurrahman b. Mustafa Çelebi Vakfı"nın vakfiye sûreti, (Mahmut Karakaş Koleksiyonu/ Şanlıurfa).

te, muallimhâne ve sıbyân-ı müslimînden bahsedilmektedir. Buna göre burada aynı zamanda sıbyan mektebi de bulunmaktaydı. Ancak aydınlanma masrafları için günlük birer buçuk akçe tahsis edilen bu odalarda kalacak talebe-i ulûmun yabancı olması ve geceleri de orada kalarak ilimle meşgul olmaları gibi şartların bulunması,¹ buranın aynı zamanda bir medrese olduğunu göstermektedir.

Yine vakfiyede kayıtlı bilgilerden anlaşıldığına göre, bir külliye niteliğinde olan bu yapı topluluğu dâhilinde, iki büyük kubbeli bir câmi, câminin altında kibleye dönük iki dükkân, batı tarafında yine iki dükkân, câminin kuzeyinde dört kubbeli uzun bir eyvan, batı tarafında üst katta iki kubbeli muallimhâne ve güneyinde kubbeli bir oda, câmi avlusunda beş adet talebe odası ve bir tuvaletle câmi dışında da üç adet tuvalet bulunmaktaydı. Ancak zikredilen bu yapılardan bugün sadece câmi mevcuttur. Câminin son cemaat yerinde bulunan başka bir kitâbede 1400 (1981) tarihinde câminin yeniden imâr edildiği ifade edilmektedir ki bu tarihte esaslı bir onarım geçirdiği anlaşılmaktadır. Bugünkü câmi tek kubbelidir. Muhtemelen câmi avlusunda olması gereken medrese odalarının yerinde bulunan lojman şeklindeki yeni yapılar da bu tarihte yapılmış olmalıdır. Ayrıca vakfiyede bahsedilen câmi altındaki iki dükkânın² güneye bakan kemer açıklıkları son zamanlarda kapatılmış olup kemer izlerinden bahçe zemîninin eskiden daha düşük olduğu anlaşılmaktadır.

Oktay Aslanapa başka bir bilgi vermeksizin, “Anadolu’daki Eyvanlı Medreseler” başlığı altında zikrettiği Urfa’daki Abdurrahman Medresesi’ni, XVII. yüzyıla âit Osmanlı medresesi olarak tarihlendirmektedir.³ İslam Ansiklopedisi’ne, Semâvi Eyice tarafından yazılmış olan “Mescid” maddesinde, câminin bir parçası durumunda inşa edilmiş medreseler arasında sayılan Abdurrahman Medresesi, XVII. veya XVIII. asra tarihlendirilerek odalarının tonoz örtülü olduğu belirtilmiştir.⁴ A. Gabriel’in “Abdurrahman Medresesi” adıyla ele aldığı medrese ise,⁵ daha önce incelediğimiz Rızvâniye Medresesi olup, bahsedilen bu kaynaklarda bir isimlendirme hatası olduğu düşünülmektedir.

8. SULTAN BURHAN MEDRESESİ

Başka kaynaklarda yer almayan Sultan Burhan Medresesi’nin adı evâsıt-ı Receb 1138 (Mart 1726) tarihli İbrâhimiye Medresesi vakfiyesinde geçmektedir. Bu vakfiyede İbrâhimiye Medresesi’nin gelir kaynakları sıralanırken şu ifâdelere yer verilmiştir: “...Sûk-ı Keçeciyan’da bir bab bakkal dükkânı ki kibleten Sultan Burhan Medresesi...”⁶ Bu sözlerden bu medresenin günümüzde de aynı adla anılan Keçeciler Çarşısı mevkiinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Bahsi geçen İbrâhimiye Medresesi vakfiyesinin tarihi göz önüne alınırsa, bu medresenin Mart 1726 tarihinden evvel inşa edilmiş olması gerekmektedir.

1 Aynı vakfiye.

2 Aynı vakfiye.

3 Oktay Aslanapa, Türk ve İslam Sanatı III, İstanbul 1974, s. 162.

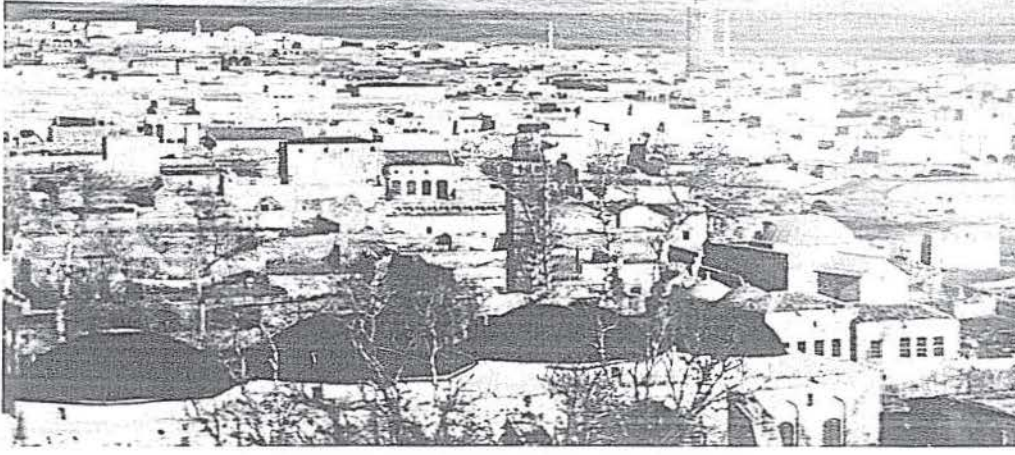
4 Semâvi Eyice, “Mescid”, İA, İstanbul 1993, VIII, s. 117.

5 A. Gabriel, Voyages Archeologiques Dans la Turquie Orientale, Paris 1940, s. 283-285.

6 A.g.arşiv, Defter No:605, s. 204.

9. RAHİMİYE MEDRESESİ

Rahimiye Medresesi

Eski resimlerden ve vakfiyesindeki bilgilerden, Rahimiye Medresesi'nin Akarbaşı mevkiinde, Hasan Pâdişah Câmisi avlusunun doğu tarafına bitişik durumda olduğu anlaşılmaktadır. Bugün yerinde sonradan yapılmış başka yapılar bulunmaktadır.

Maârif Nazâreti Salnâmelerinde bu medrese dâhilinde kurulmuş olan Rahîmiye Kütübhânesi'nin inşâ tarihi olarak 1150 (1737-1738) yılı gösterilmiştir.¹ Vakfiyesindeki bilgilerden ise kütüphanenin medreseyle birlikte yapıldığı anlaşılmaktadır. Buna göre bu tarihin aynı zamanda medresenin de inşâ tarihi olması gerekir. Ancak bâni Abdürrahîm Efendi'nin, yaptırdığı medrese ve dâru'l-kurrâ için hazırlanmış olduğu vakfiyenin, gurre-i Receb 1181 (Kasım 1767) tarihini taşıması,² 1150 tarihine ihtiyatla bakmamızı gerektirmektedir. Çünkü medresenin inşâsı ile bânisi tarafından medresenin ihtiyaçları için hazırlanan vakfiyenin tertibi arasında 31 yıl gibi uzun bir sürenin geçmesi pek makûl görülmemektedir. Bu durumda Rahîmiye Medresesi'nin bu iki tarih arasında inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Medrese ve manzumesi ile ilgili oldukça teferruatlı bilgi veren vakfiyenin ilgili kısımlarından anlaşıldığına göre Abdürrahîm Efendi, Hasan Pâdişah Câmisi avlusunun doğusuna bitişik olan bir evini yıkarak yerine kubbeli bir dershânesi ve yine kubbeli bir eyvanı ile doğu tarafında bir odası ve bir tuvaleti bulunan, avlulu bir dâru'l-kurrâ yaptırmıştır. Dâru'l-kurrânın güney tarafında, yine Hasan Pâdişah Câmisi avlusunun doğusuna bitişik bulunan iki evini yıkarak yerine medreseyi inşa etmiştir. Bu medresenin kubbeli bir dershânesi, dershânenin kıblesinde ve doğusunda eyvanları, bir kütübhânesi ve onun bitişiginde kapısı kütübhâneye açılan bir hâfız-ı kütüb odası, on adet talebe odası, bir bevvab (kapıcı) odası ile onun bitişiginde çamaşırhânesi ve iki tuvaleti bulunmaktaydı. Bir avlu etrafında inşâ

1 Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiyye, Yıl: 1316. s. 1018, 1019; Yıl: 1319, s. 546, 547; Yıl: 1321, s. 468.

2 A.g.arsiv, Defter No: 619, s. 105.

edilmiş olan medresenin kapısı câminin avlusuna açılıyordu. Medrese ve dâru'l-kurrâ, câmi avlusundan geçmekte olan Halîlu'r-Rahman Suyu üzerinde bulunuyordu. Medresenin güneyinde câminin tuvaletlerine giden sokak, batısında câminin avlusu, kuzeyinde dâru'l-kurrâ, her ikisinin kuzeyinde de Halîlu'r-Rahmân yolu yer alıyordu.¹

Abdürrahîm Efendi, medresede elli akçe ücretle çeşitli ilimleri öğretmeye muktedir bir müderris ve günlük kırk akçe ücretle bir hâzin-i kütüb görevlendirilmesini, talebelerin ihtiyaçları için on adet odaya günlük altışar akçe tahsis edilmesini, mütevellî olmayan evladından bevâb, luğkeş, ferraş ve câbî olanlara günlük on beşer akçe verilmesini ve yine evlâdından lâıyk olan birinin altmış akçe ücretle vakfın mütevellisi olmasını şart koşturmuştur.²

Rahîmiye Medresesi için, bânisi Abdurrahîm Efendi bir de kütübhâne tesis ederek medrese dışına çıkarılmamak şartıyla bâzı kitaplar vakfetmiştir. Vakfiyesinde tek tek zikrettiği bu kitaplar; lügat ilmine dair yirmi bir, hadise dair on sekiz, usûl-i fıkha dair on beş, fıkhıha dair yirmi üç, ilm-i meânîye dair yedi, nahve dair yirmi bir, sarfa dair dört, akâid ve hikmete dâir on beş, mantıka dâir yedi, âdâba dair on dört ve dâru'l-kurrâ için de yedi adet kitap olmak üzere toplam 150'yi aşkındır.³ Söz konusu vakfiyede, kütüphanenin ve kütüphaneye açılan hâfız-ı kütüb odasının, külliyenin güney doğu tarafında olduğu da ayrıca belirtilmiştir. 1317 (1899) ve 1319 (1901) yıllarında on beş, 1321 (1903) yılında on altı talebenin öğrenim gördüğü⁴ Rahîmiye Medresesi'nin kütüphanesinde, 1316 (1898), 1319 (1901) ve 1321 (1903) yıllarında 220,⁵ 1326 (1908) yılında ise 390 adet kitap bulunduğu kaydedilmiştir.⁶

10. RAHMÂNİYE MEDRESESİ

Bu medresenin kimin tarafından, ne zaman yapıldığı Urfa Şer'î Mahkeme sicillerinde mevcut 12 Safer 1312 (16 Ağustos 1894) tarihli, medrese vakfının tevliyet davası ile ilgili bir arzadan öğrenilmektedir.

Medresenin bânisi Abdurrahman oğlu Abdullah Efendi'nin kız evladından torunu, İsmâil oğlu Mehmed Ağa tarafından verilen arıza: "...Medîne-i Urfa'da vâki ecdâd-ı ızâmımdan sâhibü'l-hayrât ve'l-hasenât, kâtibü'l-iskân Abdullah Efendi İbn Abdurrahman Efendi bin Abdullah nâm vâkıfın binâ ve inşâsına muvaffak olduğu Rahmâniye Medresesi'nin 1164 senesi Rebîu'l-evvelinin 22. günü tarihiyle muverreh ve ol vakit Urfa'da nâibü'ş-şer'î bulunan Abdülfettâh Efendi imzâsıyla mümzât ve hatmiyle mahtûme bir kut'a vakfiye-i ma'mûlün bihâsı mantûkunca... ber mucib-i şart-ı vâkıf ve teâmül-i kadîm vazîfe-i mersûmesiyle tevliyete ta'yin ve yedime müceddeden bir kut'a berât-ı şerîf-i âlîşân sadaka ve ihsân buyurulmak üzere keyfiyetin pâye-i serîr-i saltanat-ı

1 A.g.arşiv, Defter No: 619, s. 105.

2 A.g.arşiv, Defter No: 619, s. 107.

3 A.g.arşiv, Defter No: 619, s. 106, 107.

4 Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiye, yıl: 1317, s. 1122, 1123; yıl: 1319, s. 540, 541; yıl: 1321, s. 464.

5 Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiye, yıl: 1316, s. 1018, 1019; yıl: 1319, s. 546, 547; yıl: 1321, s. 468.

6 Salname-i Vilâyet-i Haleb, yıl: 1326, s. 397.

a'lâya arz olunmasını istihâm ederim..."¹ şeklinde devam etmektedir.

Bu belgeden, medresenin Abdullah İbn Abdurrahman Efendi tarafından yaptırıldığı, adının Rahmâniye Medresesi olarak bilindiği ve 22 Rebû'l-evvel 1164 (19 Şubat 1751) tarihinde de vakfiyesinin düzenlendiği anlaşılmaktadır.² Ancak bu vakfiyeye ve medresenin yeri, yapısı hakkında başka bir bilgiye ulaşılamamıştır. Vakfiyelerin genellikle bânîler tarafından inşâyı müteâkip düzenlendiği dikkate alınırsa bu tarih aynı zamanda medresenin inşâ tarihi olarak da kabul edilebilir.

11. HAYDÂRİYE (HAYDAR AĞA) MEDRESESİ

Haydâriye veya Haydarağa Medresesi hakkında, bânîsi Hacı Haydar Ağa bin Muhammed'in 1169 (1755-1756) tarihli vakfiyesinden bilgi edinilebilmektedir. Haydar Ağa vakfiyesinde, medreseyi inşâ ettiği yeri târif ederken, yukarıda geçen ve Harrankapı Mahallesi'nde bulunduğu belirtilen Hamîs Efendi Medresesi'nin yakınında (kuzeyinde) inşâ ettiğini bildirmektedir.³ Ancak günümüze ulaşmış herhangi bir kalıntısı bulunmadığından bu iki medresenin yerlerini tesbit etmek mümkün olamamıştır.

Oğlu Hacı Abdurrahman Çelebi'nin mütevellî tayin edildiğini bildiren aynı vakfiyedeki, "...Sümbüllüzâde Ömer Beşe'den...ve Veli Bey oğlu Mahmud Bey'in vârislerinden iştirâ eylediğim zeminlere hâlen müceddeden medrese binâ ve ta'mir ve derûnunda beş adet hücre ve bir sofa ve fevkinde bir adet dershâne ve dâru'l-kurrâ hücre ve iki adet kenîf ve derûnunda cârî nehr-i mezkûr ve kadrince havşî müstemil medrese inşâ ve ihdâs ve..."⁴ sözlerinden, Haydar Ağa Medresesi'nin, vakfiyenin düzenlendiği 1169 (1755-1756) tarihinde yeni olarak inşâ edildiği, medresenin alt katında beş oda, bir sofa ile iki adet tuvaletinin bulunduğu, üst katında da bir dershane ve bir dâru'l-kurrâ olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Haydar Ağa, medrese odalarında kalacak talebelerin her biri için aylık birer kuruş, müderris için aylık üç kuruş olmak üzere, senelik 120 kuruş medresedeki vazifelilere, on beş kuruş da yemek ve aydınlanma masraflarına tahsis etmiştir.⁵

Daha önce bahsedilen Şehbenderiye Medresesi'nin bânîsi Hacı Bekir Bey de, 1328 (1910) tarihli vakfiyesinde Haydâriye Medresesi'nin masrafları için tahsisâtta bulunmuştur.⁶

Halep Vilâyeti salnâmesinde belirtildiğine göre 1327 (1909) senesinde Haydar Ağa Medresesi bünyesinde bir de kütüphâne mevcut olduğu ve içinde 60 adet kitap bulunduğu bilinmektedir.⁷ Urfalı şairlerden Kıratoğlu Emin Efendi (1884-1941) bu medresede öğrenim görmüştür.⁸

1 Urfâ Şer'î Mahkeme Sicilleri, No: 219, Kayıt No: 306.

2 Urfâ Şer'î Mahkeme Sicilleri, No: 219, Kayıt No: 306.

3 A.g.arşiv, Defter No: 617, s. 105.

4 A.g.arşiv, Defter No: 617, s. 105

5 A.g.arşiv, Defter No: 617, s. 105

6 A.g.arşiv, Defter No: 2103, s. 115.

7 Salnâme-i Vilâyet-i Haleb, yıl: 1327, s. 397.

8 Bedri Alpay, s. 39.

12. RIZÂİYE (KUTBEDDİN) MEDRESESİ

Rızâiye Medresesi, bugün Oniki Eylül (Demokrasi) Caddesi'ndeki Basmahâne yakınında yeralan ve 1979 yılında yıkılarak yeniden yapılmış olan¹ Kutbeddin Câmisi (Câmiü'l-Hayr)'ın bitişiğinde bulunuyordu. Medresesi yaptıran Ahmetpaşazâde Ömer Paşa'nın eşi Ümmü Gülsüm Hanım'ın bu medrese için hazırladığı vakfiyelerinde, Rızâiye Medresesi hakkında geniş bilgi bulunmaktadır. Evâhir-i Ramazan 1193 (Ekim 1779) tarihli vakfiyesinden anlaşıldığına göre, Ümmü Gülsüm Hanım, genç yaşta vefât eden oğlu Ahmet Bey'in ölümüne çok üzülmüştür. Bunun üzerine oğlu Ahmet Bey, eşi Ömer Paşa ve kendisi için, ölüm sonrasında da sevâbindan istifâde edebileceği bir sadaka-i câriye olmak üzere Rızâiye Medresesi'ni inşâ ettirmiştir.²

Bu vakfiyenin devamında, Rızâiye Medresesi'nin, Ömer Paşa tarafından tamir ettirilen Yeni Çarşı mevkiindeki Hayr Câmisi'ne bitişik olarak yaptırıldığı, medresenin bir dershâne ve dokuz odasının bulunduğu, Üznî Ali Efendi'nin günlük kırk akçe ile medreseye müderris tâyin edildiği, talebelere günlük on, luğkeş ve ferraşa günlük ikişer akçe tahsis edildiği, medrese ihtiyaçlarının ve gerektiğinde tâmir masraflarının da vakıf gelirlerinden karşılanacağı belirtilmiştir.³

Ümmü Gülsüm Hanım bu vakfiyesine zeyl (ek) mâhiyetinde hazırladığı, evâhir-i Cemâziye'l-âhir 1199 (Mayıs 1785) tarihli ikinci vakfiyesinde, Rızâiye Medresesi vakfına ilâve ettiği mülklerini kaydederek, vakıf gelirlerinin fazlasının, müderrisin izniyle medresede görev yapanlar arasında paylaşılmasını istemiştir.⁴

Rızâiye Medresesi'yle ilgili bir başka vakfiye de, Ümmü Gülsüm Hanım'ın beyi Hamevîzâde Ömer Paşa'nın, kendi ta'mir ettirdiği Kutbeddin Câmisi (Câmiü'l-Hayr) için hazırlayıp Rızâiye vakfına mülhak kıldığı 1194 (1780) tarihli vakfiyesidir. Bu vakfiyeden de, Ömer Paşa'nın önceden Maraş mir-i mirânı (beylerbeyi) olduğu, Kutbiye ya da Kutbeddin Câmisi'nin "Câmiü'l-Hayr" adıyla anıldığı, Ömer Paşa'nın bu vakfını Medrese-i Rızâiye vakfına mülhak kılıp, aynı şartlarla zevcesi Ümmü Gülsüm Hanım'ı yetkili kıldığı ve Ömer Paşa'nın Rızvâniye Külliyesi'ni yaptıran Rakka Valisi Rızvan Ahmed Paşa'nın oğlu olduğu anlaşılmaktadır.⁵ Ömer Paşa, oğlu Ahmed Bey'in ölümünden iki sene sonra 22 Safer 1195 (19 Şubat 1781) tarihinde vefât etmiş ve Bedüzzaman Mezarlığı'nın batısında, oğlu Ahmet Bey'in yanına defnedilmiştir.⁶

Kutbeddin Câmisi'nin giriş kapısı üzerindeki kitâbe, 1192 (1778) tarihinde yapılan onarıma âittir. Demekki câminin Ömer Paşa tarafından onarımını müteâkip, belki de bu onarım esnâsında, yanında Rızâiye Medresesi de inşâ edilmiştir. Medresenin vakfiyesi 1193 tarihli olduğuna göre, bu tarihten evvel yapılmış olması gerekmektedir.

Câminin isminden dolayı Rızâiye Medresesi, *Kutbeddin Medresesi* adıyla da

1 Cihat Kürkçüoğlu, Şanlıurfa Câmilere, Ankara 1993, s. 31.

2 A.g.arşiv, Defter No: 588, s. 95.

3 A.g.arşiv, Defter No: 588, s. 96.

4 A.g.arşiv, Defter No: 608/2, s. 278.

5 A.g.arşiv, Defter No: 2150, s. 15, 16.

6 Mahmut Karakaş, s. 95.

anılmıştır. Merhum Bedri Alpay, “Şanlıurfa Şâirleri” adlı eserinde, Şâir Muhammed Hıfzî (? -1932), Kürkçüzâde Şâir Hilmî (1857-1910) ve kendisinin Kutbeddin Medresesi’nde öğrenim gördüklerini kaydetmiştir.¹ 1321 (1903) tarihli *Maârif Nazâreti Salnâmesi*’nde, o yıllarda Müderris Halil Efendi’nin görev yaptığı Rızâiye Medresesi’nde bir kütüphâne mevcut olduğu ve bu kütüphâne 100 adet kitap bulunduğuna belirtilmektedir.²

13. SÂKİBİYE MEDRESESİ

Bu medrese, şâir ve mutasavvıf Mehmed Emin Sâkîb Efendi’nin (1796(?)-1873) Narıncı Mahallesi’ndeki Akarbaşı Mevkii’nde, Narıncı Câmisi’nin karşısında, tekkeyle berâber yaptırdığı külliye içerisinde bulunuyordu. Medresenin yıkılmadan önce merhum Şâir Bedri Alpay tarafından kaydedilen inşâ kitâbesi şöyledir:

*“Hânedân-ı Urfa’dan Sâkîb Efendi hayırhâh
Eyledi Allah için bünyâd bir nev medrese
Mahz-ı tevfiğ-i hidâyettir Cenâb-ı Bârî’den*

*Yoksa bu âsâr-ı hayr olmaz muvaffak herkese
Böyle âsâr-ı celîl ki bir söyünmez şu’ledir
Haşre dek bin bâd eğer pervâne-tek dûd eylese
Geldi bir hâtıf dedi Sâbir anın târîhini
Sâkîbiye nâm ile olsun binâ bu medrese
Hicrî 1279”³*

Urfa’lı Şâir Sâbir (1819-1893) tarafından yazılmış olan bu kitâbede, Sâkîbiye Medresesi’nin 1279 (1862-1863) tarihinde Sâkîb Efendi tarafından inşâ ettirildiği belirtilmektedir.

Sâkîb Efendi, medresenin de içinde bulunduğu külliyesi için birçok malını vakfetmiştir. Vakfettiği mülklerini de sıraladığı 25 Zilka’de 1286 (27 Şubat 1870) tarihli vakfiyesinde yer alan bilgilere göre; Sâkîbiye Külliyesi’nin batı tarafından hângâh ve hângâhın içerisinde bir câmi, büyük bir eyvan ve minâre ile câminin kuzey tarafında, üst katta yaz mevsimlerinde namaz kılmak için hazırlanmış bir namazgâh, alt katta on sekiz oda, bir havuz ve abdesthâne, altı adet helâ, bir mutfak, iki büyük ahır ile üst katta meşihathâne, misâfirhâne, tevliyethâne, on üç adet oda ve câmi bitişiğinde, üst katta bir de muvakkithâne bulunduğu, hângâhın dış tarafında kuzeyine bitişik olarak, üstte dersihânesi ve kütüphânesiyle dokuz odası olan bir medresesi ve bir de sıbyan mektebi olduğu anlaşılmaktadır.⁴

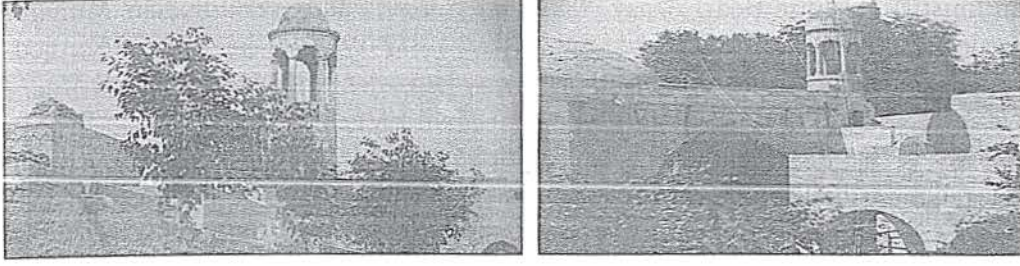
1 *Bedri Alpay, a.g.e, s. 28, 87, 95.*

2 *Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umûmiye, yıl: 1321, s. 457.*

3 *Bedri Alpay, s. 184.*

4 *A.g.Arşiv, Defter No: 585, s. 41.*

Sâkıbiye Medresesi

Aynı zamanda şâir olan Mehmed Emin Sâkıb Efendi'nin, medrese dâhilindeki sıbyan mektebi için bizzat kendisinin yazmış olduğu kitâbeden, sıbyan mektebinin medreseden iki yıl önce 1277 (1860-1861) de yapıldığı anlaşılmaktadır. Kitabesöyledir:

*“Kamû evlâd-ı İslâmı Cenab-ı Vahibü'l-ıhsân
Ede ilm ü kemâli ma'rifetle Halikü'l-akran
Yetim ile fakir evlâdını hasbî okutmak için
Bu hücre lutf-ı Hakk'la oldu her inşad-ı abâdan
Dü âlemde şerefbağ-ı saadet ilm ü irfandır
Okuttur hem oku zinhar kalma cahil ü nâdan
Sevab olur ümidiyle SÂKİB söyledim tarih:
Gedâ eytâm için oldu bina bu mekteb-i sıbyan
Hicri 1277”¹*

Birecik'e bağlı Serisad Köyü'nde doğan Sâkıb Efendi, medrese tahsilini Birecik'te yaptıktan sonra, askerliğini müteakip Urfa'ya yerleşmiş ve burada şer'iyye mahkemesi kâtipliği görevinde bulunmuştur. Köşk, mekteb, mescid, câmi, tekke gibi yapılar inşa ettirmiş ve kendi yaptırdığı Sâkıbiye Tekke ve Medresesi'nde birçok âlim ve şâir yetiştirmiştir. 1873 yılında misâfir olarak gittiği Birecik'teki oğlu Mustafa Lâmi'nin evinde vefat etmiş, vasiyeti üzerine cenazesi Urfa'ya getirilerek Sâkıbiye Medresesi'ndeki türbesine defnedilmiştir.² Külliyenin yıkılması esnâsında nakledildiği anlaşılan Sâkıb Efendi'nin kabri Mevlid-i Halil Mezarlığı'nda bulunmaktadır.

Hacı Sâkıb Efendi'nin doğum tarihi belli olmamakla berâber, Gaziantepli Şâir Hasırcıoğlu Hacı Mehmet Ağa'nın, onun ölümü üzerine yazdığı şiirde geçen “Sinni seksene varmış idi heman” mısraı, Sâkıb Efendi'nin vefâtında seksen yaşında olduğunu göstermektedir ki, bu da doğum tarihinin 1211 (1796-1797) olması demektir.³

Mehmed Emin Sâkıb Efendi, Şanlıurfa'nın Birecik ilçesinde de bir medrese yaptırmıştır. 1319 (1901) yılında Nâfız Efendi'nin müderris olduğu Birecik'teki Sâkıbiye Medresesi'nde altı talebenin öğrenim gördüğü belirtilmiştir.⁴

1 Bedri Alpay, s. 198, 199.

2 Bedri Alpay, s. 192, 193, 194.

3 Cemil Câhit Güzelbey, “Hacı Sâkıb Efendi-II”, *Harran Kültür ve Folklor Dergisi*, Şanlıurfa 1979, sy.4, s. 8.

4 Salnâme-i Nazâret-i Maârif-i Umumiyye, yıl: 1319, s.540, 541.